

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास तिसरा : चतुर्दशब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतो ब्रह्मज्ञान । जेणें होये समाधान । साधकाचें ॥१॥

श्रोत्यांनी सतर्कपणे आता सांगितले जाणारे ब्रह्मज्ञान ऐकावे. ते ऐकून साधकाचे समाधान होईल. ॥१॥

रत्नें साधायाकारणें । मृत्तिका लागे येकवटणें । चौदा ब्रह्मांची लक्षणें । जाणजे तैसीं ॥२॥

खाणीतून रत्न मिळवावयाचे असेल तर मातीचे ढीग उपसावे लागतात. त्याप्रमाणे ब्रह्माची चौदा लक्षणे सांगून त्यातून शुद्ध ब्रह्माचा निवाडा करू. ॥२॥

पदार्थेविण संकेत । द्वैतावेगळा दृष्टांत । पूर्वपक्षेविण सिद्धांत । बोलतांचि न ये ॥३॥

अतिसूक्ष्म वस्तू दाखवावयाची असेल तर खुणेसाठी दुसरी स्थूल वस्तू दाखवावी लागते. दृष्टान्ताने समजूत पटविण्यासाठी द्वैत पत्करावेच लागते. सिद्धान्त पक्षाच्या सिद्धीसाठी पूर्वपक्ष मांडावा लागतो. ॥३॥

आधीं मिथ्या उभारावें । मग तें वोळखोन सांडावें । पुढें सत्य तें स्वभावें । अंतरीं बाणे ॥४॥

प्रथम मिथ्या वस्तूसह सत्य समोर ठेवून नंतर मिथ्या वस्तू वगळताच सत्याचा बुद्धीत सहजच निश्चय होतो. (सारखे दिसणारे पितळ व सोने कस लावताच वेगळेपणाने दिसते.) ॥४॥

म्हणौन चौदा ब्रह्मांचा संकेत । बोलिला कळाया सिद्धांत । यथें श्रोतीं सावचित । क्षण येक असावें ॥५॥

या उद्देशाने ब्रह्म त्याच्या चौदा मायिक लक्षणांसह समोर ठेवले. श्रोत्याने सावधपणाने थोडा वेळ त्यांचे चिंतन करून सिद्धान्त जाणावा. ॥५॥

पहिलें तें शब्दब्रह्म । दुजें मीतिकाक्षरब्रह्म । तिसरें खंब्रह्म । बोलिली श्रुती ॥६॥

चौथें जाण सर्वब्रह्म । पांचवे चैतन्यब्रह्म । साहावें सत्ताब्रह्म । साक्षब्रह्म सातवें ॥७॥

आठवें सगुणब्रह्म । नवें निर्गुणब्रह्म । दाहावें वाच्यब्रह्म । जाणावें पै ॥८॥

अनुभव तें अक्रावें । आनंदब्रह्म तें बारावें । तदाकार तेरावें । चौदावें अनुवाच्य ॥९॥

ऐसीं हें चौदा ब्रह्म । यांची निरोपिली नामें । आतां स्वरूपाचीं वर्में । संकेत दाऊं ॥१०॥

१) शब्द, २) मीतिकाक्षर, ३) खंब्रह्म, ४) सर्व, ५) चैतन्य, ६) सत्ता, ७) साक्ष, ८) सगुण, ९) निर्गुण, १०) वाच्य, ११) अनुभव, १२) आनंद, १३) तदाकार, १४) अनिवाच्य- अशी ही चौदा ब्रह्मांची नावे आहेत. आता त्या प्रत्येकाचे स्पष्टीकरण करू. ॥६ ते १०॥

अनुभवेविण भ्रम । या नांव शब्दब्रह्म । आतां मीतिकाक्षरब्रह्म । तें येकाक्षर ॥११॥

अनुभव न येता जे केवळ शब्दमय असल्याने भ्रमरूप असते ते शब्दब्रह्म. 'ओम्' हे एकाक्षर ब्रह्म. (मीति = एका लहान अक्षरात समाविष्ट असलेले) ॥११॥

खंशब्दें आकाशब्रह्म । महादाकाश व्यापकधर्म । आतां बोलिलें सूक्ष्म । सर्वब्रह्म ॥१२॥

खं ब्रह्म म्हणजे आकाश ब्रह्म. ते महादाकाशाला व्यापून राहते. आता सूक्ष्म असलेले सर्व ब्रह्म सांगू. ॥१२॥

पंचभूतांचें कुवाडें । जें जें तत्व दृष्टी पडे । तें तें ब्रह्मचि चोखडें । बोलिजेत आहे ॥१३॥

पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणाने जी जी विविधरूपे दिसतात ती ती ब्रह्मच आहेत असे सांगतात. ॥१३॥

या नाव सर्वब्रह्म । श्रुतिआश्रयाचें वर्म । आतां चैतन्य ब्रह्म । बोलिजेल ॥१४॥

हेच ते सर्वब्रह्म. आता चैतन्य ब्रह्म सांगू. ह्या सर्व सांगण्याला श्रुतिवाक्यांचा आधार आहे. ॥१४॥

पंचभूतादि मायेतें । चैतन्य चि चेतवितें । म्हणौनि त्या चैतन्यातें । चैतन्यब्रह्म बोलिजे ॥१५॥

पंचमहाभूतात्मक मायेला चैतन्य प्रकाशित करते किंवा प्राणांच्या माध्यमातून सक्रिय करते म्हणून ब्रह्माला चैतन्यब्रह्म म्हणतात. ॥१५॥

चैतन्यास ज्याची सत्ता । ते सत्ताब्रह्म तत्वता । तये सत्तेस जाणता । या नाव साक्षब्रह्म ॥१६॥

चित् = चैतन्य सत्च्या आधाराने राहते म्हणून सत् सत्ताब्रह्म असून त्या सत्ला जाणणारे ते साक्षब्रह्म. ॥१६॥

साक्षत्व जयापासुनी । तें हि आकळिलें गुणीं । सगुणब्रह्म हे वाणी । तयासि वदे ॥१७॥

जेथे जाणणे असते तेथे जाणणारा असतो व तो सगुण असतो. तोच सगुण ब्रह्म. ॥१७॥

जेथें नाहीं गुणवार्ता । तें निर्गुणब्रह्म तत्वता । वाच्यब्रह्म तें हि आतां । बोलिजेल ॥१८॥

गुणांचा जेथे मागमूस नसतो ते निर्गुणब्रह्म. आता वाच्यब्रह्म सांगू. ॥१८॥

जें वाचें बोलतां आलें । तें वाच्यब्रह्म बोलिलें । अनुभवासि कथिलें । न वचे सर्वथा ॥१९॥

‘ब्रह्म’ असे वाणीने बोलता येते ते वाच्यब्रह्म. जे अनुभव आला तरी मुळीच सांगता येत नाही- ॥१९॥

या नांव अनुभव ब्रह्म । आनंदवृत्तीचा धर्म । परंतु याचेंहि वर्म । बोलिजेल ॥२०॥

ते अनुभव ब्रह्म, वास्तविक आनंद वृत्तीला होतो. पण त्याचाही उलगडा पुढे करू. ॥२०॥

ऐसें हें ब्रह्म आनंद । तदाकार तें अभेद । अनुर्वाचीं संवाद । तुटोन गेला ॥२१॥

असे हे आनंदब्रह्म. जीव ब्रह्मरूप झाला की तदाकार ब्रह्म असे त्याला नाव मिळते. अनिर्वचनीयतेत बोलणे खुंटते. ॥२१॥

ऐसीं हे चौदा ब्रह्म । निरोपिलीं अनुक्रमें । साधकें पाहातां भ्रमं । बाधिजेना ॥२२॥

अशी ही चौदा ब्रह्मे अनुक्रमाने सांगितली. साधकांनी त्यांचा अभ्यास केला तर भ्रमाची बाधा होणार नाही. ॥२२॥

ब्रह्म जाणावें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत । चौदा ब्रह्मांचा सिद्धांत । होईल आतां ॥२३॥

ब्रह्म शाश्वत असून माया अशाश्वत आहे. आता चौदा ब्रह्मांचे अधिक स्पष्टीकरण करू. ॥२३॥

शब्दब्रह्म तें शाब्दिक । अनुभवेविण माईक । शाश्वताचा विवेक । तेथें नाहीं ॥२४॥

शब्दाने ब्रह्म कळले की ते शब्दब्रह्म. त्याचा अनुभव येईपर्यंतचा सर्व खटाटोप मायिक असतो. केवळ शाब्दिक विचाराने शाश्वत ब्रह्माचा दृढ अपरिवर्तनीय अनुभव येत नाही. (मुंडक उपनिषदात प्रत्यक्ष वेदांचा समावेश अपरा विद्येत केला आहे. (१-१-५) शिवाय तीच श्रुती, आत्मा शब्दमय प्रवचनाने किंवा शब्दमय श्रवणाने अनुभवाला येत नाही असे सांगते. (३-२-३) म्हणून शब्द ब्रह्म मायिक आहे.) ॥२४॥

जें क्षर ना अक्षर । तेथें कैचें मीतिकाक्षर । शाश्वताचा विचार । तेथेंहि न दिसे ॥२५॥

जे क्षर नाही व अक्षरही नाही तेथे एकाक्षर प्रणव कोटून आणावा? येथेही शाश्वत अनुभवाची सोय नाही. (‘तस्य वाचक प्रणवः’ (बृह. उप.) ओंकार ही ब्रह्माची खूण आहे. खूण किंवा संकेत रेखामय अक्षरांचा असल्याने मायिक आहे. ओम् हे अक्षर ब्रह्माचे कल्पित शरीर आहे. (म्हणून एकाक्षर ब्रह्म मायिक आहे.) ॥२५॥

खंब्रह्म ऐसें वचन । तरी सुन्यातें नासी ज्ञान । शाश्वताचें अधिष्ठान । तेथेहि न दिसे ॥२६॥

‘खंब्रह्म’ ह्या संकल्पनेत पोकळ किंवा शून्यरूप आकाशाचा संबंध आहे. शून्याचे किंवा आकाशाचे प्रकाशन ब्रह्म करते. ह्या ब्रह्मातही शाश्वताची उणीवच आहे. (‘आत्मनः आकाशः संभूतः’ ह्या तैत्तिरीय श्रुतीत आत्म्यापासून आकाश हे सर्वांत सूक्ष्म व्यक्त तत्त्व उत्पन्न होते असे म्हटले आहे. आकाशाला ‘शब्द’ हा गुण आहे. जे गुणवान असते ते मायिक असते. म्हणून खंब्रह्म ही संकल्पना मायिक आहे.) ॥२६॥

सर्वत्रास आहे अंत । सर्वब्रह्म नासिवंत । प्रळये बोलिला निश्चित । वेदांतशास्त्रीं ॥२७॥

सर्व ह्या शब्दाने ओळखले जाणारे दृश्य जगत् विनाशी आहे. त्याचा प्रलय होतो असे वेदांतशास्त्र सांगते. म्हणून सर्व ह्या शब्दासह ओळखले जाणारे ब्रह्म नाशिवंत आहे. (‘सर्व खल्विदं ब्रह्म’ ह्या श्रुतीवर सर्व- ब्रह्म ही कल्पना आधारलेली आहे. ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ ही दुसरी श्रुती भेदाने भरलेले दृश्य जगत् नाकारते. शिवाय ते जगत् व्यवहारतः विनाशी असून परमार्थतः अध्यस्त आहे. म्हणून सर्व ब्रह्म मिथ्या.) ॥२७॥

ब्रह्मप्रळये मांडेल जेथें । भूतान्वय कैचा तेथें । म्हणौनियां सर्वब्रह्मातें । नाश आहे ॥२८॥

अचळसि आणी चळण । निर्गुणास लावितां गुण । आकारास विचक्षण । मानीतना ॥२९॥

जें निर्माण पंचभूत । तें प्रत्यक्ष नासिवंत । सर्वब्रह्म हे मात । घडे केवी ॥३०॥

असो आतां हें बहुत । सर्वब्रह्म नासिवंत । वेगळेपणास अंत । पाहाणें कैचें ॥३१॥

जेव्हा ब्रह्मदेवाचा प्रळय होतो तेव्हा त्यात असणारी जीवसृष्टी कशी टिकेल? म्हणून सर्व ब्रह्माला नाश आहे. ब्रह्म अचल असताना वस्तरूपाने ते हलते, ते निर्गुण असताना जगाचे संबधाने सगुण होते व निराकार असताना रूपवान होते हे शहाण्याला पटणारे नाही. जे पंचभूतात्मक जग व्यावहारिकतेत प्रत्यक्ष निर्माण होऊन नाश पावते तेथे सर्वब्रह्माची भाषा कशी टिकेल? आता हे स्पष्टीकरण पुरे. सर्वब्रह्म हे विनाशी असून ब्रह्मापासून भिन्न असलेल्या ‘सर्वाला’ शेवट आहे. सर्वासह ब्रह्म त्रिपुटीयुक्त आहे. (पाहणे-पाहणारा-पहायची वस्तू) ॥२८-३१॥

आतां जयास चेतवावें । तेंचि माईक स्वभावं । तेथें चैतन्याच्या नावें । नास आला ॥३२॥

आता ‘चैतन्यब्रह्म’ ह्या कल्पनेत ज्याला ब्रह्म प्रकाशित करते किंवा गतिमान करते ते जडजीवात्मक जग मायिक आहे. ते विनाशी असल्यामुळे ‘चैतन्यब्रह्म’ मायिक होय. ‘सत् पद ते ब्रह्म, चित् पद ते माया’ असे एकनाथी हरिपाठात म्हटले आहे. सत् ब्रह्म जड-जीवात व्यापून सामान्यत्वाने रहाते. चित् म्हणजे ज्ञान. होणारे ज्ञान बुद्धिसापेक्ष असल्याने बुद्धी निवृत्त होताच तेही निवृत्त होते. म्हणून ते मिथ्या. ॥३२॥

परिवारेविण सत्ता । ते सत्ता नव्हे तत्वता । पदार्थेविण साक्षता । तेहि मिथ्या ॥३३॥

हाताखाली काम करणारे कोणी असल्याशिवाय सत्ता हा शब्दच सिद्ध होत नाही. दुसरा पदार्थ प्रत्यक्षात असल्याशिवाय त्याचे साक्षित्व करता येत नाही. म्हणून सत्ताब्रह्म व साक्षीब्रह्म मायिक. (प्राण हा ब्रह्माच्या परिवारातील मुख्य घटक आहे. वायुतत्त्वात्मक प्राण हा वायूप्रमाणेच विनाशी असल्याने त्याची सांगड अविनाशी ब्रह्माशी घालता येत नाही. साक्षित्व मनाने करावयाचे असून साक्षित्व करण्यासाठी दुसरा पदार्थ असावा लागतो. ‘अप्राणो ह्यमनः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ।’ ही मुंडक श्रुती (२-१-२) असे सांगते की ब्रह्माला प्राण व मन दोन्ही नाहीत. त्यामुळे सत्ता व साक्ष ही ब्रह्मे मिथ्या होत.) ॥३३॥

सगुणास नाश आहे । प्रत्यक्षास प्रमाण काये । सगुणब्रह्म निश्चयें । नासिवंत ॥३४॥

सगुण पदार्थ नाश पावतो हे प्रत्यक्षच दिसते. ते सिद्ध करण्यासाठी प्रमाणाची गरज नाही. म्हणून सगुण व ब्रह्म हे जोडब्रह्म विनाशी आहे. (अनादित्वान्निगुणत्वात्परमात्माःऽयमव्ययः ॥ गीता. १३-३१॥ परमात्मा सगुण नाही. मूळ माया-गुणमाया-जडमाया असा हा मायेचा विस्तार गुण मायिक असल्याचे सांगतो. म्हणून सगुणब्रह्म मायिक.) ॥३४॥

निर्गुण ऐसें जें नाव । त्या नावास कैचा ठाव । गुणेंविण गौरव । येईल कैचें ॥३५॥

ब्रह्माला निर्गुण असे जे म्हटले जाते ते सगुणाच्या सापेक्षतेने आहे. सगुणत्वच जर मायिक आहे तर तत् सापेक्ष

निर्गुण ही उपाधी निरर्थक नव्हे काय? (ब्रह्म कधीही हा, ही, हे, ह्या प्रकारे (इदंता) दर्शविले जात नाही. म्हणून त्याचे कोणतेच वर्णन करता येत नाही. श्री. ज्ञानदेवांनी ब्रह्माच्या निर्गुणत्वाचाही निरास करण्यासाठी 'सगुण निर्गुण गुणांचे अगुण' (ह. पा.) अशी शब्दयोजना केली.) ॥३५॥

माया जैसें मृगजळ । ऐसें बोलती सकळ । कां तें कल्पनेचें आभाळ । नाथिलेंचि ॥३६॥

माया ही मृगजळप्रमाणे आहे असे सांगतात. आकाशाचा निळेपणासुद्धा काल्पनिक आहे. ते वस्तुतः निळे नाही. ॥३६॥

ग्रामो नास्ति कुतः सीमा । जन्मेंविण जीवात्मा । अद्वैतासी उपमा । द्वैताची ॥३७॥

गावच अस्तित्वात नसेल तर त्याच्या चार सीमा कशा दाखवाव्यात? अजात ब्रह्म जीवरूपाने कसे जन्माला येईल? अद्वैत ब्रह्माला द्वैताची उपमा कशी द्यावी? (सगुणसापेक्ष निर्गुण कसे म्हणावे?) ॥३७॥

मायेविरहित सत्ता । पदार्थेविण जाणता । अविद्येविण चैतन्यता । कोणास आली ॥३८॥

सत्ता चैतन्यता साक्षी । सर्व हि गुणाचपासीं । ठाईचें निर्गुण त्यासी । गुण कैंचे ॥३९॥

मायेवाचून सत्ता गाजविण्यासाठी व सत्ता वापरण्यासाठी काय व कोण मिळणार? बाह्य पदार्थ असल्याशिवाय 'जाणता' कसा होणार? सत्ता, चैतन्यत्व व साक्षित्व हे सर्व धर्म सगुणाला असतात. जे मूळचे निर्गुण त्याला गुण कसे असतील? (सत्ता गाजविण्यासाठी वायू, अग्नी, जीव इत्यादींची गरज आहे. सत्ता वापरण्यासाठी इंद्र, वरुण, यमादिकांची गरज आहे. हे सर्व मायिक आहेत.) ॥३८-३९॥

ऐसें जें गुणरहित । तेथें नामाचा संकेत । तोचि जाणावा अशाश्रुत । निश्चयेसी ॥४०॥

निर्गुण ब्रह्मासि संकेतें । नामें ठेविलीं बहुतें । तें वाच्यब्रह्म त्यातें । नाश आहे ॥४१॥

असे जे अगुण आहे, त्याला दिलेले केवळ सांकेतिक नावही मायिक आहे हे नक्की. अगुण ब्रह्माला ओळखीसाठी बरीच नावे दिली, तेच वाचेने बोलले जाणारे वाच्य ब्रह्म होय. तेही विनाशी आहे. ('यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' ॥ केन. १-१-४॥ जे वाणीने सांगता येत नाही पण वाणी ज्याचेमुळे बोलते ते ब्रह्म असे श्रुती सांगते. त्यामुळे वाच्य ब्रह्म मिथ्या आहे. ॥४०-४१॥

आनंदाचा अनुभव । हाहि वृत्तीचाचि भाव । तदाकारीं ठाव । वृत्तीस नाहीं ॥४२॥

'मला आनंद झाला' हा अनुभव अंतःकरण वृत्तीला येतो. (मूळच्या स्वस्थ अंतःकरणात जेव्हा कोणतेही ज्ञान करून देणारा बदल होतो तेव्हा त्या बदलाला वृत्ती असे म्हणतात.) ब्रह्मस्वरूपात वृत्तीला शिरकाव नाही. (आनंदावस्था ही आभासाची सातवी अवस्था आहे. ब्रह्म अवस्थानिरपेक्ष आहे. पहा-विचार सागर-तरंग ४.) म्हणून तदाकार ब्रह्मही मिथ्या ठरते. ॥४२॥

अनुर्वाच्य याकारणें । संकेत वृत्तीच्या गुणें । तथा संकेतास उणें । निवृत्तीनें आणिलें ॥४३॥

अनुर्वाच्य ते निवृत्ती । तेचि उन्मनीची स्थिती । निरोपाधी विश्रांती । योगियांची ॥४४॥

'अनिर्वाच्य ब्रह्म' ही कल्पनासुद्धा सांकेतिक असल्याने तो संकेत निवृत्त होताच कल्पनाही निवृत्त होते. अंतःकरण निवृत्त झाल्याने सर्व बोलणे थांबल्याने ब्रह्माविषयी बोलणेही थांबते! (म्हणून ते अनिर्वाच्य होते) हीच उन्मनी असून ती निरुपाधिक आहे. (तेथे अंतःकरणाची उपाधी नाही.) योगी तेथे विश्रांती घेतात. ॥४३-४४॥

वस्तु जे कां निरोपाधी । तेचि सहज समाधी । जेणें तुटे आदिव्याधी । भवदुखाची ॥४५॥

निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूपात लीन असणे हेच समाधीचे सहज स्वरूप आहे. ('लावलेली' समाधी नव्हे.) त्या ठिकाणी संसाराची बाहेरील दुःखे व कामादी आतील व्यथा नसतात. ॥४५॥

जो उपाधीचा अंत । तोचि जाणावा सिद्धांत । सिद्धांत आणी वेदांत । धादांत आत्मा ॥४६॥

निरुपाधिकता हाच अंतिम सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत व वेदांतशास्त्र यांच्या अभ्यासाने आत्म्याचा अपरोक्ष अनुभव येतो. उपाधींचा निरास हेच सर्व साधनांचे सार आहे. सर्व वेदांत यासाठी मांडला गेला आहे. धादांत म्हणजे पूर्ण किंवा प्रत्यक्ष म्हणजे अपरोक्ष. ॥४६॥

असो ऐसे जे शाश्वत ब्रह्म । जेथें नाहीं मायाभ्रम । अनुभवी जाणे वर्म । स्वानुभवं ॥४७॥

आता हे वर्णन पुरे. शाश्वत ब्रह्माला मायिक पदार्थाची जोड देणे संभवतच नाही. स्वानुभव घेतलेला अनुभवी या बोलण्याचे रहस्य जाणतो. ॥४७॥

आपुलेन अनुभवं । कल्पनेसि मोडावें । मग सुकाळी पडावें । अनुभवाचे ॥४८॥

स्वतःच्या चिंतनाने सर्व कल्पना हळू हळू मागे टाकीत आत्मानुभव घेऊन नंतर तो यथेच्छ लुटावा. ॥४८॥

निर्विकल्पास कल्पावें । कल्पना मोडे स्वभावें । मग नसोनि असावें । कल्पकोटी ॥४९॥

‘ब्रह्म निर्विकल्प आहे’ अशी कल्पना करता करता कल्पना आपोआप गळून पडते. नंतर ब्रह्म ज्याप्रमाणे कोट्यवधी कल्पपर्यंत या दृश्य जगाला व्यापूनही अलिप्त असते तसे खुशाल आयुष्यभर रहावे. ॥४९॥

कल्पनेचें येक बरें । मोहरितांच मोहरे । स्वरूपीं घालिता भरे । निर्विकल्पीं ॥५०॥

कल्पनेचा एक फार चांगला गुण आहे की ती जेवढी खुलवावी, फुलवावी तेवढी खुलते व फुलते. त्याचबरोबर निर्विकल्प आत्मस्वरूपात हरवूनही जाते! (ती वापरावी तशी वापरली जाते.) ॥५०॥

निर्विकल्पासि कल्पितां । कल्पनेचि नुरे वार्ता । निःसंगास भेटों जातां । निःसंग होइजे ॥५१॥

निर्विकल्पाची कल्पना करता करता कल्पना लयाला जाते. ती असंग आत्म्याला भेटताच तीही निःसंग होते. स्वतःचे अस्तित्व स्वतःच्या प्रचंड पसान्यासह विसरते. ॥५१॥

पदार्थऐसें ब्रह्म नव्हे । मा तें हातीं धरून द्यावें । असो हें अनुभवावें । सद्गुरुमुखें ॥५२॥

हातात पकडून कोठे न्यावे असे इतर दृश्य पदार्थासारखे ब्रह्म नाही. हे म्हणणे अनुभवण्यासाठी श्रीगुरूंच्याकडून यथार्थ अध्यात्म श्रवण करावे. ॥५२॥

पुढें कथेचा अन्वये । केलाचि करूं निश्चये । जेणें अनुभवासि ये । केवळब्रह्म ॥५३॥

यापुढील समासात आतापर्यंत सांगितलेला विषय अधिक स्पष्ट करू. त्यामुळे केवळ ब्रह्माचा साक्षात्कार होईल. ‘ते मी आहे’ असा अनुभव येईल. ॥५३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘चतुर्दशब्रह्मनिरूपणनाम’ समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘चतुर्दशब्रह्मनिरूपण’ नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास चवथा : विमलब्रह्मनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ब्रह्म नभाहून निर्मळ । पाहातां तैसेंचि पोकळ । अरूप आणी विशाळ । मयदिवेगळें ॥१॥

आकाशाला शब्द या गुणाचा मळ आहे. ब्रह्म त्याहून निर्मळ आहे. त्याला तोही नाही. तसे पाहिले तर आकाशाप्रमाणेच ब्रह्मात अवकाशच अवकाश (पोकळी) असून त्यात अनंत कोटी ब्रह्मांडे सामावतात. ब्रह्म रूपरहित व अमर्याद व्यापक आहे. ॥१॥

येकविस स्वर्गे सप्त पाताळ । मिळोन एक ब्रह्मगोळ । ऐसीं अनंत तें निर्मळ । व्यापून असे ॥२॥

एकवीस स्वर्ग व सात पाताळ याला ब्रह्मगोळ म्हणतात. निर्मळ ब्रह्म त्या सर्वांना व्यापून राहते. ॥२॥

अनंत ब्रह्मांडांखालतें । अनंत ब्रह्मांडांवरुतें । तेणेंविण स्थळ रितें । अणुमात्र नाही ॥३॥

अनंत ब्रह्मांडांच्या तथाकथित खाली व वर ब्रह्मावाचून अणुभरही जागा रिकामी नाही. ॥३॥

जळीं स्थळीं काष्ठीं पाषाणीं । ऐसी वदे लोकवाणी । तेणेंविण रिता प्राणी । येकहि नाही ॥४॥

ब्रह्म जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी व्यापून आहे असे लोकांच्या सामान्य भाषेत सांगितले जाते. सर्व जीवसृष्टी त्यानेच व्यापली आहे. त्यावाचून कोणी नाही. ॥४॥

जळचरांस जैसें जळ । बाह्याभ्यांतरीं निखळ । तैसें ब्रह्म हें केवळ । जीवमात्रांसी ॥५॥

जलचर प्राण्यांना जसे आंतबाहेर पाणीच असते त्याप्रमाणे सर्व जीवसृष्टीला ब्रह्म आतबाहेर व्यापून आहे. (दृष्टांतात जलचर खोल पाण्यात आहे असे गृहीत धरले आहे.) ॥५॥

जळावेगळा ठाव आहे । ब्रह्माबाहेरी जातां नये । म्हणौनि उपमा न साहे । जळाची तया ॥६॥

पण पाण्याच्या उदाहरणात उणीव आहे. कारण पाणी नसलेले बरेच मोठे जग शिल्लक उरते. जीवांना मात्र ब्रह्मावाचून इकडेतिकडे करण्यास जागाच नाही. ॥६॥

आकाशाबाहेरी पळों जातां । पुढें आकाशचि तत्वता । तैसें तया अनंता । अंतचि नाही ॥७॥

आकाशाच्या पोकळीपलीकडे जाऊ म्हटले तर पुढे पुढे आकाशच असते. त्याप्रमाणे अनंत ब्रह्माला अंत नाही. ॥७॥

परी जे अखंड भेटलें । सर्वांगास लिगटलें । अति निकट परी चोरलें । सकळांसि जें ॥८॥

सर्व जीवांना ब्रह्माची आत्मरूपाने सतत भेट आहे. (जीव तत्त्वतः ब्रह्मच आहे.) ते त्यांच्या अंगप्रत्यंगांमध्ये व्यापून आहे. ते जीवांच्या एवढे जवळ असून (जीव ब्रह्म असून) त्यांना ते अनुभवाला येत नाही. (पहा-ईश उप.) ॥८॥

तयामधेंचि असिजे । परी तयास नेणजे । उमजे भास नुमजे । परब्रह्म तें ॥९॥

सर्व जीवसृष्टी ब्रह्मातच असून त्याला जाणीत नाही. (अध्यस्त अधिष्ठानमय असून कल्पित असते. अध्यस्ताला अधिष्ठान 'जाणणे' संभवत नाही.) होणाऱ्या सविशेषज्ञानाच्या रूपाने त्याचे अस्तित्व जाणवते. पण अनुभव येत नाही. (प्रतिबोधविदितम्...केन २-४) ॥९॥

आकाशामधें आभाळ । तेणें आकाश वाटे डहुळ । परी तें मिथ्या निवळ । आकाशचि असे ॥१०॥

आकाशात ढग जमून आले की आकाश मळले असे वाटते. पण आकाश प्रत्यक्षात कधीच मळत नाही. ते केवळ निर्मळ आकाशच असते. ॥१०॥

नेहार देतां आकाशीं । चक्रे दिसती डोळ्यांसी । तैसें दृश्य ज्ञानियांसी । मिथ्यारूप ॥११॥

आकाशाकडे दिवसा टक लावून पाहिले तर डोळ्यापुढे रंगीबेरंगी चक्रे भासतात. त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञान्यांचे दृष्टीने दृश्य जगत् हा भास आहे. मिथ्या आहे. ॥११॥

मिथ्याचि परी आभासे । निद्रिस्तांस स्वप्न जैसें । जागा जालियां अपैसें । बुझों लागे ॥१२॥

गाढ झोपेत अचानक स्वप्न पडले तर त्यातील दृश्ये भ्रामक असून त्या वेळी सत्य वाटतात. पण जाग येताच त्याचे मिथ्यात्व लक्षात येते. ॥१२॥

तैसें आपुलेन अनुभवे । ज्ञानें जागृतीसि यावे । मग माईक स्वभावे । कळों लागे ॥१३॥

त्याप्रमाणे स्वतः ब्रह्मानुभव घेतल्यावर म्हणजे ब्रह्मज्ञानाने अविद्येच्या निद्रेतून जाग आल्यावर दृश्य जगत् मायिक असल्याचे लक्षात येते. ॥१३॥

आतां असो हें कुवाडें । जे ब्रह्मांडापैलिकडे । तेंचि आता निवाडें । उमजोन दाऊं ॥१४॥

आता हा प्रासंगिक विषय पुरे. जे अनंत ब्रह्मांडांना व्यापून अपरंपार उरले आहे त्याचे स्वरूप स्पष्ट करू. ॥१४॥

ब्रह्म ब्रह्मांडीं कालवलें । पदार्थासी व्यापून ठेलें । सर्वांमधें विस्तारलें । अंशमात्रें ॥१५॥

अतिसूक्ष्म अरूप ब्रह्म ब्रह्मांडामध्ये व्यापून आहे. सर्व पदार्थांना सत् रूपाने व्यापून पदार्थांच्या विस्ताराएवढे ते विस्तृत आहे. ॥१५॥

ब्रह्मामधें सृष्टी भासे । सृष्टीमध्ये ब्रह्म असे । अनुभव घेतां आभासे । अंशमात्रें ॥१६॥

व्यापक ब्रह्मामध्ये कमी व्याप असलेली सृष्टी भासते. सृष्टीत ब्रह्म व्यापून आहे. ते सत् रूपाने सामान्यत्वाने सर्व सृष्टीत व विशेषत्वाने बुद्धीत भासते असे सूक्ष्म विचाराने कळते. (त्यामुळे सत् ब्रह्म अस्तिरूपाने सर्वांना कळते. चित् ब्रह्म चिदाभासरूपाने विचारवंतांना कळते. आनंदब्रह्म ब्रह्मज्ञान्यांच्या अनुभवात असते.) ॥१६॥

अंशमात्रें सृष्टीभीतरीं । बाहेरी मर्यादा कोण करी । सगळें ब्रह्म ब्रह्मांडोदरीं । माईल कैसें ॥१७॥

ब्रह्मवस्तूच्या एका अंशावर सृष्टी भासते. (ब्रह्मवस्तूत अंश अंशी भाव नसल्याने 'ब्रह्म सृष्टीत अंशमात्र असते' असे म्हणणे वेदांत शास्त्रात बसत नाही.) ब्रह्माची सृष्टीबाहेर अपार व्याप्ती आहे. ब्रह्मांडाच्या अल्प व्याप्तीत अपरंपार ब्रह्म कसे मावेल? ॥१७॥

अमृतीमध्ये आकाश । सगळें सांठवतां प्रयास । म्हणौन त्याचा अंश । बोलिजेतो ॥१८॥

एखाद्या लहान भांड्यात सर्व आकाश साठवणे अशक्य आहे. म्हणून त्या भांड्यात आकाशाचा अंश आहे असे केवळ म्हणण्यापुरतेच असते. आकाशाचे भाग पडत नाहीत. ॥१८॥

ब्रह्म तैसें कालवलें । परी तें नाहीं हालवलें । सर्वांमधें परी संचलें । संचलेपणें ॥१९॥

त्याप्रमाणे ब्रह्म पांचभौतिक सृष्टीत व्यापून असले तरी प्रत्यक्षात ते त्यात शिरते असे नाही. ते मूळचेच व्यापक असून त्यावर जगत्भास भासू लागल्यावर ते त्या भासात अधिष्ठान रूपाने असते. येत-जात नाही. ॥१९॥

पंचभूतीं असे मिश्रित । परंतु तें पंचभूतातीत । पंकीं आकाश अलिप्त । असोनि जैसें ॥२०॥

चिखलातील आकाशाप्रमाणे ब्रह्म पांचभौतिक सृष्टीत व्यापून असूनही असंगत्वाने असते. ॥२०॥

ब्रह्मास दृष्टांत न घडे । बुझावया देणें घडे । परी दृष्टांती साहित्य पडे । विचारितां आकाश ॥२१॥

एकमेव चित् घन ब्रह्माला दृष्टांत देण्यासाठी दुसरे व तसे काही नाही. पण समजूत पटण्यासाठी तो घावा लागतो. कल्पित व अचेतन आकाश हेच एक दृष्टांत देण्यासारखे तत्त्व आहे असे विचारान्ती ठरले. ॥२१॥

खंब्रह्म ऐसी श्रुती । गगनसदृशं हे स्मृती । म्हणौनि ब्रह्मास दृष्टांती । आकाश घडे ॥२२॥

श्रुती 'खंब्रह्म' म्हणते व स्मृती 'गगनोपम' म्हणते म्हणून ब्रह्माला उपमा देण्याची सोय झाली आहे. ॥२२॥
काळिमा नस्तां पितळ । मग तें सोनेचि केवळ । सुन्यत्व नस्तां निवळ । आकाश ब्रह्म ॥२३॥

जर पितळ कळकळे नाही, तर ते सोनेच! आकाश जर असत् जड नसेल तर ते ब्रह्मच म्हणणे शक्य आहे. ॥२३॥
म्हणौनि ब्रह्म जैसें गगन । आणि माया जैसा पवन । आडळे परी दर्शन । नव्हे त्याचें ॥२४॥

म्हणून ब्रह्माला आकाशाचा व मायेला वायूचा दृष्टांत देऊन निराभास ब्रह्मावर साभास माया कशी भासू लागते त्याच्या स्पष्टीकरणाची सोय झाली. (वायू त्वचेला कळतो. पण डोळ्याने दिसत नाही. पोकळी कोणत्याच ज्ञानेन्द्रियांना कळत नाही.) ॥२४॥

शब्दसृष्टीची रचना । होत जात क्षणक्षणा । परंतु ते स्थिरावेना । वायुच ऐसी ॥२५॥

शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. शब्द सतत बोलले जातात. परंतु ते वायूप्रमाणे स्थिर नसतात. (ही ओवी बरीच संदिग्ध आहे. शिवाय मागील पुढील ओव्यांचा संदर्भही स्पष्टपणे लागत नाही. शब्दसृष्टी व वायू यांची तुलना केलेली दिसते. किंवा शब्दसृष्टीला वायूचा दृष्टांत दिल्यासारखा दिसतो.) शब्द हा गुण असलेल्या आकाशात शब्द व स्पर्श हे दोन गुण असलेला वायू अचानक निर्माण होतो. त्याप्रमाणे निर्गुण ब्रह्मात सगुण माया अकस्मात भासू लागते. ॥२५॥

असो ऐसी माया माईक । शाश्वत तें ब्रह्म येक । पाहों जातां अनेक । व्यापून आहे ॥२६॥

एकमेव अद्वितीय असलेले शाश्वत ब्रह्म बहुविध व विनाशी मायेला व्यापून राहते असे लक्षात येते. ॥२६॥
पृथ्वीसी भेदून आहे । परी तें ब्रह्म कठीण नव्हे । दुजी उपमा न साहे । तया मृदत्वासी ॥२७॥

ब्रह्म पृथ्वीत व्यापून आहे म्हणून ते पृथ्वीला फोडण्याइतके कठीण आहे असे नाही. उलट ते इतके मृदु (सूक्ष्म) आहे की त्या सूक्ष्मत्वासाठी उदाहरणही नाही. ॥२७॥

पृथ्वीहून मृद जळ । जळाहून तो अनळ । अनळाहून कोमळ । वायो जाणावा ॥२८॥

पृथ्वीपेक्षा पाणी, पाण्याहून अग्नी व अग्नीहून वायू कोमल म्हणजे अधिकाधिक सूक्ष्म आहे. ॥२८॥
वायोहून तें गगन । अत्यंतचि मृद जाण । गगनाहून मृद पूर्ण । ब्रह्म जाणावें ॥२९॥

वायूहून आकाश अत्यंत सूक्ष्म असून, आकाशाहून ब्रह्मामध्ये सूक्ष्मत्वाची परिसीमा आहे. ॥२९॥

वज्रास असे भेदिलें । परी मृदत्व नाहीं गेलें । उपमेरहित संचलें । कठीण ना मृद ॥३०॥

इंद्राच्या वज्रातही ते व्यापून असले तरी त्याच्या मृदुत्वाला जराही उणेपणा येत नाही. त्याला कठीण वा मृदू असे काहीच म्हणता येत नाही. ते निरूपम आहे. ॥३०॥

पृथ्वीमधें व्यापून असें । पृथ्वी नासे तें न नासे । जळ शोषे तें न शोषे । जळीं असोनी ॥३१॥

ब्रह्म पृथ्वी व जळात असून पृथ्वी नष्ट झाली तरी व जळ आटले तरी ते नष्ट होत नाही. ॥३१॥

तेजीं असे परी जळेना । पवनीं असे परी चळेना । गगनीं असे परी कळेना । परब्रह्म तें ॥३२॥

परब्रह्म अग्नीत असून जळत नाही, वायूत असून हलत नाही व आकाशात असून अनुभवाला येत नाही. ॥३२॥

शेरीर अवघें व्यापलें । परी तें नाहीं आडळलें । जवळिच दुरावलें । नवल कैसें ॥३३॥

ब्रह्म सर्व शरीरभर व्यापून असून ते कोठेच सापडत नाही. इतके जवळ असून त्याची ताटातूट होते हे नवलच! ॥३३॥

सन्मुखचि चहुंकडे । तयामधें पाहाणें घडे । बाह्याभ्यांतरी रोकडे । सिद्धचि आहे ॥३४॥

जिकडे डोळे फिरवावेत तिकडे ते आहे. आपण पाहतो ते त्याच्यातूनच! आत व बाहेर ते प्रत्यक्ष व नित्यसिद्ध आहे. ॥३४॥

तयामधेचि आपण । आपणा सबाह्य तें जाण । दृश्यावेगळी खूण । गगनासारिखी ॥३५॥

आपल्या सर्वांचा ब्रह्मात समावेश आहे. आपल्या आतबाहेर ते व्यापून असून अदृश्य आहे. आकाश जसे दिसत नाही तसे ते दिसत नाही. अदृश्य आहे. (तेदन्तस्य सर्वस्याईश-) ॥३५॥

कांहीं नाहीसैं वाटलें । तेथेचि तें कोंदाटलें । जैसें न दिसे आपलें । आपणासि धन ॥३६॥

जेथे सर्व रिकामेच रिकामे वाटते तेथे ते घनदाट भरलेले असते. आपलेच पुरलेले धन आपणास दिसू नये त्याप्रमाणे. ॥३६॥

जो जो पदार्थ दृष्टी पडे । तें त्या पदार्था ऐलिकडे । अनुभवं हें कुवाडें । उकलावें ॥३७॥

जो जो पदार्थ दिसतो तो दिसण्याच्या आधी त्या पदार्थाचे अलीकडे ब्रह्म असते. (पहा-ईश उप. ४.) हे कोड्यासारखे वाटणारे बोलणे अनुभवानेच समजावून घ्यावे. ॥३७॥

मागें पुढें आकाश । पदार्थेविण जो पैस । पृथ्वीविण भकास । येकरूप ॥३८॥

प्रत्येक पदार्थाच्या मागे, पुढे (व आत) आकाश असते. पदार्थ नसताना जो सृष्टीच्या प्रलयकाळातील अत्यंत विस्तीर्ण मोकळा प्रदेश तो ब्रह्माने भरलेला म्हणजे ब्रह्मरूप असतो. ॥३८॥

जें जें रूप आणी नाम । तो तो नाथिलाच भ्रम । नामरूपातीत वर्म । अनुभवी जाणे ॥३९॥

जेथे जेथे रूप असते व नाम असते तेथे मिथ्यात्व असते. नामरूपापलीकडील आध्यात्मिक तत्त्व फक्त अनुभवी संतांना कळते. (नाम व रूप हे दोन्ही मायिक. अस्तिभातिप्रिय ईश्वरी सत्तेतील. सत् चित् आनंद पारमार्थिक सत्तेतील. रूप असते = व्यावहारिक सत्ता + ईश्वरी सत्ता. अस्तित्व हे सत्त्वर अवलंबून. सत् ब्रह्मरूप.) ॥३९॥

नहीं धूम्राचे डोंगर । उचलती थोर थोर । तैसें दावी वोडंबर । मायादेवी ॥४०॥

आकाशात ढगांची गंधर्वनगरे भासतात. त्यात डोंगरांचेही आकार भासतात. त्याप्रमाणे माया देवी नामरूपांचे भ्रम दाखविते. ॥४०॥

ऐसी माया अशाश्वत । ब्रह्म जाणावें शाश्वत । सर्वां ठाई सदोदित । भरलें असे ॥४१॥

अशी ही माया विनाशशील असून ब्रह्म शाश्वत आहे. ते सर्वत्र, सदा व समत्वाने व्यापून आहे. ॥४१॥

पोथी वाचू जातां पाहे । मातृकांमधेचि आहे । नेत्रीं निघोनि राहे । मृदपणें ॥४२॥

पोथी वाचताना पहाणारे तेच, पोथीच्या प्रत्येक अक्षरात तेच व डोळ्यांमध्ये न खुपता राहणारे तेच! ॥४२॥

श्रवणें शब्द ऐकतां । मनें विचार पाहतां । मना सबाह्य तत्वता । परब्रह्म तें ॥४३॥

कानाने शब्द ऐकणारे, मनाने मनन करणारे ब्रह्मच मनाला आत-बाहेर व्यापून असते. (द्रष्टा, श्रोता व मन्ता जीव असला तरी चेतन आत्म्याच्या सत्तेवरच या क्रिया घडतात.) ॥४३॥

चरणें चालतां मार्गी । जें आडळे सर्वांगीं । करें घेतां वस्तुलागीं । आडवें ब्रह्म ॥४४॥

पाय चालू लागले म्हणजे ते पायातही असते व पायाबाहेरूनही जणू पायाला स्पर्श करते. हाताने वस्तू उचलताना वस्तूच्या आधी ब्रह्म जणू आडवे येते. ॥४४॥

असो इंद्रियेंसमुदाव । तयामधें वर्ते सर्व । जाणो जातां मोडे हांव । इंद्रियांची ॥४५॥

हा तपशील आता पुरे. ब्रह्म सर्व इंद्रियांना व्यापून आहे. त्याच्या अनुसंधानात राहिले तर इंद्रियांची त्यांच्या त्यांच्या विषयाकडील ओढ थांबते. ॥४५॥

तें जवळिच असे । पाहों जातां न दिसे । न दिसोन वसे । कांहीं येक ॥४६॥

ब्रह्म जीवाच्या अत्यंत जवळ असून ज्ञानेंद्रियांना मात्र कळत नाही. पण कळले नाही तरी ते आहे हे नक्की. ॥४६॥

जें अनुभवेचि जाणावें । सृष्टीचेनि अभावे । आपुलेन स्वानुभवे । पाविजे ब्रह्म ॥४७॥

देह, इंद्रिये व अहंकारादी सृष्टीचा विचाराने अभाव करून (विवेक प्रलय) 'ब्रह्म मी आहे' असा साक्षात्कार करून घ्यावा. (इंद्रिये व अहंकार हे सृष्टीचे देहातील घटक आहेत. पिंड-ब्रह्मांडाचे ऐक्य साधकाने विसरू नये.) ॥४७॥

ज्ञानदृष्टीचें देखणें । चर्मदृष्टी पाहों नेणे । अंतरवृत्तीचिये खुणे । अंतरवृत्ति साक्ष ॥४८॥

ज्याने विवेकरूप ज्ञानाची दृष्टी बाणली आहे तो सामान्य नजरेने पाहू शकत नाही. ज्या कोणाला ज्ञानदृष्टी लाभली असेल ती त्याची त्यालाच असते. (सामान्यांना तिची फार तर कल्पना करता येईल.) ॥४८॥

जाणे ब्रह्म जाणे माया । जाणे अनुभवाच्या ठाया । ते येक जाणावी तुर्या । सर्वसाक्षिणी ॥४९॥

जीवांच्या जाग्रतादी तीन अवस्थांसापेक्ष तुर्या ही चौथी अवस्था आहे. (तुरीय = चौथी) त्या अवस्थेत अन्तःकरण वृत्ती आतून आत्माकार राहते (जाणे ब्रह्म) व बाहेर व्यवहार जाणते (जाणे माया). पण त्या व्यवहारांचे आत अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम होत नाहीत. हा अनुभव तो घेणाऱ्यालाच कळतो. अशा या अवस्थेला सर्व जगत् व्यवहाराची (देहासह) साक्षिणी म्हणतात. (पुढील समासात पुन्हा हा विषय आहे.) ॥४९॥

साक्षत्व वृत्तीचें कारण । उन्मनी ते निवृत्ति जाण । जेथें विरे जाणपण । विज्ञान तें ॥५०॥

वृत्ती जागी असेपर्यन्त साक्षित्व होते. वृत्ती निवृत्त होताच उन्मनी अवस्था येते. तेथे ज्ञानाचे विज्ञान होऊन जाणीव नाहीशी होते. ॥५०॥

जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेंहि नुरे । विज्ञानवृत्ति मुरे । परब्रह्मीं ॥५१॥

त्या अवस्थेत अज्ञान नष्ट होते, ज्या ज्ञानाने ते गेले ते ज्ञानही लुप्त होऊन विज्ञानावस्था म्हणजे ब्रह्मरूपता प्राप्त होते. ॥५१॥

ऐसें ब्रह्म शाश्वत । जेथें कल्पनेसी अंत । योगी जना येकांत । अनुभवे जाणावा ॥५२॥

जेथे सर्व कल्पना म्हणजे संकल्पविकल्प नाहीसे होतात ज्याच्याशी ऐक्य झाल्यामुळे योग्यांना एकान्ताची शान्ती मिळते अशा ह्या परब्रह्माचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा व एकांत भोगावा. (भोगरहित भोग) ॥५२॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'विमलब्रह्मनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'विमलब्रह्मनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास पाचवा : द्वैतकल्पनानिरसन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

केवळ ब्रह्म जें बोलिलें । तें अनुभवास आलें । आणी मायेचेंहि लागलें । अनुसंधान ॥१॥

आतापर्यंत सांगितल्याप्रमाणे शुद्ध ब्रह्मानुभव आला व मायिक सृष्टीही सतत जाणवत राहिली तर — ॥१॥

ब्रह्म अंतरीं प्रकाशे । आणी मायाहि प्रत्यक्ष दिसे । आतां हें द्वैत निरसे । कवणेपरी हो ॥२॥

आत ब्रह्मज्ञान प्रकाशले व देहादी जगतरूप मायाही प्रत्यक्ष दिसत असताना या द्वैताचा निरास कसा करावा? ॥२॥
तरी आतां सावधान । येकाग्र करूनियां मन । माया ब्रह्म हें कवण । जाणताहे ॥३॥

श्रीगुरू सांगतात की आता सावधानतेने मन एकाग्र करून माया व ब्रह्म कोण जाणतो त्याचा निवाडा ऐका. ॥३॥

सत्य ब्रह्माचा संकल्प । मिथ्या मायेचा विकल्प । ऐसिया द्वैताचा जल्प । मनचि करी ॥४॥

‘ब्रह्म सत्य आहे’ असा विचार व ‘माया मिथ्या आहे’ हा दुसरा विचार अशा ब्रह्ममायेच्या द्वैताची बडबड मनच करते किंवा ब्रह्म हे एकमेव आहे असा संकल्प करता करताच मन मायेचा विकल्प करते. या द्वैताला मनच जबाबदार आहे. ॥४॥

जाणे ब्रह्म जाणे माया । ते येक जाणावी तुर्या । सर्व जाणे म्हणोनिया । सर्वसाक्षिणी ॥५॥

तुर्य नावाची अशी एक अवस्था आहे की ती ब्रह्मही जाणते व मायाही जाणते (पहा- मागील समास. ओवी ४९) ती ब्रह्ममायेचा सर्व पसारा जाणते म्हणून तिलाच सर्वसाक्षिणी असे म्हणतात. ॥५॥

ऐक तुर्येचें लक्षण । जेथें सर्व जाणपण । सर्वचि नाही कवण । जाणेल गा ॥६॥

तुर्येचे एक लक्षण असे आहे की ती सर्वकाही जाणते. पण ‘सर्व’ असे काही अस्तित्वातच नसताना ते कोण जाणेल? (जो मी तुरीय सच्चिद्घन । त्या माझ्या ठायी अवस्था गुण । नभी नीळिमा मिथ्या भान । तैसे नसता जाण भासती ॥ एक भाग. २८-२७२) ॥६॥

संकल्पविकल्पाची सृष्टी । जाली मनाचिये पोटीं । तें मनचि मिथ्या सेवटीं । साक्षी कवणु ॥७॥

केवळ मनामुळे संकल्पविकल्प होऊन सृष्टी भासते. ते मनच मायिक असल्याने त्या मनाची घडलेली सृष्टी साक्षीरूपाने कोण कशी पाहील? ॥७॥

साक्षत्व चैतन्यत्व सत्ता । हे गुण ब्रह्माचिया माथां । आरोपलें जाण वृथा । मायागुणें ॥८॥

साक्षीपण, चैतन्यत्व व सत्ता हे तीन धर्म केवळ मायेमुळे ब्रह्मस्वरूपावर अकारण लादले जातात. ॥८॥

घटमठाचेनि गुणें । त्रिविधा आकाश बोलणें । मायेचेनि खरेंपणें । गुण ब्रह्मीं ॥९॥

मडके व घर यांच्या अस्तित्वामुळे मडक्यातील आकाश, घरातील आकाश व त्या बाहेरील महाकाश असे आकाशाचे कल्पित भेद पडतात. त्याप्रमाणे माया सत्य मानली तर ब्रह्मावर धर्माचा आरोप करता येतो. ॥९॥

जव खरेंपण मायेसी । तवचि साक्षत्व ब्रह्मासी । मायेअविद्येचे निरासीं । द्वैत कैचें ॥१०॥

जोपर्यंत माया सत्य मानली जाते तोपर्यंत ब्रह्मरूप तुर्याला साक्षी म्हणता येते. माया व अविद्येचा निरास झाल्यावर ब्रह्म व माया असे द्वैतच राहत नाही. ॥१०॥

म्हणोनि सर्वसाक्षी मन । तेंचि जालिया उन्मन । मग तुर्यारूप ज्ञान । तें मावळोन गेलें ॥११॥

म्हणून मनाचे उन्मन झाल्यावर सर्वसाक्षी असलेली तुर्या ही अवस्थाही शिल्लक राहत नाही. ॥११॥

जयास द्वैत भासलें । ते मन उन्मन जालें । द्वैताद्वैताचें तुटलें । अनुसंधान ॥१२॥

ज्या अन्तःकरण वृत्तीला द्वैतरूप दृश्य जगताचा अनुभव येतो तीच मावळून गेल्यावर ते द्वैत व द्वैतसापेक्ष अद्वैत या संबंधीची विचारमालिका तुटते. ॥१२॥

येवं द्वैत आणी अद्वैत । होये वृत्तीचा संकेत । वृत्ति जालिया निवृत्त । द्वैत कैचें ॥१३॥

एकूण द्वैत व अद्वैत दोन्ही वृत्तिसापेक्ष असून वृत्ती निवृत्त होताच द्वैताचा अनुभव कोण घेणार? तो कसा येणार? ॥१३॥

वृत्तिरहित जें ज्ञान । तेंचि पूर्ण समाधान । जेथें तुटे अनुसंधान । मायाब्रह्मीचें ॥१४॥

वृत्तीला चिदाभासाच्या साहाय्याने होणारे ज्ञान सविशेष असून वृत्ती मावळल्यावर चिदाभास आत्माकार होतो तेव्हा शुद्ध किंवा निर्विशेष ज्ञान राहिल्याने पूर्ण समाधानाची स्थिती प्राप्त होते. माया व ब्रह्माचे विचार नाहीसे होतात. ॥१४॥

मायाब्रह्म ऐसा हेत । मनं कल्पिला संकेत । ब्रह्म कल्पनेरहित । जाणती ज्ञानी ॥१५॥

साधकावस्थेमध्ये विवेकासाठी माया व ब्रह्म अशा दोन कल्पना केलेल्या असतात. ज्यांना ब्रह्मवस्तूचा अपरोक्ष अनुभव येतो त्यांना ब्रह्माची कल्पना होत नाही हे कळते. ॥१५॥

जें मनबुद्धिअगोचर । जें कल्पनेहून पर । तें अनुभवितां साचार । द्वैत कैचें ॥१६॥

जे मन, बुद्धी व कल्पना यांच्या साहाय्याने अनुभवाला येत नाही त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यावर (ब्रह्म) द्वैताचा भास कसा टिकेल? ॥१६॥

द्वैत पाहातां ब्रह्म नसे । ब्रह्म पाहातां द्वैत नासे । द्वैताद्वैत भासे । कल्पनेसी ॥१७॥

अन्तःकरण वृत्ती द्वैताच्या दृश्य पसान्यात अडकली की ब्रह्माचे अनुसंधान सुटते. ती ब्रह्मस्वरूपात (आत्मा) लीन झाली की द्वैताचे अनुसंधान सुटते. द्वैत व अद्वैत हे दोन्ही कल्पनेचे खेळ आहेत. ॥१७॥

कल्पना माया निवारी । कल्पना ब्रह्म थावरी । संशय धरी आणी वारी । तेहि कल्पना ॥१८॥

‘मी मायेला दूर सारीन’ व ‘मी आत्मस्वरूपात लीन होईन’ हे कल्पनेचेच खेळ आहेत. कल्पनाच संशय निर्माण करते व तीच संशय मोडते. ॥१८॥

कल्पना करी बंधन । कल्पना दे समाधान । ब्रह्मीं लावी अनुसंधान । तेहि कल्पना ॥१९॥

‘मी बद्ध आहे’ व ‘मी बंधनमुक्त झाल्याने समाधानात आहे’ हे कल्पनेचेच खेळ! ‘मी आता माझी अन्तःकरण वृत्ती आत्माकार करीन’ ही सुद्धा एक कल्पनाच आहे! ॥१९॥

कल्पना द्वैताची माता । कल्पना ज्ञेप्ती तत्वता । बद्धता आणी मुक्तता । कल्पनागुणें ॥२०॥

कल्पनेमुळे द्वैत भासते, ‘शुद्ध ज्ञान’ ही संकल्पना तयार होते, व बद्ध-मुक्तादी अवस्था मानल्या जातात. ॥२०॥

कल्पना अंतरीं सबळ । नस्ते दावी ब्रह्मगोळ । क्षणा येकातें निर्मळ । स्वरूप कल्पी ॥२१॥

बलवान कल्पनाच मायिक जगताचा प्रचंड पसारा दाखविते व ती त्याच बळाने ‘मी ब्रह्म आहे’ अशा निर्मळ स्वरूपानुभवात क्षणात जीवाला नेऊन सोडते. ॥२१॥

क्षणा येका धोका वाहे । क्षणा येका स्थिर राहे । क्षणा येका पाहे । विस्मित होउनी ॥२२॥

कल्पना एका क्षणात भयभीत होते, दुसऱ्या क्षणी शांतता भोगते, तर तिसऱ्या क्षणी आश्चर्यचकित होते. ॥२२॥

क्षणा येकातें उमजे । क्षणा येकातें निर्बुजे । नाना विकार करिजे । ते कल्पना जाणावी ॥२३॥

क्षणभर तिला काही कळते, दुसऱ्या क्षणी कळेनासे होते व कामक्रोधादी विकारात सापडणारी कल्पनाच असते. ॥२३॥

कल्पना जन्माचें मूळ । कल्पना भक्तीचें फळ । कल्पना तेचि केवळ । मोक्षदाती ॥२४॥

कल्पनेमुळें पुन्हा पुन्हा जन्म होतात, 'मी भक्ती करून तिचे फळ मिळवीन' ही कल्पनाच असून मोक्षाला तीच साहाय्य करते. ॥२४॥

असो ऐसी हे कल्पना । साधनें दे समाधाना । येरवी हे पतना । मूळच कीं ॥२५॥

हे असे कल्पनेचे स्वरूप आहे! कल्पना साधनेला जोडली तर मोक्ष व स्वैर सोडली तर पतन अशी फळे देते. ॥२५॥

म्हणौन सर्वाचें मूळ । ते हे कल्पनाच केवळ । इचें केलियां निर्मूळ । ब्रह्मप्राप्ती ॥२६॥

म्हणून या दृश्य सृष्टीचे व जीवाच्या बंधन मोक्षाचे मूळ ही कल्पना आहे. ती समूळ काढली तर ब्रह्मानुभव सहजच असतो. ॥२६॥

श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान । मिथ्या कल्पनेचें भान । उडोन जाये ॥२७॥

यथार्थ संप्रदाययुक्त श्रवण, शास्त्रानुसारी मनन व गुरुवाक्याचे निदिध्यासन यांचे साहाय्याने कल्पना समूळ जाऊन मोक्षरूप समाधान प्राप्त होते. ॥२७॥

शुद्ध ब्रह्माचा निश्चयो । करी कल्पनेचा जयो । निश्चितार्थे संशयो । तुटोन गेला ॥२८॥

कल्पनेने शुद्ध ब्रह्माच्या स्वरूपाचे यथार्थ आकलन झाल्यावर ती कल्पनाच निवृत्त होते! 'मी कोण आहे' जगताचे स्वरूप काय आहे, सुख कशात आहे इ. सर्व संशय निघून जातात. ॥२८॥

मिथ्या कल्पनेचें कोडें । कैसें राहे साचापुडें । जैसें सूर्याचेनि उजेडें । नासे तम ॥२९॥

सूर्य उगवताच जसा अंधार टिकत नाही त्याप्रमाणे सत्य ब्रह्माच्या प्रकाशात मिथ्या कल्पनेचे कौतुक टिकत नाही. ॥२९॥

तैसें ज्ञानाचेनि प्रकाशें । मिथ्या कल्पना हे नासे । मग हें तुटे अपैसें । द्वैतानुसंधान ॥३०॥

त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञानाच्या प्रकाशात मिथ्या कल्पना नाहीशी होऊन द्वैताचे अनुसंधान आपोआप सुटते. ॥३०॥

कल्पनेनें कल्पना उडे । जैसा मृगें मृग सांपडे । कां शरें शर आतुडे । आकाशमार्गी ॥३१॥

ज्याप्रमाणे एका पशूच्या शिकारीसाठी दुसरा पशू वापरावा किंवा बाणानेच आकाशातून येणारा दुसरा बाण तोडावा त्याप्रमाणे कल्पनेने कल्पना नष्ट होते. ॥३१॥

शुद्ध कल्पनेचें बळ । जालियां नासे सबळ । हेंचि वचन प्रांजळ । सावध ऐका ॥३२॥

शुद्ध किंवा संवादी कल्पनेच्या बळाने अशुद्ध वा विसंवादी कल्पना छाटावी. हे विधान सावधपणाने ऐका. ॥३२॥

शुद्ध कल्पनेची खूण । स्वयें कल्पिजे निर्गुण । सस्वरुपीं विस्मरण । पडोंचि नेदी ॥३३॥

'मी निर्गुण ब्रह्म आहे' ही शुद्ध किंवा संवादी कल्पना असून ती स्वरूपाचे विस्मरण पडू देत नाही. ॥३३॥

सदा स्वरूपानुसंधान । करी द्वैताचें निर्शन । अद्वयनिश्चयाचें ज्ञान । तेचि शुद्ध कल्पना ॥३४॥

आत्मस्वरूपाचे अनुसंधान टिकून, द्वैताचा निरास करून 'मी व ब्रह्म एक आहे' असा निश्चय करून देते ती शुद्ध कल्पना होय. ॥३४॥

अद्वैत कल्पी ते शुद्ध । द्वैत कल्पी ते अशुद्ध । अशुद्ध तेचि प्रसिद्ध । सबळ जाणावी ॥३५॥

अद्वैताच्या अनुसंधानात ठेवणारी कल्पना शुद्ध असून द्वैतामध्ये रमणारी अशुद्ध किंवा शबल होय. ॥३५॥
शुद्ध कल्पनेचा अर्थ । अद्वैताचा निश्चितार्थ । आणी सबळ वेर्थ । द्वैत कल्पी ॥ ३६ ॥

शुद्ध कल्पनेने अद्वैतानुभवाचे तर शबल कल्पनेने टाकावू द्वैताच्या अनुभवाचे फळ (अर्थ) मिळते. ॥३६॥
अद्वैतकल्पना प्रकाशे । तेचि क्षणीं द्वैत नासे । द्वैतासरिसी निरसे । सबळ कल्पना ॥ ३७ ॥

अद्वैत कल्पनेचा प्रकाश पडताच द्वैताचा अंधार नष्ट होतो. द्वैत मावळताच शबल कल्पना नष्ट होते. ॥३७॥
कल्पनेनें कल्पना सरे । ऐसी जाणावी चतुरें । सबळ गेलियां नंतरें । शुद्ध उरली ॥ ३८ ॥

विचारवन्ताने कल्पनेने कल्पना कशी सरते ते असे जाणून घ्यावे. शबल कल्पना जाताच शुद्ध कल्पना उरते.
॥३८॥

शुद्ध कल्पनेचें रूप । तेंचि जें कल्पी स्वरूप । स्वरूप कल्पितां तद्रूप । होये आपण ॥ ३९ ॥

शुद्ध स्वरूपाचे अनुसंधान हेच शुद्ध कल्पनेचे रूप असून तिच्या माध्यमातून कल्पना करणारा स्वरूपाकार होतो.
॥३९॥

कल्पनेसी मिथ्यत्व आलें । सहजचि तद्रूप जालें । आत्मनिश्चयें नासिलें । कल्पनेसी ॥ ४० ॥

शुद्ध कल्पनाही मिथ्या आहे असा निश्चय झाल्यावर आत्म्याशी तद्रूपता येते व 'मी आत्मा' या निश्चयाने कल्पना नष्ट होते. ॥४०॥

जेचि क्षणीं निश्चये चळे । तेचि क्षणीं द्वैत उफाळे । जैसा अस्तमानीं प्रबळे । अंधकार ॥ ४१ ॥

वरील निश्चय ज्या क्षणी मोडतो त्या क्षणीच द्वैत उफाळून येते. सूर्य मावळताच अंधार पसरवा त्याप्रमाणे. ॥४१॥
तैसें ज्ञान होतां मळिण । अज्ञान प्रबळे जाण । याकारणें श्रवण । अखंड असावें ॥ ४२ ॥

त्याप्रमाणे आत्मानुसंधान कमी होताच अज्ञानरूप द्वैत जोराने वर येते. म्हणून सतत श्रवण असावे. ('स्वाध्यायान्माप्रमदः' तैत्ति. ११) ॥४२॥

आतां असो हें बोलणें जालें । आशंका फेडू येका बोलें । जयास द्वैत भासलें । तें तूं नव्हेसी सर्वथा ॥ ४३ ॥

आता आतापर्यन्तच्या सांगण्याचे तात्पर्य एका वाक्यात सांगतो. ते असे की, ज्याला द्वैताचा भास झाला तो तू नव्हेस! (द्वैतभान जीवाला होते. तू ब्रह्म आहेस.) ॥४३॥

मागील आशंका फिटली । इतुकेन हे कथा संपली । पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ४४ ॥

विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर दिल्याने हा विषय आता संपला. पुढील अभ्यासासाठी श्रोत्याने सावध व्हावे. ॥४४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'द्वैतकल्पनानिरसननाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'द्वैतकल्पनानिरसन' नावाचा पाचवा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास सहावा : बद्धमुक्तनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अद्वैत ब्रह्म निरोपिलें । जें कल्पनेरहित संचलें । क्षणयेक तदाकार केलें । मज या निरूपणें ॥१॥

शिष्य किंवा श्रोता म्हणतो की आताच केलेल्या अद्वैत ब्रह्माच्या निरूपणामुळे सर्व कल्पना मावळलेली अद्वैतस्थिती मला क्षणभर अनुभवाला आली. ॥१॥

परी म्यां तदाकार व्हावें । ब्रह्मचि होऊन असावें । पुन्हा संसारास न यावें । चंचळपणें सर्वथा ॥२॥

पण मला असे वाटते की मी ब्रह्माशी सतत तद्रूपच होऊन राहावे. ती स्वरूप स्थिती मोडून (चंचळपणे) द्वैतरूप प्रपंचाचा मला पुन्हा अनुभव येऊ नये. ॥२॥

कल्पनारहित जें सुख । तेथें नाहीं संसारदुःख । म्हणोनि तेंचि येक । होऊन असावें ॥३॥

कल्पनारहित अद्वैत बोधात असलेल्या सुखाला संसारदुःखाचा स्पर्शही नाही असे मी अनुभवले. म्हणून यापुढे त्याच अवस्थेत राहावे. ॥३॥

ब्रह्मचि होईजे श्रवणें । पुन्हा वृत्तीवरी लागे येणें । ऐसें सदा येणें जाणें । चुकेना कीं ॥४॥

श्रवणाने 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येतो हे खरे. पण पुन्हा अन्तःकरण वृत्ती जागी होऊन स्वरूप स्थिती ढळते. असे हे ज्ञान-अज्ञानाचे येणे-जाणे चुकत नाही असे दिसते. ॥४॥

मनें अंतरिक्ष जावें । क्षणयेक ब्रह्मचि व्हावें । पुन्हा तेथून कोंसळावें । वृत्तीवरी मागुतें ॥५॥

अन्तःकरण वृत्तीने चिदाकाशात क्षणभर ब्रह्मामध्ये लीन व्हावे व पुन्हा जागे होऊन वेगाने मागे यावे.... ॥५॥

प्रत्यावृत्ती सैरावैरा । किती करूं येरझारा । पाई लाउनियां दोरा । कीटक जैसा ॥६॥

एखाद्या कीटकाच्या पायाला दोरा बांधून त्याला उडू द्यावे व नंतर पुन्हा खाली ओढावे त्याप्रमाणे अन्तःकरण वृत्ती आत्माकार व्हावी व पुन्हा स्वैरपणे मागे परतावी अशी ये-जा किती करीत राहावे? ॥६॥

उपदेशकाळीं तदाकार । होतां पडे हें शरीर । अथवा नेणे आपपर । ऐसें जालें पाहिजे ॥७॥

उपदेश कानी पडून जीव ब्रह्मरूप होताच शरीराला मरण तरी यावे किंवा व्युत्थान झाल्यावर 'माझे व दुसऱ्याचे' हा अज्ञान काळातील भाव तरी नष्ट झाला पाहिजे असे मला वाटते. ॥७॥

ऐसें नस्तां जें बोलणें । तेंचि वाटे लाजिरवाणें । ब्रह्म होऊन संसार करणें । हेंहि विपरीत दिसे ॥८॥

असे प्रत्यक्षात काही न घडता ऐकलेला उपदेश लाजिरवाणा आहे. निरर्थक आहे. 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव घ्यावयाचा व पुन्हा संसार करावयाचा हे फारच विपरीत वाटते. ॥८॥

जो स्वयें ब्रह्मचि जाला । तो मागुता कैसा आला । ऐसें ज्ञान माझें मजला । प्रशस्त न वटे ॥९॥

जो एकदा 'मी ब्रह्म' या अवस्थेला पोहोचला तो पुन्हा 'मी देह' या अवस्थेकडे मागे येतो असे जर असेल तर त्या ब्रह्मज्ञानाला काही अर्थ नाही. ॥९॥

ब्रह्मचि होऊन जावें । कां तें संसारींच असावें । दोहींकडे भरंगळावें । किती म्हणूनी ॥१०॥

एक तर ब्रह्म होऊन राहावे किंवा संसारात तरी असावे. एकदा ब्रह्म, एकदा संसार असा चढउतार किती करावा? ॥१०॥

निरूपणीं ज्ञान प्रबळे । उठोन जातां तें मावळे । मागुता कामक्रोध खवळे । ब्रह्मरूपासी ॥११॥

श्रवण होताना ब्रह्मानुभव येतो व श्रवण थांबताच तो अनुभव जातो व कामक्रोधांचा गोंधळ सुरू होतो. ह्याचा अर्थ असा होतो की ब्रह्मालाच काम व क्रोध होतात! ॥११॥

ऐसा कैसा ब्रह्म जाला । दोहींकडे अंतरला । वोडगस्तपणोंचि गेला । संसार त्याचा ॥१२॥

असा कसा हा ब्रह्मज्ञ? एकूण असे दिसते की धड ना ब्रह्म व धड ना संसार अशा ओढाताणीतच त्याचे सांसारिक जीवन संपून जाते. ॥१२॥

घेतां ब्रह्मसुखाची गोडी । संसारिक मागें वोडी । संसार करितां आवडी । ब्रह्मीं उपजे मागुती ॥१३॥

ब्रह्मसुख भोगल्याने त्याची ओढ लागते व जन्मोजन्मीच्या संस्कारामुळे प्रपंचही मागे ओढतो. आवडीने संसार करू म्हटले तर ब्रह्मसुखाची पुन्हा आवड निर्माण होते. ॥१३॥

ब्रह्मसुख नेले संसारें । संसार गेला ज्ञानद्वारें । दोनी अपुरीं पुरें । येकहि नाहीं ॥१४॥

विषयसुखाच्या संसाराने ब्रह्मसुखाचा विसर पडतो व ब्रह्मज्ञानामुळे संसार नकोसा वाटतो. धड ना ब्रह्म, धड ना संसार असे दोन्ही अर्धवट राहतात. ॥१४॥

याकारणें माझें चित्त । चंचळ जालें दुश्रीत । काये करणें निश्रीत । येकहि नाहीं ॥१५॥

यामुळे माझे चित्त संप्रमित होऊन कोठेच ते धडपणे लागत नाही. एकाचाही निर्णय होत नसल्याने काय करावे ते समजत नाही. ॥१५॥

ऐसा श्रोता करी विनती । आतां राहावें कोणे रीतीं । म्हणे अखंड माझी मती । ब्रह्माकार नाहीं ॥१६॥

असे प्रांजळ निवेदन श्रोत्याने केले. तो म्हणाला की माझी चित्तवृत्ती अखंड ब्रह्माकार राहत नाही. मी आता काय करावे? ॥१६॥

आतां याचें प्रत्योत्तर । वक्ता देईल सुंदर । श्रोतीं व्हावें निरोत्तर । क्षण येक आतां ॥१७॥

आता मी (वक्ता) या समस्येचे शास्त्रशुद्ध उत्तर देईन. त्यासाठी श्रोत्यांनी आता थोडा वेळ शांतचित्त व्हावे. ॥१७॥

ब्रह्मचि होऊन जे पडिले । तेचि मुक्तपदास गेले । येर ते काय बुडाले । व्यासादिक ॥१८॥

ब्रह्मरूप झाल्यावर ज्यांचे शरीर मरण पावले तेच मुक्त झाले असे म्हणता येईल काय? किंवा शरीर पाषाणासारखे होऊन पडावे काय? (पहा- याच समासातील सातवी ओवी) भगवान व्यासांसारखे महर्षी मुक्त न होताच बुडाले काय? ॥१८॥

श्रोता विनती करी पुढती । शुको मुक्तो वामदेवो वा हे श्रुती । दोघेचि मुक्त आदिअंतीं । बोलतसे ॥१९॥

यावर श्रोता नम्रपणे म्हणतो- या जगाच्या इतिहासात फक्त शुक व वामदेवच मुक्त झाले असे श्रुती सांगते ॥१९॥

वेदें बद्ध केले सर्व । मुक्त शुक वामदेव । वेदवचनीं अभाव । कैसा धरावा ॥२०॥

शुक व वामदेव तेवढे मुक्त व बाकी सर्व जग बद्ध असे वेदांचे सांगणे खोटे कसे म्हणावे? (त्यामुळें दुसरे व्यासादिक मुक्त असणें शक्य नाही.) ॥२०॥

ऐसा श्रोता वेदाधारें । देता झाला प्रत्योत्तरें । दोघेचि मुक्त अत्यादरें । प्रतिपाद्य केले ॥२१॥

केवळ दोघांनाच वेदांनी मुक्त म्हटले आहे असे श्रोता वेदांच्या आधारे म्हणाला. ॥२१॥

वक्ता बोले याउपरी । दोघेचि मुक्त सृष्टीवरी । ऐसें बोलतां उरी । कोणास आहे ॥२२॥

यावर वक्ता म्हणतो- सृष्टीच्या इतिहासात जर दोघेच मुक्त झाले असतील तर कित्येक महान ज्ञानी, सिद्ध व योग्यांची वाट काय? ॥२२॥

बहु ऋषि बहु मुनी । सिद्ध योगी आत्मज्ञानी । जाले पुरुष समाधानी । असंख्यात ॥२३॥

आजपर्यन्त अनेक ऋषी, मुनी, सिद्ध, योगी व आत्मज्ञानी स्त्रीपुरुष झाले आहेत. ॥२३॥

श्लोक

प्रल्हादनारदपराशरपुंडरीकव्यासांबरीष शुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् ।

रुक्मांगदार्जुनवसिष्ठबिभीषणादीन् पुण्यानिमान्यरमभागवतान्स्मरामि ॥१॥

कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः । आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥२॥

श्लोकार्थ- प्रल्हाद, नारद, पराशर, पुंडरीक, व्यास, अंबरीष, शुक, शौनक, भीष्म, दाल्भ्य, रुक्मांगद, अर्जुन, वसिष्ठ, बिभीषण इ. शिवाय भागवतात सांगितलेले (११-२) कवी, हरि, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस व करभाजन.

याहि वेगळे थोर थोर । ब्रह्माविष्णुमहेश्वर । आदिकरून दिगंबर । विदेहादिक ॥२४॥

शिवाय ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, दत्तात्रेय, विदेही जनक इत्यादी महान व्यक्ती मुक्त आहेत. ॥२४॥

शुक वामदेव मुक्त जाले । येर हे अवघेचि बुडाले । या वचना विश्वासले । ते पढतमूर्ख ॥२५॥

शुकवामदेव मुक्त झाले व इतर सर्व बद्धावस्थेतच मरण पावले या वेदनवचनावर जो जसाच्या तसा विश्वास ठेवील तो पढतमूर्ख म्हणावा लागेल. ॥२५॥

तरी वेद कैसें बोलिला । तो काये तुम्हीं मिथ्या केला । ऐकोन वक्ता देता जाला । प्रत्योत्तर ॥२६॥

श्रोता म्हणतो- मग वेदांनी असे कसे सांगितले? ते आपण कसे चुकीचे ठरविता? यावर वक्ता म्हणाला- ॥२६॥

वेद बोलिला पूर्वपक्ष । मूर्ख तेथेचि लावी लक्ष । साधु आणी वित्पन्न दक्ष । त्यांस हें न मने ॥२७॥

वेदांनी पूर्वपक्ष मांडला असून हे न जाणणारा मूर्ख पूर्वपक्षच खरा मानतो. आत्मानुभवी, वेदान्त-शास्त्रपारंगत व जागरूक असणारे पूर्वपक्ष खरा मानीत नाहीत. ॥२७॥

तथापी हें जरी मानलें । तरी वेदसामर्थ्य बुडालें । वेदांचेनि उद्धरिलें । न वचे कोणा ॥२८॥

तरीही शुकवामदेवासंबंधीचे वचन जसे आहे तसे मानले तर त्याचा अर्थ असा होतो की वेदांचे सामर्थ्य नष्ट झाले असून त्यांच्या अभ्यासाने कोणीच मुक्त होणार नाही! ॥२८॥

वेदा आंगी सामर्थ्य नसे । तरी या वेदास कोण पुसे । म्हणौनि वेदीं सामर्थ्य असे । जन उधरावया ॥२९॥

वेदांना जर ते सामर्थ्य नसेल तर त्यांना कोण विचारील? पण असे नाही. त्यांचे ठिकाणी लोकांना मुक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे. ॥२९॥

वेदाक्षर घडे ज्यासी । तो बोलिजे पुण्यरासी । म्हणौन वेदीं सामर्थ्यासी । काय उणें ॥३०॥

वेदांच्या संहिता पठण करणारा महापुण्य जोडतो. अशा वेदांपाशी सामर्थ्याची कोणतीच उणीव नाही. (किंवा वेदांचे एक अक्षर कानी पडले तरी मोठे पुण्य मिळते.) ॥३०॥

वेदशास्त्रपुराण । भाग्यें जालियां श्रवण । तेणें होईजे पावन । हें बोलती साधु ॥३१॥

वेद, धर्मशास्त्र व पुराणें यांचे पूर्वपुण्याईमुळे श्रवण घडले तर श्रोत्याचे चित्त शुद्ध होते असे साधुसंत सांगतात. ॥३१॥

श्लोक अथवा श्लोकार्ध । नाही तरी श्लोकपाद । श्रवण होतां येक शब्द । नाना दोष जाती ॥३२॥

एक श्लोक, अर्धा श्लोक, श्लोकाचा चरण किंवा शब्द कानी पडला तरी अनेक पापे नष्ट होतात. (अर्थवादात्मक वाक्य) ॥३२॥

वेदशास्त्रीं पुराणीं । ऐशा वाक्याच्या आईणी । अगाध महिमा व्यासवाणी । वदोन गेली ॥३३॥

वेद, शास्त्रे व पुराणे यांत अशा अर्थाची कित्येक वाक्ये आहेत. खुद्द व्यासांनी वेदांचे माहात्म्य त्यांच्या दैवी वाणीने सांगून ठेविले आहे. ॥३३॥

येकाक्षर होतां श्रवण । तत्काळचि होईजे पावन । ऐसें ग्रंथाचें महिमान । ठाई ठाई बोलिलें ॥३४॥

वेदांचे एक अक्षर चुकून जरी कानी पडले तरी श्रोता पावन होतो असे वेदांचे माहात्म्य जागोजागी सांगितले आहे. ॥३४॥

दोहीवेगळा तिजा नुधरे । तरी महिमा कैचा उरे । असो हें जाणजे चतुरें । येरां गथागोवी ॥३५॥

शुक व वामदेव या दोघांशिवाय तिसरा कोणीच उद्धरून गेला नाही असे मानले तर या वेदमाहात्म्याला काय अर्थ उरतो? मर्म जाणणाऱ्यांनाच, माझे बोलणे कळेल. इतर सर्व गोंधळात पडतील. (सिद्धान्त पक्षाच्या सिद्धीसाठी पूर्वपक्ष मांडावा लागतो. 'हा पूर्वपक्ष' असे शीर्षक देऊनच तो मांडला जातो असे नाही. वाचकाने तो लक्षात घ्यावा लागतो.) ॥३५॥

वेदशास्त्रें पुराणें । कैसीं होतीं अप्रमाणें । दोघांवांचून तिसरा कोणें । उद्धरावा ॥३६॥

वेद, शास्त्रे व पुराणे यांतील वाक्यांचे प्रामाण्य कसे नष्ट होईल? ते प्रामाण्य नाकारले तर त्या दोघांवाचून तिसऱ्याचा उद्धार करण्यासाठी कोण उरले? ॥३६॥

म्हणसी काष्ठीं लागोन पडला । तोचि येक मुक्त जाला । शुक तोहि अनुवादला । नाना निरुपणें ॥३७॥

कित्येकांचा मोक्षासंबंधी असा समज आहे की जो लाकडाप्रमाणे क्रियाशून्य होऊन राहतो तोच खरा मुक्त! खुद्द शुकाने भागवत ग्रंथात अनेक आध्यात्मिक विषयाचे स्पष्टीकरण केले आहे. तो क्रियाशून्य नव्हता. ॥३७॥

शुक मुक्त ऐसें वचन । वेद बोलिला हें प्रमाण । परी तो नव्हता अचेतन । ब्रह्माकार ॥३८॥

शुक मुक्त झाला हे वेदवचन सत्यच आहे. पण तो ब्रह्मरूप झाल्यामुळे ब्रह्माप्रमाणे निष्क्रिय झाला नाही. अचेतनाप्रमाणे पडून राहिला नाही. ॥३८॥

अचेतन ब्रह्माकार । असता शुक योगेश्वर । तरी सारासारविचार । बोलणें न घडे ॥३९॥

योगेश्वर शुक जर ब्रह्मरूप झाल्याने अचेतन लाकडाप्रमाणे झाला असता तर त्याला सार व असार यांचा शास्त्रशुद्ध विवेक सांगता आला नसता. ॥३९॥

जो ब्रह्माकार जाला । तो काष्ठ होऊन पडिला । शुक भागवत बोलिला । परीक्षितीपुढें ॥४०॥

'ब्रह्मरूप झालेला काष्ठाप्रमाणे होतो' असे जर असते तर शुकाला भागवत ग्रंथात परीक्षित राजाला तत्त्वज्ञान सांगता आले नसते. कारण- ॥४०॥

निरूपण हें सारासार । बोलिला पाहिजे विचार । धांडोळावें सचराचर । दृष्टांताकारणें ॥४१॥

आध्यात्मिक निरूपणात सार व असार यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी अनेक उदाहरणे व युक्त्या वापरल्या जातात. ती उदाहरणे (रज्जूसर्प, शुक्तीरजत इ.) सर्व सृष्टीतून वेचून आणावी लागतात. (त्यासाठी सृष्टीचे आणि युक्तीसाठी शास्त्र ग्रंथांचे भान असावे लागते. काष्ठाप्रमाणे पडून असणाऱ्याला हे कसे जमेल?) ॥४१॥

क्षण येक ब्रह्मचि व्हावें । क्षण येक दृश्य धांडोळावें । नाना दृष्टांतीं संपादावें । वगतृत्वासी ॥४२॥

शुकासारखे वक्ते एका क्षणी ब्रह्माकार होऊन दुसऱ्या क्षणी वृत्तीवर येऊन सृष्टीत फेरफटका मारतात व अनेक दृष्टान्त वेचून आणून स्वतःचे निरूपण अधिक परिणामकारक करतात, प्रभावी करतात. ॥४२॥

असो भागवतनिरूपण । शुक बोलिला आपण । तया आंगीं बद्धपण । लाऊं नये कीं ॥४३॥

भागवतासारख्या महान ग्रंथामध्ये शुकाचार्यांच्या निरूपणाचा मोठा वाटा आहे. यासाठी त्यांचा मोक्ष नाकारून त्यांना बद्ध म्हणता येणार नाही. ॥४३॥

म्हणोनी बोलतां चालतां । निचेष्टित पडिलें नस्तां । मुक्ति लाभे सायोज्यता । सद्गुरुबोधें ॥४४॥

म्हणून श्रीगुरुमुखाने महावाक्य श्रवण झाल्यावर ज्याला सायुज्यमुक्ती लाभली आहे तो लकडाप्रमाणे पडून न राहता बोलतो व चालतो. सर्व व्यवहार करतो. ॥४४॥

येक मुक्त येक नित्यमुक्त । येक जाणावे जीवन्मुक्त । येक योगी विदेहमुक्त । समाधानी ॥४५॥

मुक्तांचे नित्यमुक्त, जीवन्मुक्त व योगाने प्राप्त होणाऱ्या विदेहमुक्तीत समाधानाने राहणारे असे तीन प्रकार आहेत. (ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदासादी नित्यमुक्त किंवा अवतारी. सामान्य जीवन्मुक्त अनेक झाले व आहेत. निर्विकल्प समाधी भोगणारे विदेहमुक्त किंवा देह असेपर्यंत जीवन्मुक्त व तो मरण पावल्यावर विदेह मुक्त. जीवन्मुक्ताचे शेषप्रारब्ध संपल्यावर त्याचा देह पंचत्वात लीन होऊन विदेहमुक्ती मिळते.) ॥४५॥

सचेतन ते जीवन्मुक्त । अचेतन ते विदेहमुक्त । दोहिवेगळे नित्यमुक्त । योगेश्वर जाणावे ॥४६॥

मोक्षप्राप्तीनंतर कार्यक्षम असणारे जीवन्मुक्त किंवा जिवन्त असणारे ते जीवन्मुक्त. वर्षानुवर्षे समाधीत राहणारे किंवा शरीर टाकणारे ते विदेहमुक्त. अत्यंत श्रेष्ठ योगी असलेले नित्यमुक्त या दोन्हीहून वेगळेच असतात. (ईश्वरी योजनेनुसार ते वेळोवेळी अवतार घेऊन धर्म व अध्यात्माला नवचैतन्य देण्याचे महत्कार्य करतात.) ॥४६॥

स्वरूपबोधें स्तब्धता । ते जाणावी ताटस्तता । ताटस्तता आणि स्तब्धता । हा देहसमंधु ॥४७॥

‘मी ब्रह्म’ असा अनुभव आल्यावर त्या अनुभवात बुडलेल्या स्थितीत जी स्तब्धता येते तिलाच तटस्थता असे म्हणतात. पण या दोन्ही गोष्टी देहसापेक्ष आहेत. ॥४७॥

येथें अनुभवासी कारण । येर सर्व निःकारण । तृप्ती पावावी आपण । आपुल्या स्वानुभवे ॥४८॥

अनुभव मुख्य असून त्याचे शरीरावर दिसणारे परिणाम गौण आहेत. ते विचारात घेण्याचे कारण नाही. स्वतः अनुभव घेऊन तृप्त होण्यातच सार्थक आहे. ॥४८॥

कंठमर्याद जेविला । त्यास म्हणती भुकेला । तेणें शब्दें जाजावला । हें तों घडेना ॥४९॥

पोटभर जेवलेल्याला जर कोणी ‘हा उपाशी आहे’ असे म्हटले तर त्याला त्या म्हणण्याचा मुळीच त्रास होत नाही! त्याप्रमाणे विपरीत कल्पनांमुळे कोणी मुक्ताला बद्ध म्हटले तरी त्याची मुक्ती बिघडत नाही. ॥४९॥

स्वरूपीं नाहीं देहो । तेथें काईसा संदेहो । बद्ध मुक्त ऐसा भावो । देहाचकडे ॥५०॥

ब्रह्मानुभवात देहबुद्धीचा स्पर्शही नसतो. किंवा ब्रह्मस्वरूपात देहाला अस्तित्वच नाही. त्यामुळे मोक्षाच्या देहसापेक्ष लक्षणांविषयी शंकासुद्धा घेऊ नये. बंधन व बंधनसापेक्ष मोक्ष या दोन्ही संकल्पना स्थूलादी देहांशी निगडित आहेत. ॥५०॥

देहबुद्धि धरून चिंती । मुक्त ब्रह्मादिक नव्हेती । तेथें शुकाची कोण गती । मुक्तपणाची ॥५१॥

प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाची सुद्धा जर देहबुद्धी शिल्लक असेल तर त्याला मुक्त म्हणता येत नाही. मग शुकादिकांची गोष्टच कशाला! ॥५१॥

मुक्तपण हेंचि बद्ध । मुक्त बद्ध हें अबद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध । बद्ध ना मुक्त ॥५२॥

‘मी मुक्त आहे’ असे वाटणे हे सुद्धा बंधनच आहे. बद्धता व मोक्ष यासंबंधी बोलणेही वायफळ आहे! नित्यसिद्ध ब्रह्म कशानेच बद्ध होत नसल्याने कधीच मुक्त होत नाही. ॥५२॥

मुक्तपणाची पोटीं शिळा । बांधतां जाईजे पाताळा । देहबुद्धीचा आगळा । स्वरुपीं न संटे ॥५३॥

‘मी मुक्त’ ही कल्पना घट्ट धरून बसणारा बंधनाच्या तळाशी जाऊन बसतो! त्या कल्पनेतील ‘मी’च्या रूपाने शिल्लक असलेल्या देहबुद्धीचा कलंक विमल ब्रह्माला शोभत नाही. ॥५३॥

मीपणापासून सुटला । तोचि येक मुक्त जाला । मुका अथवा बोलिला । तरी तो मुक्त ॥५४॥

ज्याचा ‘अहं’ बाधित होतो त्यालाच मुक्त म्हणता येते. तो तसे म्हणो किंवा न म्हणो तो मुक्तच असतो. ॥५४॥

जयास बाधावे तें वाव । तेथें कैचा मुक्तभाव । पाहों जातां सकळ वाव । गुणवार्ता ॥५५॥

मोक्षासाठी ज्याचा ज्याचा बाध करण्याची कल्पना करावी ते ते तत्त्व मायिक असते.(८२ तत्त्वे मायिक) मग बाध केल्यावर होणारा मोक्षभाव सुद्धा काल्पनिकच ठरतो. जिकडे पहावे तिकडे त्रिगुणात्मक मायिक पसारा दिसतो. ॥५५॥

श्लोक— बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।

गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥६॥

श्लोकार्थ— बंधन व मोक्ष ही भाषा सत्त्वादी गुणसापेक्ष असून आत्मरूप मी ला वास्तविक ते दोन्ही नसतात. गुण मायेपासून उत्पन्न होत असल्याने मायाविरहित आत्मरूप ‘मी’ ला बंध व मोक्ष दोन्ही नाहीत.

तत्वज्ञाता परमशुद्ध । तयासी नाहीं मुक्त बद्ध । मुक्तबद्ध हा विनोद । मायागुणें ॥५६॥

ब्रह्मानुभवी ब्रह्मच होत असल्याने अत्यंत शुद्ध असतो. बंध व मोक्ष हे दोन्ही डाग त्याला नसतात. केवळ मायेच्या साम्राज्यात बंधमोक्षाचे खेळ चालतात. त्या कल्पनांना माया जबाबदार आहे. ॥५६॥

जेथें नामरूप हें सरे । तेथें मुक्तपण कैचें उरे । मुक्त बद्ध हें विसरे । विसरलेपणेंसीं ॥५७॥

ज्या स्थितीत नाम व रूपांचा पसारा ओसरतो त्यात बंध व मोक्ष कसे उरतील? मी बद्ध किंवा मी मुक्त या कल्पनांचा विसर पडून ‘मला त्यांचा विसर पडला आहे’ या जाणिवेचाही विसर पडतो. हीच पारमार्थिक सहजावस्था होय. ॥५७॥

बद्ध मुक्त जाला कोण । तो तरी नव्हे कीं आपण । बधक जाणावे मीपण । धर्त्यास बाधी ॥५८॥

बंधन कोणाला व मुक्त कोण झाला याचा विचार केला तर आत्मरूप ‘मी’शी त्यांचा काहीच संबंध नाही. जो जीवरूप ‘मी’ ला घट्ट पकडून ठेवतो त्यालाच त्या ‘मी’पणा चे बंधन पडते. ॥५८॥

एवं हा अवघा भ्रम । अहंतेचा जाला श्रम । मायातीत जों विश्राम । सेविला नाहीं ॥५९॥

एकूण हा सर्व भ्रमरूप अहंकाराचा पसारा आहे व त्यामुळेच बंधमोक्षाचा शीण होतो. जोपर्यंत ‘मायेचे अधिष्ठान ब्रह्म मी आहे’ असा अनुभव घेऊन पराशान्ती लाभत नाही तोपर्यंत शीण होत राहतो. ॥५९॥

असो बद्धता आणी मुक्तता । आली कल्पनेच्या माथां । ते कल्पना तरी तत्वता । साच आहे ॥६०॥

तेव्हा असे ठरले की बंधन व मोक्ष या दोन्ही केवळ कल्पना आहेत. कल्पना ही कधी तरी सत्य असते का? कल्पना कल्पनाच असते. ॥६०॥

म्हणौनि हें मृगजळ । माया नाथिलें आभाळ । स्वप्न मिथ्या तत्काळ । जागृती होये ॥६१॥

म्हणून बंधमोक्ष हे माळजमिनीवरील मृगजळप्रमाणे, गगनाच्या नीलतेप्रमाणे भ्रामक आहेत. जाग येताच जसे स्वप्न भ्रामक ठरते त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष ब्रह्मानुभव येताच बंधमोक्ष काल्पनिक ठरतात. ॥६१॥

स्वप्नीं बद्ध मुक्त जाला । तो जागृतीस नाहीं आला । कैचा कोण काये जाला । कांहीं कळेना ॥६२॥

एक कोणी बद्ध स्वप्नात मुक्त झाला असे त्याला वाटले पण तो झोपेतून जागा झालाच नाही, तर त्या बंध मोक्षाला काय अर्थ उरतो? सर्व स्वप्नच! ॥६२॥

म्हणोनि मुक्त विश्वजन । जयास जालें आत्मज्ञान । शुद्धज्ञानें मुक्तपण । समूळ वाव ॥६३॥

म्हणून जो मुक्त असतो त्याला सर्व जीवसृष्टी मुक्तच दिसते. त्याच्या शुद्धज्ञानामुळे 'मोक्ष' ही संकल्पनाच उरत नाही. ॥६३॥

बद्ध मुक्त हा संदेहो । धरी कल्पनेचा देहो । साधु सदा निःसंदेहो । देहातीत वस्तु ॥६४॥

बंध व मोक्ष या विषयीचे बोलणे कल्पनेला घट्ट धरून ठेवल्यानेच शक्य होते. देहातीत ब्रह्मानुभव घेतलेला साधू निःशंक असून स्वतःच्या बंधमोक्षाविषयी काहीच बोलत नाही. ॥६४॥

आतां असो हें पुढती । पुढें राहावें कोणे रितीं । तेंचि निरूपण श्रोतीं । सावध परिसावें ॥६५॥

आता हा विषय आवरता घेऊ. या अनुभवासाठी सैद्धान्तिक विचाराची दिशा कशी असावी ते श्रोत्यांनी सावधपणे ऐकावे. साधना ऐकावी. ॥६५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'बद्धमुक्तनिरूपण' नाम समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'बद्धमुक्तनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास सातवा : साधनप्रतिष्ठानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

वस्तूसि जरी कल्यावें । तरी ते निर्विकल्प स्वभावे । तेथें कल्पनेच्या नावे । सुन्याकार ॥१॥

ब्रह्मानुभवासाठी ब्रह्माविषयी कल्पना करून त्यात अन्तःकरणवृत्ती अडकवून ठेवावी असा जर कोणी साधक विचार करील तर ते शक्य नाही. कारण ते स्वरूपानेच स्वसंवेद्य आहे. कोणत्याच ज्ञानेंद्रियाने किंवा तर्काने त्याचे ज्ञान होत नसल्याने त्याचे विषयी कोणतीच कल्पना करता येणे कोणाला कधीही शक्य नाही. (व्यवहारात 'मला परिस्थितीची पूर्ण कल्पना आली' असे जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा त्या परिस्थितीचा पूर्ण तपशील लक्षात आलेला असतो. असे ब्रह्माविषयी होऊ शकत नाही) ॥१॥

तथापि कल्पू जातां । न ये कल्पनेच्या हातां । वोळखी ठाई न पडे चित्ता । भ्रंश पडे ॥२॥

असे असूनही ब्रह्माची कल्पना करण्याचा प्रयत्न केलाच तर ते कल्पनेच्या आवाक्यात येत नाही. 'हे ब्रह्म' अशी त्याची ओळख न झाल्याने मन घोटाळ्यात पडते. ओळखीच्या इतर नामरूपात्मक पदार्थाप्रमाणे त्याची ओळख न पटल्याने संभ्रम होतो. ॥२॥

कांही दृष्टीसचि न दिसे । मनास तेंहि न भासे । न भासे न दिसे कैसें । वोळखावें ॥३॥

डोळ्यासमोर काही केल्या त्याचे रूप आणता येत नाही. मनाने त्याची कल्पना करू म्हटले तर तेही जमत नाही. जे दिसत नाही व भासत नाही ते कसे ओळखावे? ॥३॥

पाहों जातां निराकार । मनासि पडे सुन्याकार । कल्पू जातां अंधकार । भरला वाटे ॥४॥

ब्रह्म अरूप म्हणून निराकार आहे. डोळ्याचा रूप हा विषय आहे. म्हणजे डोळ्याला केवळ रूपाचे ज्ञान होते. म्हणून ब्रह्म डोळ्याने दिसत व कळत नाही. जे केव्हांतरी पाच ज्ञानेंद्रियांच्या साहाय्याने कळलेले असते, त्याविषयीच मन संकल्प करू शकते. ब्रह्म असे कधीच कळलेले नसल्याने ब्रह्माचा विचार करू गेले तर ते शून्य होऊन जाते! सर्वत्र अंधार पसरल्यासारखे वाटते! ॥४॥

कल्पू जातां वाटे काळें । ब्रह्म काळें ना पिवळें । आरक्त निळें ना धवळें । वर्णरहित ॥५॥

ब्रह्माची कल्पना करू गेले तर ते काळे वाटते. वस्तुतः अरूप ब्रह्म काळे, पिवळे, लाल, निळे, पांढरे, इ. वर्णांचे नाही. (डोळे मिटल्यावर काळेपणा भरून जातो) ॥५॥

जया वर्णवेक्ती नसे । भासाहून अनारिसें । रूपचि नाहीं कैसें । वोळखावें ॥६॥

ज्याला कोणताही रंग नाही, जे मनाला भासत नाही व ज्याला रूप नाही ते ओळखावे कसे? ॥६॥

न दिसतां वोळखण । किती धरावी आपण । हें तों श्रमासीच कारण । होतसे ॥७॥

जे कधीच पाहून कळलेले नाही ते चित्ताने पकडून ठेवण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी कष्टाशिवाय काहीच वाट्याला येत नाही. ॥७॥

जो निर्गुण गुणातीत । जो अदृश्य अवेक्त । जो अचिंत्य चिंतनातीत । परम पुरुष ॥८॥

ज्या ब्रह्माला परमपुरुष म्हटले जाते ते अगुण असल्याने निर्गुण, अव्यक्त असल्याने अदृश्य व अचिंत्य असल्याने

चिंतनात न येणारे आहे. ॥८॥

श्लोक— अचिंत्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

समस्तजगदाधार मूर्तये ब्रह्मणे नमः ॥

श्लोकार्थ— अचिंत्य, अव्यक्त, निर्गुण (स्वरूप लक्षणे) गुणात्मक, जगदाधार व मूर्त (तटस्थ लक्षणे) अशा ब्रह्माला नमस्कार असो.

अचिंत्य तेंचि चिंतावें । अव्यक्तास आठवावें । निर्गुणास वोळखावें । कोणेपरी ॥९॥

जे चिंतनातीत त्याचे चिंतन, अव्यक्ताचे स्मरण व निर्गुणाचा परिचय कसा करून घ्यावा? ॥९॥

जें दृष्टीसचि न पडे । जें मनासहि नातुडे । तया कैसें पाहाणें घडे । निर्गुणासी ॥१०॥

अगुण ब्रह्म डोळ्यांना दिसत नाही, मनाला कळत नाही. त्याला कसे पहावे? ॥१०॥

असंगाचा संग धरणें । निरावलंबी वास करणें । निशब्दासी अनुवादणें । कोणेपरीं ॥११॥

एकमेव असंग ब्रह्माची संगत, पाया व छप्पर नसलेल्या ब्रह्मात अनिकेत राहणे व शब्दातीताचे वर्णन करणे कसे शक्य आहे? ॥११॥

अचिंत्यासी चिंतूं जातां । निर्विकल्पासी कल्पितां । अद्वैताचें ध्यान करितां । द्वैतचि उठे ॥१२॥

‘मी अचिंत्याचे चिंतन करतो’, ‘मी निर्विकल्पाची कल्पना करतो’ व ‘मी अद्वैतब्रह्माचे ध्यान करतो’ इ. प्रकारे द्वैतच फोफावते! ॥१२॥

आतां ध्यानचि सोडावें । अनुसंधान तें मोडावें । तरी मागुतें पडावें । माहां संशई ॥१३॥

असे होते म्हणून ध्यानच करू नये व अनुसंधान सोडावे तर स्वरूपाविषयीचे गहन संशय अधिकच वाढत जातात. निश्चय होत नाही. ॥१३॥

द्वैताच्या भेणें अंतरी । वस्तु न पाहिजे तरी । तेणें समाधाना उरी । कदा असेचिना ॥१४॥

द्वैत फोफावण्याच्या भीतीने आत्मानुभव घेतलाच नाही, तर आत्मानुभवाचे समाधान कधीच होत नाही. ॥१४॥

सवे लावितां सवे पडे । सवे पडतां वस्तु आतुडे । नित्यानित्यविचारें घडे । समाधान ॥१५॥

ते समाधान हवे असेल तर आत्मानात्म, क्षराक्षर, सत्यमिथ्या इ. प्रकारे विवेकाची सवय लावून घ्यावी. लावून घेतली की सवय लागते व आत्मानुभव येतो. ॥१५॥

वस्तु चिंतितां द्वैत उपजे । सोडी करितां कांहींच नुमजे । सुन्यत्वसंदेहीं पडिजे । विवेकेंविण ॥१६॥

आत्मविचार करावा तर द्वैत व तो सोडून द्यावा तर शून्यरूप अंधार होतो. नित्यानित्यादी विवेक नसेल तर संशय सरत नाही. ॥१६॥

म्हणोनि विवेक धरावा । ज्ञानें प्रपंच सारावा । अहंभाव वोसरावा । परी तो वोसरेना ॥१७॥

म्हणून सतत विवेकाच्या अनुसंधानाने अनात्म, अनित्य व असार प्रपंचातून अन्तःकरण काढून घेऊन अहंकाराचा त्याग करावा. पण अहंकार असा सहजासहजी जाणारा नव्हे! ॥१७॥

परब्रह्म तें अद्वैत । कल्पितांच उठे द्वैत । तेथें हेत आणी दृष्टांत । कांहींच न चले ॥१८॥

परब्रह्म अखंड व भेदशून्य आहे. त्याची कल्पना करू लागताच ब्रह्म व कल्पना करणारा असे त्याचे दोन खंड किंवा भाग पडतात व अद्वैत मोडते. न्यायशास्त्राने तर्काचे पाच अवयव सांगितले आहेत. प्रतिज्ञा, हेतू, उदाहरण, उपनय व निगमन. पण असा तर्क मांडूनही ब्रह्मानुभव येत नाही. ब्रह्म हा तर्काचा विषयच नाही. ॥१८॥

तें आठविता विसरिजे । कां तें विसरोनि आठविजे । जाणोनियां नेणजे । परब्रह्म तें ॥१९॥

ब्रह्माची आठवण करू गेले तर ते हरवते! ते हरवले असता जणू अनुभवाला येते. 'मी ब्रह्म जाणत नाही' असे जो जाणतो त्याने ते जाणलेले असते!! (ह्या गूढ ओवीच्या स्पष्टीकरणासाठी केन.उप. २/२ व ३ या मंत्रावरील आचार्यभाष्य समजावून घ्यावे) ॥१९॥

त्यास न भेटतां होये भेटी । भेटों जातां पडे तुटी । ऐसी हे नवल गोष्टी । मुकेपणाची । २० ॥

द्वैत मोडून अद्वैत साधले तर तीच ब्रह्माची खरी भेट! व्यावहारिक भेटीत द्वैत असते. अशा भेटीने ब्रह्म भेटत नाही. (ज्ञानदेव ह्या सहजभेटीला 'सिद्धभेट' म्हणतात- चांग. पासष्टी) अशी ही नवलाईची शब्दरहित भेट आहे. ॥२०॥

तें साधूं जातां साधवेना । नातरी सोडितां सुटेना । लागला समंध तुटेना । निरंतर ॥ २१ ॥

'मी आत्म्याची भेट घेईन' असे म्हणून ती घेता येत नाही. व 'मी आत्म्याला भेटणार नाही' असे म्हणून असलेली भेट सुटणार नाही. अनादि नित्यसंबंध कधीच सुटत नाही. (जीव मूलतः ब्रह्मच आहे.) ॥२१॥

तें असतचि सदां असे । नातरी पाहातां दुरासे । न पाहातां प्रकाशे । जेथें तेथें ॥ २२ ॥

ब्रह्म स्वरूपाने अनादि, नित्य, सत्य आहे. जीवभाव पत्करून त्याकडे पाहू लागले तर त्याचे अद्वैत मोडल्याने ते जणू दुरावते. हे द्वैतातील पहाणे सोडून दिले तर ते स्वयंप्रकाशत्वाने सर्वत्र व्यापून आहे. ॥२२॥

जेथें उपाये तोचि अपाये । आणी अपाये तोचि उपाये । हें अनुभवेविण काये । उमजो जाणें ॥ २३ ॥

शुद्ध परमार्थामध्ये ब्रह्मप्राप्तीचा प्रत्येक उपाय ते नित्यप्राप्त असल्याने अपयश देतो. पण पहाणारा, पहाण्याची वस्तू व पाहणे या त्रिपुटीला अपाय केला तर तोच ब्रह्मानुभवाचा उपाय उरतो. अनुभवानेच या म्हणण्याचे वर्म लक्षात येईल. ॥२३॥

तें नुमजतांच उमजे । उमजोन कांहींच नुमजे । तें वृत्तीविण पाविजे । निवृत्तिपद ॥ २४ ॥

जे ब्रह्म वृत्तीला कळले असे वाटते ते ब्रह्म नसते. वृत्तिज्ञानाशिवाय जो ब्रह्मानुभव येतो तेच खरे ब्रह्मज्ञान. नित्य ब्रह्माचा अनुभव अनित्य वृत्ती निवृत्त झाल्यावर येतो. निवृत्ती हेच ब्रह्म जाणावे. ॥२४॥

तें ध्यानी धरितां नये । चिंतनीं चिंतावें तें काये । मनामधें न समाये । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥

अरूप व अलक्ष्य ब्रह्माचे ध्यान करता येत नाही. चित्तवृत्तीला ते धरता येत नाही. ब्रह्मच अन्तःकरण वृत्तीचे प्रकाशक असल्याने ते तिच्या आवाक्यात येत नाही. ॥२५॥

त्यास उपमे द्यावें जळ । तरी तें निर्मळ निश्चळ । विश्व बुडालें सकळ । तरी तें कोरडेंचि असे ॥ २६ ॥

ब्रह्माला पाण्याची उपमा द्यावी तर ब्रह्म मलरहित व अचल आहे. पाण्यात कचरा असतो व त्यावर तरंग उठतात. सर्व विश्व जणू ब्रह्मामध्ये बुडालेले असूनही ब्रह्म कोरडे म्हणजे अलिप्त आहे. ॥२६॥

नव्हे प्रकाशासारिखें । अथवा नव्हे काळोखें । आतां तें कासयासारिखें । सांगावें हो ॥ २७ ॥

त्याला प्रकाशाची किंवा अंधाराची उपमा देता येत नाही. प्रकाश प्रकाशकणयुक्त (Photones) असतो. ब्रह्म निरवयव आहे. त्यामुळे ते कोणासारखे आहे ते कसे सांगावे? प्रकाश व अंधाराचे ब्रह्म प्रकाशक आहे. ॥२७॥

ऐसे ब्रह्म निरंजन । कदा नव्हे दृश्यमान । लावावें तें अनुसंधान । कोणेपरी ॥ २८ ॥

असे हे रूपरहित ब्रह्म कोणालाही कधीच डोळ्याने दिसत नाही. त्यामुळे ते चित्ताने कसे पकडून ठेवावे? ॥२८॥

अनुसंधान लाऊं जातां । कांहीं नाहीं वाटे आतां । तेणें मनाचिया माथां । संदेह वाजे ॥ २९ ॥

असे असतानाही चित्ताने त्याचे अवधारण करण्याचा यत्न केलाच तर अवधारण करण्यासारखे काहीच नाही असा अनुभव येतो. त्यामुळे मनाचे त्यासंबंधीचे विकल्प वाढतात. ॥२९॥

लटिकेंचि काये पाहावें । कोठें जाऊन राहावें । अभाव घेतला जीवे । सत्य स्वरूपाचा ॥ ३० ॥

पाहण्याचा व्यर्थ प्रयत्न काय उपयोग? कोणत्या तीर्थक्षेत्रात वा मठात राहून ते दिसेल? अशा विचारामुळे त्रिकालाबाधित ब्रह्म नाहीच असे वाटू लागते! ॥३०॥

अभावचि म्हणों सत्य । तरी वेदशास्त्र कैसें मिथ्य । आणी व्यासादिकांचें कृत्य । वाउगें नव्हे ॥३१॥

‘नाहीपणा’ हेच ब्रह्माचे स्वरूप मानले तर ब्रह्म ‘सत्’ आहे हे वेदान्ताचे सांगणे खोटे मानावे लागेल. शिवाय व्यासादी महर्षींनी गीतेसारखे ग्रंथ सांगण्याचे कष्ट उगीचच केले असे म्हणावे लागेल. ॥३१॥

म्हणोनि मिथ्या म्हणतां नये । बहुत ज्ञानाचे उपाये । बहुतीं निर्मिलें तें काये । मिथ्या म्हणावें ॥३२॥

म्हणून गीतादी शास्त्रात सांगितलेले सत्य ब्रह्म नाकारणे शक्य नाही. ब्रह्मानुभवाची अनेक शाखे अनेकांनी सांगितली ती व्यर्थ नाहीत. ती अशी- ॥३२॥

अद्वैतज्ञानाचा उपदेश । गुरुगीता तो महेश । सांगता होये पार्वतीश । पार्वतीप्रती ॥३३॥

अवधूतगीता केली । गोरक्षीस निरोपिली । ते अवधूतगीता बोलिली । ज्ञानमार्ग ॥३४॥

विष्णु होऊन राजहंस । विधीस केला उपदेश । ते हंसगीता जगदीश । बोलिला स्वमुखें ॥३५॥

ब्रह्मा नारदा उपदेशित । चतुश्लोकी भागवत । पुढें व्यासमुखें बहुत । विस्तारलें ॥३६॥

वसिष्ठसार वसिष्ठऋषी । सांगता जाला रघुनाथासी । कृष्ण सांगे अर्जुनासी । सप्तश्लोकी गीता ॥३७॥

पार्वतीपती महेशाने गुरुगीतेत पार्वतीस अद्वैताचा उपदेश केला. त्यानेच अवधूत गीतेमध्ये गोरक्षनाथाला ज्ञानमार्ग सांगितला. श्री विष्णूने हंसरूपाने ब्रह्मदेवाला स्वमुखाने जो उपदेश केला तीच हंस गीता. ब्रह्मदेवाने नारदाला चतुश्लोकी भागवतात तेच तत्त्व सांगितले. पुढे व्यासांकडून त्याचा मोठा विस्तार झाला. वसिष्ठ मुनींनी योग वासिष्ठात श्रीरामाला साररूप सिद्धान्त सांगितला. श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सप्तश्लोकी गीता सांगितली. ॥३३-३७॥

ऐसें सांगावें तें किती । बहुत ऋषी बोलिले बहुतीं । अद्वैत ज्ञान आदिअंतीं । सत्यचि असे ॥३८॥

आतापर्यन्त अनेक ऋषींनी अनेकांना ब्रह्मज्ञान सांगितले आहे. त्यांची संख्या किती सांगावी? अनादि कालापासून आतापर्यन्त ते अद्वैत तत्त्वज्ञान सत्य व उपयुक्त आहे. व्यर्थ नाही. ॥३८॥

म्हणोनि मिथ्या आत्मज्ञान । म्हणतां पाविजे पतन । प्रज्ञेरहित जे जन । तयांसी हें कळेना ॥३९॥

म्हणून आत्मज्ञान हा केवळ कल्पनाविलास आहे असे मानले तर आत्मोद्धार होणार नाही. पूर्वसुकृताने मिळालेली सत्त्वप्रधान बुद्धी नसेल तर आत्मज्ञानावर श्रद्धा बसत नाही. ॥३९॥

जेंथे शेषाची प्रज्ञा मंदली । श्रुतीस मौन्यमुद्रा पडिली । जाणपणें न वचे वदली । स्वरूपस्थिती ॥४०॥

हजार जिभा असलेल्या शेषाला आत्मस्वरूप सांगू म्हटले तर बोबडी वळते! प्रत्यक्ष उपनिषदे सुद्धा आत्मानुभवाचे वर्णन करताना स्तब्ध होतात. ‘मी ब्रह्म जाणले’ अशा प्रकारे ते कोणालाही कधीही जाणता येत नाही. (पहा ओवी १९.) ॥४०॥

आपणास नुमजे बरवें । म्हणोनि मिथ्या कैसें करावें । नातरी सदृढ धरावें । सद्गुरुमुखे ॥४१॥

स्वतःला समजत नाही म्हणून ब्रह्मतत्त्व नाहीच असे म्हणणे योग्य आहे काय? म्हणून श्री गुरूंच्या आश्रयाने ते जाणून घ्यावे व त्याविषयी यथार्थ निश्चय करून घ्यावा. ॥४१॥

मिथ्य तेंचि सत्य जालें । सत्य असोन मिथ्य केलें । संदेहसागरी बुडालें । अकस्मात मन ॥४२॥

दृश्य जगत् मिथ्या असून सत्य वाटते. ब्रह्म सत्य असून मिथ्या वाटते. रजतम प्रधान असलेले मन मधूनमधून अकस्मात अशा संशयसमुद्रात बुडत राहते. ॥४२॥

मनास कल्यायाची सवे । मनें कल्पिले तें नव्हे । तेणे गुणें संदेह धावे । मीपणाचेनि पंथे ॥४३॥

संकल्पविकल्पात्मक विचार करणें हा मनाचा स्वभावच आहे. पण त्याने केलेल्या कोणत्याही विचाराने विचारकाळी ब्रह्मानुभव येत नाही. त्यामुळे ब्रह्मस्वरूपाविषयी वाटणाऱ्या संशयामुळे सहज असलेली अहंता जागी होऊन तिचा नित्याचा मी सुखी, मी दुःखी, मी असा, मी तसा इत्यादी प्रकारे प्रवाह सुरू होतो. ॥४३॥

तरी तो पथचि मोडावा । मग परमात्मा जोडावा । समूळ संदेह तोडावा । साधुचेनि संगतीं ॥४४॥

म्हणून हा प्रवाहच आटवून टाकावा व ब्रह्मानुभव घ्यावा. संतांच्या आश्रयाने संशयाचे मूळ असलेला संकल्प-विकल्पात्मक विचार थांबवावा. ॥४४॥

मीपण शस्त्रें तुटेना । मीपण फोडितां फुटेना । मीपण सोडितां सुटेना । कांहीं केल्यां ॥४५॥

अहंता शस्त्राने तुटत नाही, घण घालून फुटत नाही व कोणत्याही स्वबुद्धीने केलेल्या विचाराने ती सोडता येत नाही. ॥४५॥

मीपणें वस्तु नाकळे । मीपणें भक्ति मावळे । मीपणें शक्ति गळे । वैराग्याची ॥४६॥

अहंकाराचे अधिष्ठान असलेले ब्रह्म अहं जागा असेपर्यंत अनुभवाला येत नाही. अहंकार शरणागतीला विरोधी असल्याने उपासनाही सार्थकी लागत नाही. अहंकार तमोगुणाचा असल्याने सत्त्वगुणाचे वैराग्य लाभत नाही. ॥४६॥

मीपणें प्रपंच न घडे । मीपणें परमार्थ बुडे । मीपणें सकळहि उडे । येशकीर्तिप्रताप ॥४७॥

अहंकारी प्रापंचिक प्रपंच बिघडवतो व दुःखरूप करतो. प्रबळ अहंता जीव व ब्रह्म ह्यांचे ऐक्य साधू देत नाही. मिळालेले यश, कीर्ती व पराक्रम अहंकाराने फुकट जातात. ॥४७॥

मीपणें मीत्री तुटे । मीपणें प्रीति आटे । मीपणें लिगटे । अभिमान आंगी ॥४८॥

जोडलेले मित्र अहंकारामुळे तुटतात. असलेले प्रेम नष्ट होते व दर्पामुळे इतर तुच्छ वाटू लागतात. ॥४८॥

मीपणें विकल्प उठे । मीपणें कळह सुटे । मीपणें संमोह फुटे । ऐक्यतेचा ॥४९॥

‘मला पटत नाही’ ह्या प्रकारे अहंकारामुळे विकल्प निर्माण होतात व भांडणाची व्याप्ती वाढत जाते. मूळचे असलेले जीव आणि ब्रह्म ह्यांचे ऐक्य ‘अहं’ जागा झाल्याने मोडते. ॥४९॥

मीपण कोणासिच न साहे । तें भगवंती कैसेनि साहे । म्हणौनि मीपण सांडून राहे । तोचि समाधानी ॥५०॥

अहंकारी माणूस कोणालाही नकोसा वाटतो. मग तो देवाला कसा आवडेल? म्हणून ‘अहं’ सोडणारा सर्व प्रकारे समाधानात राहतो. ॥५०॥

मीपण कैसें त्यागावें । ब्रह्म कैसें अनुभवावें । समाधान कैसे पावावें । कोणा प्रकारें ॥५१॥

असा प्रश्न निर्माण होतो की हा ‘मी’ पणा कसा सोडावा? ब्रह्मानुभव घेऊन ते समाधान मिळण्याचे साधन कोणते? उत्तर --- ॥५१॥

मीपण जाणोनि त्यागावें । ब्रह्म होऊन अनुभवावें । समाधान तें पावावें । निःसंगपणे ॥५२॥

अहंकाराचे स्वरूप श्रीगुरूंकडून समजावून घेऊन त्याप्रमाणें तो ओळखून त्यांच्याच उपदेशानुसार सोडावा. जीवरूप मी ब्रह्मरूप करून ब्रह्मानुभव घ्यावा. निःसंगपणे जगण्याची सवय लावून घेऊन प्राप्त परिस्थितीत स्वस्थ राहावे. ॥५२॥

आणीक येक समाधान । मीपणेंविण साधन । करूं जाणे तोचि धन्य । समाधानी ॥५३॥

शमादी सहा साधनांतील समाधानापेक्षा आणखी श्रेष्ठ समाधानांसाठी साधकाने साधनकाळी ‘मी साधक असून साधना करीत आहे’ हा भाव सोडून साधना करावी! असे साधन करणारा धन्य होय. साधनेला बसताच ‘अहं’चे विसर्जन करावे. ॥५३॥

मी तों ब्रह्मचि जालों स्वता । साधन कोण करील आतां । ऐसें मनीं कल्पूं जातां । कल्पनाचि उठे ॥५४॥

तसे विसर्जन केले नाही तर 'मी आता ब्रह्मरूप झाल्याने साधना करण्यासाठी कोणी उरले नाही' हाच एक नवा संकल्प उत्पन्न होतो! एक कल्पना उठली की त्यांची रांग लागते. ॥५४॥

ब्रह्मीं कल्पना न साहे । तेचि तेथें उभी राहे । तयेसि शोधून पाहे । तोचि साधु ॥५५॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्म अन्तःकरणवृत्ती हाही ब्रह्मानुभवाला प्रतिबंध होतो. साधन करताना ती हजर असते! ती लक्षात घेऊन तिचेही निराकारण करणारा साधक सिद्ध होतो. साधू होतो. ॥५५॥

निर्विकल्पासी कल्पावें । परी कल्पिते आपण न व्हावें । मीपणासि त्यागावें । येणें रितीं ॥५६॥

'मी ब्रह्म आहे' इत्यादी प्रकारे निर्विकल्पाविषयी कल्पना करता करता कल्पना करणाऱ्याने ('मी'ने) ज्याची 'मी' अशी कल्पना करावयाची (ब्रह्मा) त्यापासून वेगळे उरू नये. 'मी'पणाचा त्याग करण्याची ही रीत आहे. ॥५६॥

या ब्रह्मविद्येच्या लपणी । कांहींच नसावें असोनी । दक्ष आणि समाधानी । तोचि हें जाणे ॥५७॥

या ब्रह्मविद्येचे रहस्य असे आहे की तीन देहांचे व दृश्य जगताचे व्यावहारिक अस्तित्व असूनही ते जणू मावळून जावेत. साधनकाळी सावधपणाने समाधानात राहणारा (ओवी ५३) या बोलण्यातील गूढ उकलू शकतो. (पहा- ५-३-३२) ॥५७॥

जयासी आपण कल्पावें । तेंचि आपण स्वभावं । येथें कल्पनेच्या नावें । सुन्य आलें ॥५८॥

ज्याची 'मी' म्हणून कल्पना दृढ करावयाची ते ब्रह्म स्वरूपाने पहिल्यापासून मीच असल्याने कल्पनेला पूर्णविराम मिळतो. ॥५८॥

पदीहून चळों नये । करावें साधन उपाये । तरीच सांपडे सोये । अलिप्तपणाची ॥५९॥

एकदा अद्वैतबोधावर आरूढ झाल्यावर पुन्हा द्वैतात न येण्याचा आटोकाट यत्न करावा. साधन असे असावे. त्यानेच असंगत्वाने सहजपणे राहणे साधते. ॥५९॥

राजा राजपदीं असतां । उगीच चाले सर्व सत्ता । साध्यचि होऊन तत्वतां । साधन करावें ॥६०॥

राजा राज्यपदावर असला की काही न करता त्याची सत्ता चालते. त्याप्रमाणे ब्रह्मरूप होऊन त्याच्याच अधिष्ठानावर जणू साधना करावी! अध्यस्त साधना अधिष्ठान ब्रह्मामुळे चालते! ॥६०॥

साधन आलें देहाच्या माथां । आपण देह नव्हे सर्वथा । ऐसा करुनि अकर्ता । सहजचि जाला ॥६१॥

आत्मरूप मी चा देहाशी जराही संबंध नाही. (आत्मा असंग). साधनांचे सर्व प्रकार स्थूल सूक्ष्म शरीराने करावयाचे असतात. त्यामुळे 'मी' सहजच असंग व अकर्ता ठरतो. ॥६१॥

देह आपण ऐसें कल्पावें । तरीच साधन त्यागावें । देहातीत अस्तां स्वभावं । देह कैचां ॥६२॥

'मी साधनेचा त्याग करीन' अशी कल्पना 'मी देह आहे' या अविद्यामय भ्रमात उतरल्याशिवाय करताच येत नाही. 'मी' जर देहातीत आहे तर देहसापेक्ष साधनेचा त्याग कसा करणार? देह उरतोच कोठे? ॥६२॥

ना तें साधन ना तें देह । आपला आपण निःसंदेह । देहीच असोन विदेह । स्थिति ऐसी ॥६३॥

मी देह नसल्यामुळे साधनही शक्य नाही. 'मी' संदेहरहित स्वरूपस्थितीत आहे. देहात असून विदेही आहे. (५८ ते ६३ पर्यन्तचा विषय केवळ सैद्धान्तिक दृष्ट्या बरोबर असला तरी शब्दपातळीवरील साधकासाठी घातक आहे असे यापुढे समर्थ सांगतात) ॥६३॥

साधनेंविण ब्रह्म होतां । लागों पाहे देहममता । आळस प्रबळे तत्वता । ब्रह्मज्ञानमिसें ॥६४॥

प्रत्यक्ष साधना न करता केवळ ब्रह्मविद्या प्राप्त झाल्याने देहावरील प्रेम अत्यंत वाढते. आपण ब्रह्मज्ञ आहोत या कल्पनेमुळे साधना करण्याचा मोठाच आळस येतो. ॥६४॥

परमार्थमिसें अर्थ जागे । ध्यानमिसें निद्रा लागे । मुक्तिमिसें दोष भोगे । अनर्गळता ॥६५॥

परमार्थाच्या माध्यमातून जमीन, पैसा, मठ इ. मिळण्याची इच्छा होते. निद्रा हीच ध्यान बनते! आपण मुक्त आहोत या भावेनेने अशोभनीय वर्तन घडते. ॥६५॥

निरूपणमिसें निंदा घडे । संवादमिसें वेवाद पडे । उपाधीमिसें येऊन जडे । अभिमान आंगीं ॥६६॥

प्रवचन-कीर्तनातून दुसऱ्यांच्या निंदेची हौस भागविली जाते. कोणी संवादासाठी आले तर अभिमानामुळे त्याच्याशी भांडण होते. महाराज, गुरू, वेदान्ती इ. उपाधी चिकटून अभिमान वाढत राहतो. ॥६६॥

तैसा ब्रह्मज्ञानमिसें । आळस अंतरीं प्रवेशे । म्हणे साधनाचें पिसें । काये करावें ॥६७॥

प्रस्थानत्रयीसारख्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळें ब्रह्मज्ञान झाल्याचा भास होऊन साधनेचा उत्साह संपूर्णपणे मावळतो. 'आपण आता साधनेचा वेडेपणा का करावा' असे वाटू लागते. ॥६७॥

श्लोक— किं करोमि क्व गच्छामि किं गृण्हामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्यांबुना यथा ॥

श्लोकार्थ— 'मी आता काय करावे? कोठे जावे? काय घ्यावे? काय टाकावे? कारण जळप्रलयकाळी जसे सर्वत्र पाणीच पाणी भरलेले असते त्याप्रमाणे आत्माच सर्वत्र व्यापून आहे.

वचन आधारीं लाविलें । जैसें शस्त्र फिराविलें । स्वता हाणोन घेतलें । जयापरी ॥६८॥

यासारखी वचने सांगून हा तथाकथित जीवन्मुक्त जणू आपण आपल्यावरच शस्त्र चालवून स्वतःचा घात करतो. ॥६८॥

तैसा उपायाचा अपाये । विपरीतपणें स्वहित जाये । साधन सोडितां होये । मुक्तपणें बद्ध ॥६९॥

अशा प्रकारे वेदान्तशास्त्र हे मुक्तीचा उपाय असूनही तेच अपायकारक ठरते. विपरीत विचाराने स्वहिताला मुक्तो. 'मी मुक्त' या कल्पनेने साधना सोडल्यामुळे बांधला जातो. ॥६९॥

साधन करितां च सिद्धपण । हातींचें जाईल निघोन । तेणें गुणें साधन । करूंच नावडे ॥७०॥

आपण साधन केले तर आपल्या भ्रामक जीवन्मुक्तीच्या लौकिकाला धक्का लागेल या भयाने त्याला साधन करावेसे वाटत नाही. ॥७०॥

लोक म्हणती हा साधक । हेचि लज्या वाटे येक । साधन करिती ब्रह्मादिक । हें ठाउकें नाहीं ॥७१॥

'मी साधन करू लागलो तर लोक मला साधक समजतील व त्यामुळें माझी जीवन्मुक्ती ते मान्य करणार नाहीत!' म्हणून तो साधना करण्यास लाजतो. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवादी सुद्धा सतत साधना करतात हे त्याला ठाऊकच नसते. ॥७१॥

आतां असो हे अविद्या । अभ्याससारणी विद्या । अभ्यासें पाविजे अद्या । पूर्ण ब्रह्म ॥७२॥

आता हा विचार पुरे. वेदान्त चिन्तनपूर्वक साधना केल्याने लाभणारी विद्या हळूहळू अविद्येचा निरास करते. या अभ्यासाने आद्य, अनादि, नित्य ब्रह्म 'मी' आहे असा अनुभव येतो. ॥७२॥

अभ्यास करावा कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न । परमार्थाचें साधन । बोलिलें पाहिजे ॥७३॥

यावर श्रोता विचारतो— अभ्यास कोणता व कसा करावा? मोक्षासाठी आवश्यक ती साधना सांगावी अशी विनंती आहे. ॥७३॥

याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधले पुढिले समासीं । निरोपिलें साधनासी । परमार्थाच्या ॥७४॥

पुढील समासात श्रोत्याच्या या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी मोक्षसाधना सांगू. ॥७४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'साधनाप्रतिष्ठानाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'साधनप्रतिष्ठा' नावाचा सातवा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास आठवा : श्रवणनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका परमार्थाचें साधन । जेणें होये समाधान । तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसी ॥१॥

आता जीवब्रह्मैकरूप परमार्थ साधण्याचे व त्यामुळे अखंड निरपेक्ष समाधान प्राप्त होण्याचे सुनिश्चित साधन ऐका. श्रवण हे ते साधन होय. किंवा श्रोत्यांचे समाधान होईल अशा प्रकारे मोक्षसाधन सांगू. (पूर्वोत्तरपक्ष विचारपूर्वक वेदान्ताच्या तात्पर्याचा निश्चय करणे म्हणजे श्रवण. यात मननाचाही समावेश होतो. धर्मशास्त्र, पुराणे, षड्दर्शने, प्रस्थानत्रयी इ. ऐकणे, वाचणे व सांगणे यांनाही सामान्यत्वाने श्रवण म्हटले जाते.) ॥१॥

श्रवणें आतुडे भक्ती । श्रवणें उद्धवे विरक्ती । श्रवणें तुटे आसक्ती । विषयांची ॥२॥

त्या त्या विषयातील अधिकाऱ्याच्या मुखातून यथार्थ श्रवण घडले तर उपासनेची वर्में समजून भक्तीचे स्वरूप कळते. वैराग्याचे लक्षण व महत्त्व कळून त्याचा लाभ होतो. त्यामुळे शब्दादी विषयांची आसक्ती कमी होत जाते. ॥२॥

श्रवणें घडे चित्तशुद्धी । श्रवणें होये दृढबुद्धी । श्रवणें तुटे उपाधी । अभिमानाची ॥३॥

वेदविहित निष्काम कर्मांमुळे चित्त शुद्ध होते. परमार्थाच्या सर्व संकल्पना स्पष्ट होऊन तत्त्वज्ञान व साधनेविषयी दृढ बुद्धी होते. अहंकारलयाचे महत्त्व कळून तो हळूहळू गळून पडतो. हे सर्व श्रवणाने घडते. ॥३॥

श्रवणें निश्चयो घडे । श्रवणें ममता मोडे । श्रवणें अंतरीं जडे । समाधान ॥४॥

मोक्ष हेच मानवी जीवनाचे साध्य आहे असा निश्चय होतो. ज्याला 'माझे' म्हटले जाते ते जगातील असून जग मायिक असल्याने तेही मायिक ठरल्याने 'माझे' विरळ होते व समाधान टिकते. ॥४॥

श्रवणें आशंका फिटे । श्रवणें संशय तुटे । श्रवण होतां पालटे । पूर्वगुण आपुला ॥५॥

सर्व संशय व शंका फिटून आपले कामादी सहज गुण आवरले जातात. ॥५॥

श्रवणें आवरे मन । श्रवणें घडे समाधान । श्रवणें तुटे बंधन । देहबुद्धीचें ॥६॥

स्वभावतः चंचल असलेले मन आवरले पाहिजे हे कळून ते आवरता येते व समाधान बिघडत नाही. 'मी देह आहे' या अनंत जन्मांच्या भ्रामक संस्काराचे बंधन तुटते. ॥६॥

श्रवणें मीपण जाये । श्रवणें धोका न ये । श्रवणें नाना अपाये । भस्म होती ॥७॥

मी कर्ता, मी भोक्ता इ. भ्रम श्रवणाने दूर होतात. सावधपणा येऊन संभाव्य धोके टाळता येतात साधनेतील येणाऱ्या अडचणींचे निवारण होते. ॥७॥

श्रवणें होये कार्यसिद्धी । श्रवणें लागे समाधी । श्रवणें घडे सर्व सिद्धी । समाधानासी ॥८॥

कोणतेही कार्य सिद्धीला नेण्यासाठी आवश्यक ती माहिती असल्याने ते यशस्वी होते. यथार्थ श्रवण होतानाच श्रोता तल्लीन होतो. सर्व प्रकारे समाधान प्राप्त होते. ॥८॥

सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण । श्रवणें होईजे आपण । तदाकार ॥९॥

सत्संगाच्या जोडीला शास्त्रशुद्ध श्रवणाचा लाभ झाला तर श्रवणाचा विषय अधिकाधिक कळू लागतो. नंतर आपला अभ्यास व श्रवण यांचे मीलन होताच वृत्ती श्रवणात रंगते किंवा ती आत्मस्वरूपात हरवून जाते. ॥९॥

श्रवणें प्रबोध वाढे । श्रवणें प्रज्ञा चढे । श्रवणें विषयांचे वोढे । तुटोन जाती ॥१०॥

आकलन शक्तीत भर पडून बुद्धीला धार येते. विषयांकडील ओढ कमी होते. ॥१०॥

श्रवणें विचार कळे । श्रवणें ज्ञान हें प्रबळे । श्रवणें वस्तु निवळे । साधकासी ॥११॥

कोणत्याही विचाराचे सार कळून ज्ञानात भर पडते. साधकाला ब्रह्म ही संकल्पना स्पष्टपणे कळते. ॥११॥

श्रवणें सद्बुद्धि लागे । श्रवणें विवेक जागे । श्रवणें मन हे मागे । भगवंतासी ॥१२॥

सद्बुद्धीला चालना मिळून विवेक सतत जागा राहतो. एका भगवद्दर्शनाचीच अधिकाधिक ओढ लागते. ॥१२॥

श्रवणें कुसंग तुटे । श्रवणें काम वोहटे । श्रवणें धोका आटे । येकसरां ॥१३॥

दुष्ट किंवा हलक्या लोकांची संगत आपोआप सुटते. कामविकार क्षीण होऊन होणारी अधोगती टळते. ॥१३॥

श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे । श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥१४॥

मोहाचे स्वरूप व कारणे कळून तो नाहीसा होतो. काव्यरचनादी स्फुरू लागतात. ब्रह्मस्वरूपाचा बौद्धिक निश्चय होतो. ॥१४॥

श्रवणें होय उत्तम गती । श्रवणें आतुडे शांती । श्रवणें पाविजे निवृत्ती । अचळ पद ॥१५॥

मोक्षरूप सद्गतीचा लाभ होऊन पराशांती मिळते. नित्य निवृत्त अढळ पदाची प्राप्ती होते. ॥१५॥

श्रवणा ऐसें सार नाहीं । श्रवणें घडे सर्व कांहीं । भवनदीचा प्रवाहीं । तरणोपाव श्रवणें ॥१६॥

अनेक शास्त्रांचे सार अनायासे मिळते. व्यवहार, धर्म, कला, चातुर्य, परमार्थ इत्यादी जीवनांगांसाठी मार्गदर्शन लाभून संसार नदीतून पलीकडे जाणे शक्य होते किंवा मुक्तीसाठी जरूर ते सर्व मार्गदर्शन होते. ॥१६॥

श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वीं सर्वांरंभ । श्रवणें होये स्वयंभ । सर्व कांहीं ॥१७॥

नवविधा भक्तीतील श्रवण ही पहिली भक्ती आहे. जीवनाच्या प्रत्येक अंगाची सुरुवात श्रवणाने होते. प्रत्येक गोष्ट ज्याची त्याला उमजू लागते. ॥१७॥

प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती । हे तों सकळांस प्रचिती । प्रत्यक्ष आहे ॥१८॥

व्यावहारिक जीवन व आध्यात्मिक जीवन या दोन्हीचे श्रवणाशिवाय भागत नाही असा सर्वानाच अनुभव आहे. ॥१८॥

ऐकिल्याविण कळेना । हें ठाउकें आहे जना । याकारणें मूळ प्रेतना । श्रवण आधीं ॥१९॥

कोणत्याही विषयाचे श्रवणाशिवाय ज्ञान होत नाही हे सर्व लोकांना ठाऊक आहे. म्हणून कोणत्याही प्रयत्नापूर्वी त्यासंबंधीचे श्रवण करावेच लागते. ॥१९॥

जें जन्मीं ऐकिलें चि नाहीं । तेथें पडिजे संदेहीं । म्हणोनियां दुजें कांहीं । साम्यता न घडे ॥२०॥

आयुष्यात ज्याविषयी काही ऐकलेच नाही त्याचे ज्ञान होण्यासाठी श्रवणासारखा दुसरा उपाय नाही. ॥२०॥

बहुत साधनें पाहातां । श्रवणास न घडे साम्यता । श्रवणेंविण तत्वता । कार्य न चले ॥२१॥

ज्ञानाच्या अनेक साधनांचा विचार करता श्रवणासारखे अन्य साधन नाही. त्याशिवाय कोणतेच कार्य होत नाही. ॥२१॥

न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार । श्रवणेंविण प्रकार । तैसा होये ॥२२॥

सूर्य मावळलेला असताना जसा सर्वत्र अंधार असतो त्याप्रमाणे श्रवण नसेल तर अज्ञानाचे साम्राज्य असते. ॥२२॥

कैसी नवविधा भक्ती । कैसी चतुर्विधा मुक्ती । कैसी आहे सहजस्थिती । हें श्रवणेंविण न कळे ॥२३॥

भक्तीचे नऊ टप्पे, चार प्रकारच्या मुक्ती, सहजावस्था इत्यादी श्रवणावाचून कळत नाहीत. ॥२३॥

न कळे शडकर्माचरण । न कळे कैसें पुरश्चरण । न कळे कैसें उपासन । विधियुक्त ॥२४॥

यजन-याजनादी ब्राह्मणवर्णाची सहा कर्मे, पुरश्चरणे, अनेक प्रकारच्या उपासनांचे विधी श्रवणाशिवाय कळत नाहीत. ॥२४॥

नाना व्रतें नाना दानें । नाना तपें नाना साधनें । नाना योग तीर्थाटणें । श्रवणेंविण न कळती ॥२५॥

अनंतादी व्रते, गोदानासारखी दाने, कायिकादी तपे, नामादी साधने, अष्टांग योग व तीर्थक्षेत्रांचे माहात्म्य श्रवणावाचून कळत नाही. ॥२५॥

नाना विद्या पिंडज्ञान । नाना तत्त्वांचे शोधन । नाना कळा ब्रह्मज्ञान । श्रवणेंविण न कळे ॥२६॥

चौदा विद्या, शरीरशास्त्र, ब्रह्मांडातील व्याऐंशी तत्त्वे, चौसष्ट कला, ब्रह्मज्ञान इ. श्रवणाशिवाय कळत नाहीत. ॥२६॥

आठराभार वनस्पती । येका जळें प्रबळती । येका रसें उत्पत्ती । सकळ जीवांची ॥२७॥

गहू, साळ, तूर इ. अठरा धान्ये पेरली असता पाण्यामुळेच वाढीला लागतात. 'रसो वै सः' ही श्रुती ब्रह्माला रस म्हणते. त्यापासूनच सर्व जीवसृष्टी उत्पन्न झाली. ॥२७॥

सकळ जीवां येक पृथ्वी । सकळ जीवां येक रवी । सकळ जीवां वर्तवी । येक वायो ॥२८॥

पृथ्वी, सूर्य व प्राण यांच्या आधाराने सर्व जीवसृष्टी जगते. ॥२८॥

सकळ जीवां येक पैस । ज्यास बोलिजे आकाश । सकळ जीवांचा वास । येका परब्रह्मीं ॥२९॥

आकाशरूप पोकळीत जीवांचे सर्व व्यवहार चालतात. सर्व जीव तत्त्वतः ब्रह्मरूपच आहेत. ॥२९॥

तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन । तें हें जाण श्रवण । प्राणीमात्रांसी ॥३०॥

त्याप्रमाणें सर्व जीवांच्या कल्याणासाठी श्रवण हे एकमेव साधन आहे. सर्व साधनांचे ते सार आहे. ॥३०॥

नाना देश भाषा मते । भूमंडळी असंख्याते । सर्वास श्रवणापरते । साधन चि नाहीं ॥३१॥

जगातील देश, प्रदेश, भाषा, मतमतांतरे यांची विविधता मोठी आहे. त्यांच्या ज्ञानासाठी श्रवणासारखे साधन नाही. ॥३१॥

श्रवणें घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्ष होती । मुमुक्षाचे साधक अती । नेमेंसिं चालती ॥३२॥

श्रवणामुळे गतजीवनातील विफलतेचा अनुताप होतो. बद्धाचे मुमुक्षू व मुमुक्षूचे साधक होऊन ते नियमित साधना करतात. ॥३२॥

साधकाचे होती सिद्ध । आंगीं बाणतां प्रबोध । हें तों आहे प्रसिद्ध । सकळांस ठाउकें ॥३३॥

'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येताच साधकांचे सिद्ध होतात असे सर्व शास्त्रे सांगतात व ते सर्वांनाच ठाऊक आहे. ॥३३॥

ठाईचे खळ चांडाळ । तेचि होती पुण्यसिळ । ऐसा गुण तत्काळ । श्रवणाचा ॥३४॥

जे जन्मतःच दुष्ट व पापी प्रवृत्तीचे असतात ते यथार्थ श्रवणाने पुण्यकृत्ये करू लागतात. हे श्रवणाचे माहात्म्य आहे. ॥३४॥

जो दुर्बुद्धि दुरात्मा । तोचि होये पुण्यात्मा । अगाध श्रवणाचा महिमा । बोलिला न वचे ॥३५॥

श्रवणाचे अपार माहात्म्य शब्दाने सांगणे कठीण आहे. दुष्ट बुद्धी व गलिच्छ मनाची व्यक्ती श्रवणाने पुण्यशील होते. ॥३५॥

तीर्था व्रतांची फळश्रुती । पुढें होणार सांगती । तैसें नव्हे हातीचा हातीं । सप्रचित श्रवण ॥३६॥

तीर्थयात्रा व व्रतवैकल्ये केली असता मिळणारी फळे नंतर केव्हा तरी मिळतात असे म्हणतात. पण श्रवणाने मात्र तेथल्या तेथे फळ मिळते असा अनुभव येतो. ॥३६॥

नाना रोग नाना व्याधी । तत्काळ तोडिजे औषधी । तैसी आहे श्रवणसिद्धी । अनुभवी जाणती ॥३७॥

एखादी सिद्ध औषधी अनेक रोग व व्याधींना तात्काळ नष्ट करते. त्याप्रमाणे श्रवण ही एक सिद्धीच आहे असे अनुभवी जाणतात. ॥३७॥

श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रगटे बळें । मुख्य परमात्माच आकळे । स्वानुभवासी ॥३८॥

श्रवणाच्या विषयांची वर्में कळत गेली तर भाग्य अनावरणे उदयाला येते व ब्रह्मानुभव हे मुख्य फळ मिळते. ॥३८॥

या नाव जाणावें मनन । अर्थालागीं सावधान । निजध्यासें समाधान । होत असे ॥३९॥

वर्में जाणण्यासाठी मनन करित असता वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ इ. अर्थाविषयी सावध असावे. वर्म कळल्यानंतर त्याच्या निदिध्यासाने समाधान होते.(श्रवण, मनन व निदिध्यासन असा साधनाक्रम आहे.) ॥३९॥

बोलिल्याचा अर्थ कळे । तरीच समाधान निवळे । अकस्मात अंतरीं वोळे । निःसंदेहता ॥४०॥

श्रवणकाळी जे सांगितले जाते त्याचे पूर्ण आकलन झाले तरच सर्व शंका व गुंता अचानक संपून समाधान मिळते. ॥४०॥

संदेह जन्माचें मूळ । तें श्रवणें होये निर्मूळ । पुढें सहजचि प्रांजळ । समाधान ॥४१॥

‘मी कोण आहे’ याविषयी संशय राहून गेला तर पुन्हा जन्माला यावे लागते. श्रवणाने ‘मी ब्रह्म आहे’ असा निश्चय झाल्याने मूळ संशयच नष्ट होतो. त्यामुळे सुखरूपत्वाचे समाधान मिळाल्याचे उघड उघड कळते. ॥४१॥

जेथें नाहीं श्रवण मनन । तेथें कैचें समाधान । मुक्तपणाचें बंधन । जडलें पाई ॥४२॥

जेव्हा शास्त्रशुद्ध श्रवण व मनन होत नाही तेव्हा ‘मी मुक्त’ हे नवे बंधन येऊन पडते! (पहा- ७-७-५६) ॥४२॥

मुमुक्षु साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेंविण तो अबद्ध । श्रवणमननें शुद्ध । चित्तवृत्ति होये ॥४३॥

मुमुक्षु, साधक किंवा सिद्ध यांपैकी कोणीही असो त्याची बुद्धी श्रवणावाचून विस्कळीत किंवा संब्रमित राहते. श्रवण व मननाने चित्तवृत्ती शुद्ध होते. सर्व पारमार्थिक संकल्पना स्पष्ट होतात. (५-१०-९ व १२, १३, . या ओव्यांचा विचार करता चालू ओवीतील सिद्धाची बुद्धी सुद्धा अबद्ध असू शकते हा विचार खटकणारा आहे. याचे स्पष्टीकरण असे असू शकते- सिद्धावस्थेत व्यावहारिक बंधने गळून पडतात. पण त्यानेही ‘मार्गाधारे वर्तावे । विश्व हे मोहारे लावावे’ हे ज्ञानदेवांच्या आदेशाचे श्रवण केले नसेल तर त्याचे वर्तन अबद्ध किंवा अमर्याद होऊ शकेल.) ॥४३॥

जेथें नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावें विलक्षण । तेथें साधकें येक क्षण । क्रमूं नये सर्वथा ॥४४॥

ज्या आश्रमात, मठात किंवा व्यक्तीपाशी सतत शास्त्रशुद्ध श्रवणाची व्यवस्था नसते तेव्हा ते साधकाच्या दृष्टीने घातक असते. साधकाने काही झाले तरी क्षणभर सुद्धा तेथे थांबू नये. (अंगारे, गंडेदोरे, आरत्या, अनुभव कथन, उठसूट पायावर डोके ठेवणे इ. ‘दरबारी’ प्रकार समर्थाना किती मान्य होते याचा विचार करावा.) ॥४४॥

जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ । तेथें कैचा हो परमार्थ । मार्गें केलें तितुकें वेर्थ । श्रवणेंविण होये ॥४५॥

परमार्थासाठी आवश्यक तो श्रवणस्वार्थ जेथे साधत नाही तेथे साधकाचा सिद्ध कसा होणार? केलेली सर्व साधना श्रवणावाचून फुकट जाते. ॥४५॥

तस्मात् श्रवण करावें । साधन मनी धरावें । नित्यनेमें तरावें । संसारसागरीं ॥४६॥

म्हणून श्रवण करित करित साधनेवर आरूढ राहावे व त्याला नित्यनेमांची (एकादशी इ.) जोड देत संसारसागर तरून जावें. ॥४६॥

सेविलेंच सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन । तैसें श्रवणमनन । केलेचि करावें ॥४७॥

शरीरपोषणासाठी जसे तेच अन्न व पाणी रोज नियमाने घ्यावे लागते त्याप्रमाणे त्याच त्याच विषयांचे श्रवण मनन करित तेच साधन चालवावे. ॥४७॥

श्रवणाचा अनादर । आळसें करी जो नर । त्याचा होय अपहार । स्वहितविषई ॥४८॥

जो साधक श्रवणाचा कंटाळा करतो, त्याचे मोक्षरूप हित त्याचेपासून हिरावून घेतले जाते. ॥४८॥

आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुडवण । याकारणें श्रवण । केलेचि पाहिजे ॥४९॥

जेथे आळसाला प्रतिष्ठा असते तेथे परमार्थ बुडतो म्हणून कंटाळा व टाळाटाळ न करता श्रवण केलेच पाहिजे. ॥४९॥

आतां श्रवण कैसें करावें । कोण्या पंथास पाहावें । पुढिलें समासीं आघवें । सांगिजेल ॥५०॥

आता यापुढील समासात श्रवण कसे करावे, कोणत्या ग्रंथांचे करावे ते सर्व सांगू. ॥५०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रवणनिरूपणनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रवणनिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास नववा : श्रवणनिरूपण (पुढे चालू)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आतां श्रवण कैसें करावें । तेहि सांगिजेल अघवें । श्रोतां अवधान द्यावें । येकचित्तें ॥१॥

आता श्रवण कसे करावे त्याचे सविस्तर वर्णन करू. श्रोत्यांनी एकचित्त होऊन लक्षपूर्वक ऐकावे. ॥१॥

येक वगतृत्व श्रवणीं पडे । तेणें जालें समाधान मोडे । केला निश्चय विघडे । अकस्मात ॥२॥

(श्रवणासाठी वक्ता कसा निवडावा ते सांगतात-) कोणी वक्ता असे बोलतो की त्यामुळे आधी केलेल्या यथार्थ श्रवणाने मिळालेले समाधान व बुद्धीचे झालेले निश्चय एकाएकी बिघडतात. ॥२॥

तें वगतृत्व त्यागावें । जें माईक स्वभावं । जेथें निश्चयाचा नावें । सुन्याकार ॥३॥

अशी दिशाभूल करणाऱ्या, उथळ व शब्दांची उधळण करून दिपवून टाकणाऱ्या वक्त्याचा लगेच त्याग करावा. ॥३॥

येक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुजयानें उडविला । तेणें संशयोचि वाढला । जन्मवरी ॥४॥

एका ग्रंथाच्या श्रवणाने स्वरूप व साधनेसंबंधी झालेले निश्चय जर दुसऱ्या ग्रंथाचे श्रवण उधळून लावीत असेल तर आयुष्य संशयातच निघून जाईल. (संप्रदायांचे उदंड पीक असणाऱ्या चालू काळात तर हा विचार फारच महत्त्वाचा आहे.) ॥४॥

जेथें संशय तुटती । होये आशंका निवृत्ती । अद्वैत ग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे ॥५॥

म्हणून ज्यांच्या श्रवणाने सर्व शंकांचा निरास होऊन बुद्धी संशयरहित होते त्या अद्वैत प्रतिपादन करणाऱ्या ग्रंथांचे मोक्षासाठी श्रवण करावे. (अद्वैत- शांकर अद्वैत वेदान्त) ॥५॥

जो मोक्षाचा अधिकारी । तो परमार्थपंथ धरी । प्रीति लागली अंतरीं । अद्वैतग्रंथाची ॥६॥

जो मोक्षाचा खरा अधिकारी असतो तो परमार्थशास्त्राचा अभ्यास करताना अद्वैत वेदान्त सांगणाऱ्या ग्रंथांचा प्रेमादराने स्वीकार करतो, त्यांची त्याला ओढ लागते. ॥६॥

जेणें सांडिला इहलोक । जो परलोकींचा साधक । तेणें पाहावा विवेक । अद्वैतशास्त्रीं ॥७॥

ज्याने दृश्यजगताची आसक्ती सोडली आहे त्याने मोक्षासाठी आवश्यक त्या विवेकासाठी अद्वैत वेदान्त ग्रंथांचे श्रवण करावे. ॥७॥

जयास पाहिजे अद्वैत । तयापुढें ठेवितां द्वैत । तेणें क्षोभलें उठे चित्त । तया श्रोतयाचें ॥८॥

ज्याला अद्वैताची अत्यंत गोडी लागली आहे त्याचे पुढे द्वैती ग्रंथ ठेवताच त्याचे चित्त क्षुब्ध होते. ॥८॥

आवडीसारिखें मिळे । तेणें सुखचि उचंबळे । नाही तरी कंटाळे । मानस ऐकतां ॥९॥

आपल्या आवडीनुसार श्रवण घडले तरच सुखाच्या लाटा मनात उठतात. अन्यथा कंटाळा येतो. ॥९॥

ज्याची उपासना जैसी । त्यासी प्रीति वाटे तैसी । तेथें वर्णितां दुजयासी । प्रशस्त न वटे ॥१०॥

ज्याची जशी उपासना असेल त्याला त्या श्रवणाची गोडी वाटते. दुसरे श्रवण योग्य वाटत नाही. ॥१०॥

प्रीतीचें लक्षण ऐसें । अंतरीं उठे अनायासें । पाणी पाणवाटें जैसें । आपण चि धांवे ॥११॥

पाणी जसे उताराकडे सहजच वहाते (पाणवाट) त्याप्रमाणे त्या त्या विषयाकडील ओढ तिकडे नेते. प्रेमाचे हे सहज लक्षण आहे. ॥११॥

तैसा जो आत्मज्ञानी नर । तयास नावडे इतर । तेथें पाहिजे सारासार । विचारणा ते ॥१२॥

त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाची ओढ लागलेल्या साधकाला सार व असार विवेक सांगणारे अद्वैतशास्त्र हवे असते. इतर काही नको असते. ॥१२॥

जेथें कुळदेव्या भगवती । तेथें पाहिजे सप्तशती । इतर देवांची स्तुती । कामा नये सर्वथा ॥१३॥

घेतां अनंताच्या व्रता । तेथें नलगे भगवद्गीता । साधुजनासी वार्ता । फळाशेची नाही ॥१४॥

वीरकंकण घालितां नाकीं । परीं तें शोभा पावेना कीं । जेथील तेथें आणिकीं । कामा न ये सर्वथा ॥१५॥

नाना महात्में बोलिलीं । जेथील तेथें वंद्य जालीं । विपरीत करून वाचिलीं । तरी तें विलक्षण ॥१६॥

मलारमाहात्म द्वारकेसी । द्वारकामाहात्म नेलें कासीं । कासीमाहात्म वेंकटसीं । शोभा न पवे ॥१७॥

ऐसें सांगतां असे वाड । परी जेथील तेथेंचि गोड । तैसी ज्ञानीयांस चाड । अद्वैत ग्रंथाची ॥१८॥

योगियांपुढें राहाण । परीक्षवंतांपुढें पाषाण । पंडितांपुढें डफगाण । शोभा न पवे ॥१९॥

वेदज्ञापुढें जती । निस्पृहापुढें फळश्रुती । ज्ञानीयांपुढें पोथी । कोकशास्त्राची ॥२०॥

ब्रह्मचर्यापुढे नाचणी । रासक्रीडा निरूपणीं । राजहंसापुढें पाणी । ठेविलें जैसें ॥२१॥

तैसें अंतर्निष्ठांपुढें । ठेविलें श्रृंगारिक टिपडें । तेणें त्याचें कैसें घडे । समाधान ॥२२॥

रायास रंकाची आशा । तक्र सांगणें पीयुषा । संन्याशासी वोवसा । उचिष्ट चांडाळी ॥२३॥

कर्मनिष्ठां वशीकर्ण । पंचाक्षरी निरूपण । तेथें भंगे अंतःकर्ण । सहजचि त्याचें ॥२४॥

तैसे परमार्थिक जन । तयांस नस्तां आत्मज्ञान । ग्रंथ वाचितां समाधान । होणार नाही ॥२५॥

आतां असो हें बोलणें । ज्यासि स्वहित करणें । तेणें सदा विचरणें । अद्वैतग्रंथीं ॥२६॥

कुळदेवीची उपासना करताना सप्तशतीचा पाठ करावा लागतो. इतर देवतांची स्तोत्रे मुळीच उपयोगी नसतात. ॥१३॥ अनंताचे व्रत करित असता भगवद्गीतेचे वाचन करू नये. ते व्रत सकाम आहे. गीतेत निष्काम उपासना सांगितली आहे. साधूंना फळाची आशा नसल्याने ते गीता वाचतात. ॥१४॥ मनगटात घालावयाचे वीरकंकण नाकात घातले तर त्याचे महत्त्व उरत नाही. जी ती गोष्ट जेथील तेथेच हवी. ॥१५॥ सर्व तीर्थांची माहात्म्ये वर्णिली आहेत. एका तीर्थाचे माहात्म्य दुसऱ्या तीर्थात सांगणे विपरीत वाटते. ॥१६॥ मल्हारी मार्तंडाचे माहात्म्य द्वारकेत, द्वारकामाहात्म्य काशीत व काशीमाहात्म्य तिरुपतीला वाचले तर शोभत नाही. ॥१७॥ असे बरेच सांगता येईल. जेथे जे योग्य तेथेच ते असावे. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानासाठी अद्वैत ग्रंथच हवा. ॥१८॥ योग्यापुढे चेटुकविद्या, रत्नपारख्यापुढे गारगोटी, पंडितापुढे रात्रभर चालणारी भेदिक गाणी ठेवणे शोभत नाही. ॥१९॥ कर्मठापुढे संन्यासी, विरक्तापुढे एखाद्या विधीची फलश्रुती किंवा अध्यात्मविद्येच्या अभ्यासकापुढे कामशास्त्र ठेवू नये. ॥२०॥ ब्रह्मचान्यांसमोर नाचगाणे, वेदान्ताचा पाठ चालू असता रासक्रीडेचे वर्णन, राजहंसासमोर नुसतेच पाणी असू नये. ॥२१॥ अंतर्निष्ठ साधकाला शृंगारप्रधान तमाशा ऐकवल्याने त्याचे काय समाधान होणार? ॥२२॥ राजाला दारिद्र्याचे मनोरथ नसतात. अमृतापुढे ताकाची महती सांगू नये. संन्याशाला चांडाळीच्या उष्ट्याची भिक्षा मागण्याचे व्रत सांगू नये. ॥२३॥ कर्मठाला वशीकरणाचा मंत्र व भूत-पिशाच्चे काढणाऱ्या मांत्रिकाला वेदान्त सांगितला तर तो अत्यंत नाराज होतो. ॥२४॥

म्हणून पारमार्थिक साधकांना अध्यात्मविद्येतील अद्वैत तत्त्वज्ञान नसलेले ग्रंथ समाधान देणे शक्य नाही. ॥२५॥

आता सांगावयाचे ते सांगून झाले. ज्याला मोक्षरूप आत्महित साधावयाचे आहे त्याने अद्वैत सांगणाऱ्या ग्रंथांचा अभ्यास करावा. ॥२६॥

आत्मज्ञानी येकचित्त । तेणें पाहाणें अद्वैत । येकांत स्थळीं निवांत । समाधान ॥२७॥

‘मी ब्रह्म आहे’ ह्या अद्वैत बोधासाठी साधकाने गर्दी-गडबड नसलेल्या ठिकाणी एकाग्र चित्ताने अद्वैत वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास करून समाधान मिळवावे. ॥२७॥

बहुत प्रकारें पाहातां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता । परमार्थास तत्त्वता । तारूंच कीं ॥२८॥

अध्यात्माशी संबंधित सर्व दर्शनांचा अभ्यास केला असता असा निर्णय होतो की मोक्षरूप समुद्र तरून जाण्यासाठी अद्वैत वेदान्त दर्शनरूप नौकेसारखे दुसरे दर्शन किंवा साधन नाहीं. ॥२८॥

इतर जे प्रपंचिक । हास्य विनोद नवरसिक । हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ॥२९॥

हास्यादी नवरसांनी भरलेले प्रापंचिकांना आवडणारे साहित्याचे पुस्तक पारमार्थिक साधकांच्या हिताचे नाही. ॥२९॥

जेणें परमार्थ वाढे । आंगीं अनुताप चढे । भक्तीसाधन आवडे । त्या नाव ग्रंथ ॥३०॥

ज्या ग्रंथाच्या (पुस्तकाच्या नव्हे!) अभ्यासाने वैराग्य स्थिर होऊन भक्तिसाधनेची आवड निर्माण होते व पारमार्थिक अधिकार वाढीला लागतो त्यालाच ग्रंथ म्हणावे. ॥३०॥

जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच मावळे । नातरी येकसरें वोळे । मन भगवंती ॥३१॥

त्या ग्रंथाच्या श्रवणाने अहंकार गळून पडतो. जगत् सत्यत्वादी भ्रम नष्ट होतात व अंतःकरणवृत्ती भगवंतामध्ये रमते. ॥३१॥

जेणें होये उपरती । अवगुण पालटती । जेणें चुके अधोगती । त्या नाव ग्रंथ ॥३२॥

ज्या ग्रंथाच्या अभ्यासाने गतजीवनातील चुकांचा पश्चात्ताप होतो, (पहा-मुमुक्षुलक्षण) त्यांना जबाबदार असलेले दुर्गुण सुटून त्यांची जागा सद्गुण घेतात व त्यामुळे संभाव्य अधोगती टळते, (अधोगती = बद्धावस्था तशीच राहून जन्ममरण न चुकणे) त्यालाच ग्रंथ म्हणावे. ॥३२॥

जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे । जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥३३॥

ज्या ग्रंथांच्या अभ्यासाने साधकाचे वैराग्यासाठी व साधनेसाठी आवश्यक ते धैर्य वाढते, परोपकाराची इच्छा वाढते व विषय सुखभोगाची इच्छा नष्ट होते, तोच खरा ग्रंथ. ॥३३॥

जेणें परत्रसाधन । जेणें ग्रंथें होये ज्ञान । जेणें होईजे पावन । या नाव ग्रंथ ॥३४॥

मोक्षासाठी आवश्यक त्या साधनामार्गाचे ज्ञान होऊन चित्तशुद्धी वाढीला लागण्याचे सामर्थ्य असणारा तोच खरा ग्रंथ. ॥३४॥

ग्रंथ बहुत असती । नाना विधानें फळश्रुती । जेथें नुपजे विरक्ती भक्ती । तो ग्रंथचि नव्हे ॥३५॥

तसे पाहिले तर ग्रंथांना काही तोटा नाही. त्यांत अनेक अनुष्ठाने व त्यांची फळे सांगितलेली असतात. पण त्यामुळे वैराग्य किंवा भक्ती मुळीच वाढत नाही. ते खरे ग्रंथच नव्हेत. ॥३५॥

मोक्षेविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी । ऐकतां ऐकतां पुढती । दुराशाचि वाढे ॥३६॥

मोक्ष हे एकच शाश्वत फळ आहे. त्यावाचून जे ग्रंथ लोभाचीच अनिवार वाढ करणारी फळे सांगतात त्यांच्या श्रवणाने आशाच अधिकाधिक वाढते. ॥३६॥

श्रवणीं लोभ उपजेल जेथें । विवेक केंचा असेल तेथें । बैसलीं दुराशेचीं भूतें । तया अधोगती ॥३७॥

ज्या ग्रंथाच्या श्रवणाने लोभ निर्माण होतो त्यात नित्यानित्यविवेक कसा असेल? त्यात बलवान आशेच्या हडळी बसलेल्या असतात. त्यामुळे अधोगतीच होते. ॥३७॥

एकोनिच फळश्रुती । पुढें तरी पावोन म्हणती । तयां जन्म अधोगती । सहजचि जाली ॥३८॥

ग्रंथांच्या शेवटी सांगितलेली फलश्रुती वाचून ह्या जन्मी नाही, तर पुढील जन्मी तरी ते फळ मिळण्याची आशा धरणारा वाचक सहजच पुढील जन्मप्राप्तीच्या अधोगतीला जातो! ॥३८॥

नाना फळें पक्षी खाती । तेणेंचि तयां होये तृप्ति । परी त्या चकोराचे चितीं । अमृत वसे ॥३९॥

बहुतेक सर्व पक्षी वृक्षाला लागलेली फळे खाऊन तृप्त होतात पण चकोराला मात्र अमृतच हवे असते. ॥३९॥
तैसें संसारी मनुष्य । पाहे संसाराची वास । परी ते भगवंताचे अंश । भगवंतचि इच्छिती ॥४०॥

त्याप्रमाणे प्रपंचासक्तांना संसारसुख देणारी फळे हवी असतात. पण पूर्वसुकृतामुळे भगवंताविषयी प्रेम असणाऱ्यांना भगवंतच हवा असतो. ॥४०॥

ज्ञानियास पाहिजे ज्ञान । भजकास पाहिजे भजन । साधकास पाहिजे साधन । इच्छेसारिखें ॥४१॥

ब्रह्मविद्येचा अधिकारी वेदान्ताची अपेक्षा करतो, सगुण भजन आवडणारा भजनात रमतो, साधकाला आवडीचे साधन हवे असते. ॥४१॥

परमार्थास परमार्थ । स्वार्थास पाहिजे स्वार्थ । कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासुनी ॥४२॥

योगियांस पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग । रोगियांस पाहिजे रोग- । हर्ति मात्रा ॥४३॥

कवीस पाहिजे प्रबंद । तार्किकास तर्कवाद । भाविकांस संवाद । गोड वाटे ॥४४॥

पंडितास पाहिजे वित्पत्ती । विद्वांसास अधेनप्रीती । कळावंता आवडती । नाना कळा ॥४५॥

हरिदासा आवडे कीर्तन । सुचिस्मंतां संध्यास्नान । कर्मनिष्ठां विधिविधान । पाहिजे तें ॥४६॥

प्रेमळास पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा । चातुर्य पाहे शाहाणा । आदरेंसीं ॥४७॥

भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत पाहे ताळज्ञान । रागज्ञानी तानमान । मूर्छना पाहे ॥४८॥

योगाभ्यासी पिंडज्ञान । तत्वज्ञासि तत्वज्ञान । नाडिज्ञानी मात्राज्ञान । पाहातुसे ॥४९॥

कामिक पाहे कोकशास्त्र । चेटकी पाहे चेटकमंत्र । यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेंसीं ॥५०॥

टवाळां आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद । तामसास अप्रमाद । गोड वाटे ॥५१॥

मूर्ख होये नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी । पापी पाहे पापबुद्धि । लाऊन आंगीं ॥५२॥

येकां पाहिजे रसाळ । येकां पाहिजे पाल्हाळ । येकां पाहिजे केवळ । साबडी भक्ती ॥५३॥

आगमी पाहे आगम । शूर पाहे संग्राम । येक पाहाती नाना धर्म । इच्छेसारिखे ॥५४॥

मुक्त पाहे मुक्तलीळा । सर्व पाहे सर्व कळा । जोतिषी भविष्य पिंगळा । वर्णू पाहे ॥५५॥

मोक्षाची इच्छा करणाऱ्याला परमार्थ, स्वार्थी व्यक्तीला स्वार्थाचा विषय, कंजूषाला पैसे, योग्यांना पातंजल दर्शन, भोगासक्ताला विषय, रोग्याला औषध, कवीला महाकाव्य, तार्किकाला तर्कप्रधान वाद, भाविकाला भक्तांमध्ये चालणारे भगवंताच्या माहात्म्याचे संवाद, पंडिताला व्युत्पत्तीशास्त्र, याज्ञिकाला यज्ञसामग्री, कलाकाराला अनेक कला, हरिदासाला हरिकीर्तन, शुचिर्भूताला स्नानसंध्या, कर्मठाला पूर्वमीमांसेतील धर्मविधी, प्रेमळाला करुणरस, चतुराला सावधपणा, शहाण्याला चातुर्य, भक्ताला मूर्तीचे सुंदर ध्यान, जाणकार संगीतप्रेमीला ताल, मालकंसादी रागांच्या जाणत्याला तान, आलापी, योगाभ्यासीला पिंडातील तत्त्वांचे ज्ञान, वेदान्त्याला तत्वज्ञान, नाडीपरीक्षा असणाऱ्याला औषधीच्या मात्रा, कामुकाला कोकशास्त्र, पंचाक्षऱ्याला बटूक मंत्र, श्रीयंत्रासारख्या यंत्रोपासकांना निरनिराळी यंत्रे, टवाळखोरांना पांचट विनोद, मस्तवालाला जुगारासारखे छंद, तमोगुण्याला निषिद्ध वर्तन, मूर्खाला काहीतरी चाळा, निंदकाला दुसऱ्याच्या उणिवा काढण्याची संधी, पाप्याला पापकर्मांचे विचार, कोणा भक्ताला नवविध रसांनी भरलेली उपासना, दुसऱ्याला पुराणांचे पाल्हाळ तर तिसऱ्याला भोळा भाव, वैदिकाला वेदातील आगमभाग, शूराला लढाई, कोणाला मनाला येईल त्या धर्माचा अभ्यास, मुक्ताला स्थितप्रज्ञ लक्षणे, सर्व जीवनात रस असणाऱ्याला संगीतादी

सर्व कला, तर ज्योतिष्याला 'पिंगळा म्हणतो' असे सांगून भविष्य सांगणे आवडते. ॥४२-५५॥

ऐसें सांगावे तें किती । आवडीसारखें ऐकती । नाना पुस्तकें वाचिती । सर्वकाळ ॥५६॥

असे किती म्हणून सांगावे? जो तो आपल्या आवडीनुसार वाचतो व ऐकतो. त्यातच वेळ घालवितो. ॥५६॥

परी परत्र साधनेंविण । म्हणों नये तें श्रवण । जेथें नाहीं आत्मज्ञान । तया नाव कर्मणा ॥५७॥

परंतु ज्यात मोक्षासंबंधी मार्गदर्शन नाही त्याला 'श्रवण' हा शब्दही वापरू नये. ज्यात अध्यात्मविद्या नाही तेथे केवळ श्रवणाचे कर्म केल्यासारखे होते. वेळ व्यर्थ जातो. ॥५७॥

गोडीविण गोडपण । नाकेंविण सुलक्षण । ज्ञानेविण निरूपण । बोलोचि नये ॥५८॥

गोडी नसलेल्या पदार्थाला गोड म्हणणे, बसक्या नाकाचा चेहरा सुंदर म्हणणे जसे निरर्थक असते त्याप्रमाणे अद्वैत वेदान्त नसलेले श्रवण 'श्रवण' म्हणण्यास लायक नाही. ॥५८॥

आतां असो हें बहुत । ऐकावा परमार्थग्रंथ । परमार्थग्रंथेविण वेर्थ । गथागोवी ॥५९॥

आतापर्यंत खूपच विस्तार झाला. तात्पर्य असे की परमार्थशास्त्राचा ग्रंथ वाचावा. त्यावाचून फक्त गोंधळच गोंधळ उडतो. ॥५९॥

म्हणोनि नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार । तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥६०॥

नित्य व अनित्य, सार व असार इ. प्रकारे विवेक सांगणारे ग्रंथच साधकाला भवनदीच्या पलीकडे नेऊन सोडतात. ॥६०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रवणनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रवणनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त**

दशक सातवा : चौदा ब्रह्मांचा (चतुर्दशब्रह्म)

समास दहावा : देहान्तनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मिथ्या तेंचि जालें सत्य । सत्य तेचि जालें असत्य । मायाविभ्रमाचें कृत्य । ऐसें असे पाहातां ॥१॥

सत् असत् विलक्षण मायिक जगत् सत्य वाटते. प्राक्, प्रध्वंस, अन्योन्य व अत्यंत असे चार अभाव नसलेले, त्रिकालाबाधित सत्य ब्रह्म असत्य वाटते. असे का होते? तर 'मायेच्या परिणामस्वरूप भ्रमाने' असे त्याचे उत्तर आहे. ॥१॥

सत्य कळाया कारणें । बोलिलीं नाना निरूपणें । तरी उठेना धरणें । असत्याचें ॥२॥

सत्यस्वरूप समजावे म्हणून प्रस्थानत्रयीसारखी शास्त्रे सांगितली जातात. पण मनात बसलेले असत्याचे ठाणे उठत नाही. त्याच्या प्रभावाखालीच जीव रहातो. ॥२॥

असत्य अंतरीं बिंबलें । न सांगतां तें दृढ जालें । सत्य असोन हारपलें । जेथील तेथें ॥३॥

असत्याचा कोणीच उपदेश करित नाही. तरी अंतःकरणात त्याचाच निश्चय होऊन तेच ठसून रहाते. सत्यरूप आत्मा किंवा ब्रह्म नित्य असून जणू जागच्या जागी विरून जाते! ॥३॥

वेदशास्त्रें पुराणें सांगती । सत्याचा निश्चय करिती । तरी नये आत्मप्रचिती । सत्यस्वरूप ॥४॥

वेद, वेदान्तशास्त्रे व पुराणे सत्यब्रह्माचा निश्चय करून देतात. तरीही 'सत्यस्वरूप ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव मात्र येत नाही. ॥४॥

सत्य असोन आछयादलें । मिथ्या नसोन सत्य जालें । ऐसें विपरीत वर्तलें । देखत देखतां ॥५॥

ब्रह्म सत्य असून त्यावर मायेचे आवरण पडले. जगत् मिथ्या असून त्याला सत्यत्व मिळाले. हा विपरीत अनुभव सर्वांच्या परिचयाचा आहे. जणू तो देखत देखत फसवतो. ॥५॥

ऐसी मायेची करणी । कळों आली तत्क्षणीं । संतसंगें निरूपणीं । विचार घेतां ॥६॥

संतांच्या संगतीत त्यांच्या मुखातून, श्रवण घडल्यावरही, फसवणूक मायेमुळे होते असे कळते. भ्रमाला ती जबाबदार आहे. ॥६॥

मागां जालें निरूपण । देखिलें आपणासि आपण । तेणें बाणली खूण । परमार्थाची ॥७॥

मागे (५-६-१) 'पहावे आपणासी आपण' या पद्धतीने 'ज्ञान' समजावून घेतल्याने परमार्थाचे वर्म लक्षात आलेलेच आहे. ॥७॥

तेणें समाधान जालें । चित्त चैतनीं मिळालें । निजस्वरूपें वोळखिलें । निजवस्तुसी ॥८॥

ती प्रक्रिया पूर्ण होताच चित्तातील चिदाभास आत्म्याला मिळतो व तो चिदाभास 'आत्मा हेच माझे मूळचे स्वरूप आहे' असे जाणतो. (पहा- ज्ञानेश्वरी अ. ६, ओ. ३६६) किंवा 'पहावे आपणासी आपण' ॥८॥

प्रारब्धीं टाकिला देहो । बोधें फिटला संदेहो । आतांचि पडो अथवा राहो । मिथ्या कळीवर ॥९॥

आत्मज्ञान झालेला जीवन्मुक्त त्याचे शरीर अनिवार प्रारब्धावर सोडतो. मी व देह, देह व जग, जग व ईश्वर, ईश्वर व माया, माया व ब्रह्म यांच्या संबंधाविषयी सर्व संशय फिटलेले असतात. त्यामुळे अचेतन पांचभौतिक शरीर,

लगेच मरण पावले किंवा दीर्घायुषी झाले तरी त्याला त्याचे काहीच वाटत नाही. ॥९॥

ज्ञानियांचें जें शरीर । तें मिथ्यत्वे निर्विकार । जेथें पडे तेचि सार । पुण्य भूमी ॥१०॥

जीवन्मुक्ताचे शरीर मिथ्या म्हणजे मायिक किंवा कल्पित असते. त्यामुळे अस्ति, जायते इ. शरीराचे विकारही कल्पितच ठरतात. उदा. मृगजळ स्वच्छ, अस्वच्छ, हलके, जड, यमुनेसारखे काळसर, थंड, उष्ण इ. काहीच नसते! असे त्याचे शरीर जेथे पडते त्या ठिकाणाला तीर्थक्षेत्राचे स्वरूप येते. (देहू, आळंदी, सज्जनगड) ॥१०॥

साधुदर्शनें पावन तीर्थ । पुरती त्यांचे मनोरथ । साधु न येतां जिणें वेर्थ । त्यां पुण्यक्षेत्रांचे ॥११॥

अशा तीर्थाना संतांचे चरण लागत राहिले तरच त्यांचे पावित्र्य टिकून त्या तीर्थाची 'आपले पावित्र्य टिकून रहावे' ही इच्छा पूर्ण होते. साधुसंतांनी तीर्थयात्रा केल्या नाहीत (ज्ञानदेव-नामदेवांची काशीयात्रा) तर ती क्षेत्रे प्रभावशून्य बनतात. ॥११॥

पुण्यनदीचें जें तीर । तेथें पडावें शरीर । हा इतर जनाचा विचार । साधु नित्यमुक्त ॥१२॥

गंगेसारख्या पवित्र नदीकाठी मरण यावे हा सामान्यांचा सामान्य विचार होय. मोक्षासाठी साधूंना अशी इच्छा धरावी लागत नाही. कारण ते जिवन्तपणीच मुक्त असतात. ॥१२॥

उत्तरायेण तें उत्तम । दक्षणायेण तें अधम । हा संदेहीं वसे भ्रम । साधु तो निःसंदेह ॥१३॥

शुक्लपक्ष उत्तरायेण । गृहीं दीप दिवा मरण । अंतीं राहावें स्मरण । गतीकारणें ॥१४॥

उत्तरायण, शुक्लपक्ष व दिवस असताना आलेले मरण चांगले. दक्षिणायन, कृष्णपक्ष व रात्री आलेले मरण वाईट. मरणाचे क्षणीं सद्गतीसाठी देवाचे स्मरण व्हावें इ. विकल्पांचे भ्रम, भ्रमरहित जीवन्मुक्ताला नसतात. ॥१३-१४॥

इतुकें नलगे योगियांसी । तो जीत चि मुक्त पुण्यरासी । तिळांजुळी पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥१५॥

जीवन्मुक्ताला यातील कशाचीच गरज नसते. तो शुद्धपुण्यवान जिवन्तपणीच मुक्त असतो. इतर पुण्यपापे त्याने केव्हाच धुऊन टाकलेली असतात. ('स विद्वान पुण्यपापे विधूय'- मुंडक) ॥१५॥

देहाचा अंत बरा आला । देह सुखरूप गेला । त्यासी म्हणती धन्य जाला । अज्ञान जन ॥१६॥

(१३-१४ मध्ये म्हटल्याप्रमाणें-) देहाला चांगले मरण आले व सर्व गणगोतांनी निरोप दिला की मरणारा धन्य झाला असे सामान्य लोकांना वाटते. ते अज्ञानीच असतात. ॥१६॥

जनाचें विपरीत मत । अंतीं भेटतो भगवंत । ऐसें कल्पून घात । करिती आपुला स्वयें ॥१७॥

मरणकाळी भगवंत भेटेल असा अत्यंत विपरीत विचार करून सामान्य अज्ञानी जन आपला आपण घात करून घेतात. ॥१७॥

जितां सार्थक नाहीं केलें । वेर्थ आयुष्य निघोन गेलें । मुळीं धान्येचि नाहीं पेरिलें । तें उगवेल कैचें ॥१८॥

जिवन्त असताना 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव न घेता त्यांनी जीवन फुकट घालविलेले असते. न पेरलेल्या धान्याला अंकुर कसा फुटेल? साधनेवाचून साध्य कसे सिद्ध होईल? ॥१८॥

जरी केलें ईश्वरभजन । तरीच होईजे पावन । जैसें वेव्हारितां धन । रासि माथां लाभे ॥१९॥

संपत्तीची उत्तम गुंतवणूक केली तर धनाच्या राशी मिळतात. त्याप्रमाणें जिवन्तपणी ईश्वराचे भजन अखंड केले तरच सद्गती मिळते. ॥१९॥

दिधल्याविण पाविजेना । पेरल्याविण उगवेना । ऐसें हें वाक्य जना । ठाउकेंचि आहे ॥२०॥

दिल्याशिवाय मिळत नाही, पेरल्यावाचून उगवत नाही इ. म्हणी सर्वांनाच तोंडपाठ असतात. ॥२०॥

न करितां सेवेच्या व्यापारा । स्वामीस म्हणे कोठें मुशारा । तैसें अंतीं अभक्त नरां । स्वहित न घडे ॥२१॥

मालकाचे काम न करता नोकराला जसा पगार मागता येत नाही त्याप्रमाणे भगवन्ताची भक्ती न करताच सद्गतीचे

फळ मिळत नाही. मोक्षरूप हित साधत नाही. ॥२१॥

जितां नाहीं भगवद्भक्ती । मेल्यां कैंची होईल मुक्ती । असो जे जे जैसें करिती । ते ते पावती तैसें ॥२२॥

जिवन्त असताना भगवद्भजन न करता मेल्यावर मुक्ती मिळत नाही. चुकीच्या कल्पना उराशी बाळगणाऱ्याला तसेच फळ मिळते. जसे कर्म तसे फळ हा ईशसृष्टीचा नियमच आहे. ॥२२॥

एवं न करितां भगवद्भजन । अंतीं नव्हीजे पावन । जरी आलें बरें मरण । तरी भक्तीविण अधोगति ॥२३॥

एकूण आयुष्यभर भगवद्भजन केले नाही, तर मरणोत्तर मुक्ती मिळत नाही. सामान्यांच्या कल्पनेप्रमाणें 'चांगले मरण' आले तरी भक्ती सिद्ध झाली नसेल तर जन्ममरणांचा फेरा चुकत नाही ॥२३॥

म्हणौन साधूनें आपलें । जीत अस्ताच सार्थक केलें । शरीर कारणीं लागलें । धन्य त्याचें ॥२४॥

परंतु साधू मात्र जिवन्तपणीच मुक्त होतो. त्याने त्याच्या शरीराचा यथायोग्य उपयोग करून त्याचे सार्थक केलेले असते. ॥२४॥

जे कां जीवन्मुक्त ज्ञानी । त्यांचें शरीर पडो रानीं । अथवा पडो स्मशानीं । तरी धन्य जालें ॥२५॥

ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्ताचा देह जंगलात पडून कुजला किंवा स्मशानातच मरण आले तरी त्याचे सार्थक झालेले असते. ॥२५॥

साधूचा देह खितपला । अथवा श्रानादिकीं भक्षिला । हें प्रशस्त न वटे जनाला । मंदबुद्धीस्तव ॥२६॥

कोणी साधू आजाराने खितपत पडला किंवा त्याचे मृत शरीर कुत्र्याकोल्ह्यांनी फाडून खाल्ले तर सामान्य माणूस ते अशुभ समजतो. कारण त्यांच्या बुद्धीला सत्याचे आकलन होत नाही. ॥२६॥

अंत बरा नव्हेचि म्हणोन । कष्टी होती इतर जन । परी बापुडे अज्ञान । नेणती वर्म ॥२७॥

त्याला चांगले मरण आले नाही या खंतीने सामान्य लोक हळहळतात. पण त्या बिचाऱ्या अज्ञान्यांना वर्म कळत नाही. ॥२७॥

जो जन्मलाच नाहीं ठाईचा । त्यास मृत्य येईल कैंचा । विवेकबळें जन्ममृत्याचा । घोट भरिला जेणें ॥२८॥

मूळचा ब्रह्मरूप असलेला तो मुक्त, ब्रह्म 'अज' असल्याने, जन्माला येणे शक्यच नाही. मग तो मरणार कसा? त्याने जिवन्त असतानाच विवेकाने जन्ममरणाचा निरास केलेला असतो. ॥२८॥

स्वरूपानुसंधानबळें । सगळी मायाच नाडळे । त्याचा पार न कळे । ब्रह्मादिकासी ॥२९॥

अन्तःकरणवृत्ती अखंड स्वरूपानुसंधानात राहिल्याने मायेचा मागमूसही रहात नाही. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही त्याच्या या स्थितीचे आकलन होत नाही. ॥२९॥

तो जीतचि असतां मेला । मरणास मारून ज्याला । जन्ममृत्य न स्मरे त्याला । विवेकबळें ॥३०॥

त्याने आपल्या शरीराचा जिवंतपणीच बाध केलेला असतो. त्याने जणू मरणाला मारलेले असते व स्वतः मात्र जिवंत रहातो! मी ब्रह्म आहे व देह मिथ्या आहे या विवेकामुळें तो जन्ममरण विसरून राहतो. ॥३०॥

जो जनीं दिसतो परी वेगळा । वर्ततां भासे निराळा । दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शलाचि नाहीं ॥३१॥

तो चार लोकांत वावरत असला तरी अलिप्त असतो, त्याच्या सहवासात त्याच्या वागण्याचे वेगळेपण कळून येते. त्या विमल ब्रह्मरूप झालेल्याला नामरूपात्मक जगताचा स्पर्शही होत नाही. ॥३१॥

असो ऐसे साधुजन । त्यांचें घडलियां भजन । तेणें भजनें पावन । इतर जन होती ॥३२॥

असो. अशा साधूची जर सेवा घडली किंवा त्याचे सतत स्मरण घडले तर त्यामुळे ते सेवा व स्मरण करणारे पावन होतात. ॥३२॥

सद्गुरूचा जो अंकित साधक । तेणें केलाचि करावा विवेक । विवेक केलियां तर्क । फुटे निरूपणीं ॥३३॥

जो साधक असून सद्गुरूचा सेवक होतो, त्याने सतत विवेक सांभाळावा. तोच तोच विवेक पुन्हा पुन्हा करावा. त्यामुळे तो निरूपण करू लागला की श्रुतीला अनुकूल तर्काच्या मांडणीला बहर येतो. ॥३३॥

हेचि साधकासी निरवणें । अद्वैत प्रांजळ निरूपणें । तुमचेंहि समाधान बाणे । साधूच ऐसें ॥३४॥

साधकांना हीच प्रेमाग्रहाची सूचना आहे की त्यांनी अद्वैत वेदान्ताचे शास्त्रशुद्ध अस्खलित निरूपण करावे. त्यामुळे जीवन्मुक्ताला जे समाधान मिळते ते त्यांनाही मिळेल. ॥३४॥

जो संतांस शरण गेला । तो संतचि होऊन ठेला । इतर जनास उपेगा आला । कृपाळूपणें ॥३५॥

जो संतांना शरण राहून विवेक सांभाळून अद्वैत सांगतो तो स्वतःच सन्त होतो. त्याच्या सहज कृपाळू स्वभावामुळे तो इतरांनाही मार्गदर्शन करतो. ॥३५॥

ऐसें संतांचे महिमान । संतसंगें होतें ज्ञान । सत्संगापरतें साधन । आणीक नाही ॥३६॥

असे हे संतांचे माहात्म्य आहे. त्यांच्या संगतीत आत्मज्ञान होते. आत्मज्ञानासाठी सत्संगासारखे दुसरे साधन नाही. ॥३६॥

गुरुभजनाचेंनि आधारें । निरूपणाचेंनि विचारें । क्रियाशुद्ध निधरिं । पाविजे पद ॥३७॥

वेदाने सांगितल्याप्रमाणे निष्काम कर्माचे निर्धारपूर्वक आचरण, प्रणिपात व सेवापूर्वक श्रीगुरूंचा सहवास व त्यांनी केलेल्या महावाक्यादी उपदेशाचे मनन आणि चिंतन ही आत्मपदाच्या प्राप्तीची साधने आहेत. ॥३७॥

परमार्थाचें जन्मस्थान । तेचि सद्गुरूचें भजन । सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात बाणे ॥३८॥

सद्गुरूंना सेवापूर्वक केलेले परिप्रश्न व त्या प्रश्नांची त्यांच्याकडून मिळालेली उत्तरे हेच परम अर्थाचे म्हणजे मोक्षाचे साधन आहे. त्यामुळे अचानक ब्रह्मानुभवाचे समाधान प्राप्त होते. ॥३८॥

देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें । भजनभावें तोषवावें । चित्त सद्गुरूचें ॥३९॥

स्वतःचे शरीर मायिक आहे असा साधकरूप जीवाने सतत निश्चय करीत असावे. त्या जीवाने 'मी ब्रह्म आहे' या अनुभवाने देह सार्थकी लावावा, व त्यासाठी तन, मन व धनाने श्रीगुरुसेवा करून त्यांचे चित्त प्रसन्न करावे. ॥३९॥

शरणांगतांची वाहे चिंता । तो येक सद्गुरू दाता । जैसें बाळक वाढवी माता । नाना येत्नें करूनी ॥४०॥

जे श्रीगुरूंना, याप्रमाणे अनन्यशरण राहतात, त्यांना श्रीगुरु जीव-ब्रह्म ऐक्याचे दान देतात. ते होईपर्यंत त्यांच्यामागे उभे राहतात. आई तिच्या बाळाला सर्व प्रयत्नाने वाढविते त्याप्रमाणे. ॥४०॥

म्हणौन सद्गुरूचें भजन । जयासि घडे तोचि धन्य । सद्गुरुविण समाधान । आणीक नाही ॥४१॥

अशी सद्गुरूसेवा ज्यांना घडते ते महाभाग्यवान असतात. कारण त्याशिवाय समाधानाचा दुसरा मार्ग नाही. ॥४१॥

सरली शब्दाची खटपट । आला ग्रंथाचा सेवट । येथें सांगितलें पष्ट । सद्गुरुभजन ॥४२॥

शब्दांनी जेवढे सांगावयाचे ते सांगून झाल्याने ती खटपट आता थांबवण्याची वेळ आली आहे. ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषयही सांगून झाला आहे. या नेमक्या प्रसंगी श्रीगुरुसेवेचे महत्त्व स्पष्टपणें सांगितले आहे. ॥४२॥

सद्गुरुभजनापरतें कांहीं । मोक्षदायेक दुसरें नाही । जयास न मने तेंहीं । अवलोकावी गुरुगीता ॥४३॥

श्रीगुरुंच्या सेवेसारखे दुसरे कोणतेच मोक्षदायक साधन नाही. ज्याला हे पटत नाही त्याने गुरुगीतेचा अभ्यास करावा. ॥४३॥

तेथें निरोपिलें बरवें । पार्वतीप्रति सदाशिवें । याकारणें सद्भावें । सद्गुरुचरण सेवावे ॥४४॥

गुरुगीतेमध्ये भगवान सदाशिवांनी मातापार्वतीला श्रीगुरुसेवेचे माहात्म्य फार चांगल्या पद्धतीने सांगितले आहे. म्हणून सद्गुरुंची त्यांचे ठिकाणी ब्रह्मभाव ठेवून सेवा करावी. ॥४४॥

जो ये ग्रंथींचा विवेक । विवंचूनि पाहे साधक । तयास सांपडे येक । निश्चय ज्ञानाचा ॥४५॥

जो साधकावस्थेतून या ग्रंथात सांगितलेल्या नित्य अनित्यादी विवेकाचा पिंजून पिंजून अभ्यास करील त्याला श्री-दासबोधामध्ये ब्रह्मज्ञानाचा प्रामुख्याने विचार केला असल्याचे लक्षात येईल. ॥४५॥

जें ग्रंथीं बोलिलें अद्वैत । तो म्हणों नये प्राकृत । सत्य जाणावा वेदांत । अर्थविषई ॥४६॥

हा ग्रंथ मराठी भाषेत असला तरी त्यांत अद्वैत वेदान्ताची भक्कम मांडणी केली आहे. शुद्ध वेदान्त ज्यात सांगितला आहे तोच खरा ग्रंथ समजावा. ॥४६॥

प्राकृते वेदांत कळे । सकळ शास्त्रीं पाहातां मिळे । आणी समाधान निवळे । अंतर्यामीं ॥४७॥

सामान्य माणसाला मराठीत सांगितलेला वेदान्त अधिक चांगला कळतो. तोच वेदान्त सर्व संस्कृत शास्त्रग्रंथात सांगितलेला असतो. (त्यांत अधिक काही नसते) त्यामुळे वाचक समाधानाने संतुष्ट होतो. ॥४७॥

तें प्राकृत म्हणों नये । जेथें ज्ञानाचे उपाये । मूर्खांसि हें कळे काये । मर्कटा नारिकेळ जैसें ॥४८॥

करवंटी पहाणाऱ्या माकडाला नारळातील मलई व गोड पाणी दिसत नाही, त्याप्रमाणे केवळ भाषेचा विचार करणाऱ्याला मराठीतील अध्यात्मविद्या मनास येत नाही. भावत नाही. या अध्यात्मविद्येला भाषेमुळे कमी समजू नये. ॥४८॥

आतां असो हें बोलणें । अधिकारपरत्वे घेणें । शिंपीमधील मुक्त उणें । म्हणों नये ॥४९॥

असो. बुद्धी जशी कमी-जास्त असेल त्याप्रमाणे तशी समजूत होणे स्वाभाविक आहे, पण शिंपलीतील मोत्याची किंमत शिंपलीमुळे कमी होत नाही! ॥४९॥

जेथे नेति नेति श्रुती । तेथें न चले भाषावित्पत्ती । परब्रह्म आदिअंतीं । अनुर्वाच्य ॥५०॥

प्रत्यक्ष ईश्वरी वेदसुद्धा ब्रह्मवस्तूविषयी बोलताना 'हे ब्रह्म नाही,' 'हे ब्रह्म नाही' असे म्हणता म्हणता थकले! असे जे परब्रह्म अभ्यासाच्या सुरुवातीपासून अनुभवाच्या शेवटापर्यंत अनिर्वाच्य किंवा स्वसंवेद्य आहे, त्याच्या वर्णनासाठी कोणतीही भाषा कितीशी कामाला येईल? संस्कृत व मराठी दोन्ही भाषा सारख्याच! ॥५०॥

या समासाच्या शेवटी शेवटी ग्रंथाचा विषय संपल्याचा संकेत समर्थानी दिला आहे. त्यांच्या 'जीवींची आवडी' पूर्ण झाली. 'अधिकारासारखे घेणे' 'तयास लाभ तैसा' इ. पहिल्या समासातील भाषा येथेही आहे. मराठी अध्यात्मग्रंथाचा द्वेष करणाऱ्यांचा समाचार पहिल्या दशकातील पहिल्या समासाप्रमाणे येथेही माकडाचा दृष्टान्त देऊन घेतला आहे. येथेही ग्रंथसमाप्तीचा संकेत मिळतो. त्यांच्या काळातील राष्ट्र, महाराष्ट्र व समाजाची आणि धर्म व अध्यात्माची अत्यंत अवनत परिस्थिती लक्षात घेऊन स्वतःची आवड दूर ठेवून समर्थानी पुढील दासबोधात समाज व राजकारणाचा बराच विचार केला आहे.

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देहान्तरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देहान्तरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक सातवा समाप्त—**

दशक आठवा : मायोद्धव अथवा ज्ञानदशक

समास पहिला : देवदर्शन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोतीं व्हावें सावध । विमळ ज्ञान बाळबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । अति सुगम परियेसा ॥१॥

आतां श्रोत्यांनी सावध होऊन गुरुशिष्य संवादाच्या माध्यमातून सांगितले जाणारे, अति सोप्या भाषेतील शुद्ध ज्ञान एकावे. ॥१॥

नाना शास्त्रें धांडोळितां । आयुष्य पुरेना सर्वथा । अंतरीं संशयाची वेथा । वाढोचि लागे ॥२॥

शास्त्रग्रंथ एवढे आहेत की आयुष्यभर त्यांचा अभ्यास करूनही ते संपणार नाहीत. दिवसानुदिवस संशय वाढतच जातात. ॥२॥

नाना तीर्थे थोरथोरें । सृष्टीमध्ये अपारें । सुगमें दुर्गमें दुष्करें । पुण्यदायकें ॥३॥

या जगात अपार माहात्म्य सांगितली जाणारी कित्येक तीर्थक्षेत्रे आहेत. त्यांतील काही सहज जाण्यासारखी (पंढरपूर), काही जाण्यास अतिकठीण (मान सरोवर), काहींचे ठिकाणी सांगितले जाणारे शास्त्रविधी करणे अति जिकिरीचे (गया) तर काही निर्भेळ पुण्यदायक (शिवथर घळ) असतात. ॥३॥

ऐसी तीर्थे सर्वहि करी । ऐसा कोण रे संसारी । फिरों जातां जन्मवरी । आयुष्य पुरेना ॥४॥

अशा या सर्व तीर्थक्षेत्रांच्या यात्रा करण्यासाठी या जगात कोण बरे समर्थ आहे? सर्व आयुष्य त्यासाठी पुरणार नाही. ॥४॥

नाना तपें नाना दानें । नाना योग नाना साधनें । हें सर्वहि देवाकारणें । करिजेत आहे ॥५॥

सर्व कायिकादी तपे, अन्नदानादी दाने, अष्टांगादी योग, नामादी साधने ही सर्व देवाच्या प्राप्तीसाठी केली जातात.

पावावया देवाधिदेवा । बहुविध श्रम करावा । तेणें देव ठाई पाडावा । हें सर्वमत ॥६॥

देवांच्याही देवाच्या (ब्रह्म) अनुभवासाठी नाना प्रकारे सायास केल्यावर तो अनुभव येतो हे सर्व साधकांना मान्य असते. ॥६॥

पावावया भगवंतातें । नाना पंथ नाना मते । तथा देवांचे स्वरूप तें । कैसें पाहे ॥७॥

ज्या देवाच्या अनुभवासाठी अनेक मते व दर्शने आपापले तत्त्वज्ञान मांडतात, त्या देवाचे स्वरूप काय आहे? ॥७॥

बहुत देव सृष्टीवरी । त्याची गणणा कोण करी । येक देव कोणेपरी । ठाई पडेना ॥८॥

शिवाय या सृष्टीत असंख्य देव आहेत. 'देव असा आहे' अशा रीतीने एकही देव सर्वमान्य होत नाही. ॥८॥

बहुविध उपासना । ज्याची जेथें पुरे कामना । तो तेथेंचि राहिला मना । सदृढ करुनि ॥९॥

उपासनांचे कित्येक प्रकार आहेत. ज्या उपासनेमुळे आपल्या मनासारखे होते, ती उपासना तो घट्ट धरून बसतो. ॥९॥

बहु देव बहु भक्त । इच्छ्या जाले आसक्त । बहु ऋषी बहु मत । वेगळालें ॥१०॥

अनेक दैवतांचे सकाम भक्त आपल्या कामनापूर्तीसाठी त्यांच्या दैवतांना अनन्यशरण रहातात. शिवाय अनेक ऋषींनी त्यांची त्यांची वेगळी मते मांडलेली आहेतच. (पतंजली- योगदर्शन. व्यास- अद्वैतदर्शन इ.) ॥१०॥

बहु निवडितां निवडेना । येक निश्चय घडेना । शास्त्रें भांडती पडेना । निश्चय ठाई ॥११॥

एवढ्या सगळ्यातून खऱ्या देवाची निवड करणे व 'हाच देव' असा निश्चय करणे महाकठीण आहे. कारण द्वैती, शुद्ध अद्वैती, विशिष्ट अद्वैती, क्षणिक विज्ञानवादी इ. शास्त्रांत तीव्र मतभेद आहेत. ॥११॥

बहुत शास्त्रीं बहुत भेद । मतांमतांस विरोध । ऐसा करितां वेवाद । बहुत गेले ॥१२॥

अशा अनेक शास्त्रांचे 'देव' या तत्त्वाविषयीचे वाद व विरोध चालत आलेले आहेत. असे कित्येक शास्त्रकार व दर्शनकार होऊन गेले. ॥१२॥

सहस्रामधें कोणी येक । पाहे देवाचा विवेक । परी त्या देवाचें कौतुक । ठाई न पडे ॥१३॥

आधीच 'मनुष्याणां सहस्रेषु' या गीतावचनानुसार देव शोधण्याचा प्रयत्न हजारांत एखादा करतो. पण त्याला स्वबुद्धीने देवाचे स्वरूप समजत नाही. ॥१३॥

ठाई न पडे कैसें म्हणतां । तेथें लागली अहंता । देव राहिला परता । अहंतागुणें ॥१४॥

'मला देवाचे खरे स्वरूप समजत नाही असे म्हणणारे तुम्ही कोण?' असा प्रश्न विचारणाऱ्याला अहंकाराने पछाडले आहे असे समजावे! त्या अहंकारामुळेच त्याला खरा देव समजत नाही. तो खरा देव ओळखत नाही. ॥१४॥

आतां असों हे बोलणें । नाना योग ज्याकारणें । तो देव कोण्या गुणें । ठाई पडे ॥१५॥

असो. कर्मादी योग ज्याच्या प्राप्तीची साधने म्हणून सांगितली जातात, त्या देवाचे स्वरूप काय आहे वा ते कसे कळेल याचा विचार करू. ॥१५॥

देव कोणासी म्हणावें । कैसें तयासी जाणावें । तेंचि बोलणे स्वभावे । बोलिजेल ॥१६॥

देव म्हणजे नेमके काय, त्याचा अनुभव कसा घ्यावा हे जे सांगणे आवश्यक आहे ते आता सांगू. ॥१६॥

जेणे केलें चराचर । केले सृष्ट्यादि व्यापार । सर्वकर्ता निरंतर । नाम ज्याचें ॥१७॥

(देवाचे तटस्थ लक्षण—) ज्याने ही चर अचर सृष्टी निर्माण केली, सृष्टीच्या सृजनाचे कर्म केले व जो सतत या सृष्टीतील चेतन व अचेतनांचा नियामक असतो तोच देव. (तटस्थ लक्षण— क्रियेसह, स्वरूप लक्षण— अक्रिय) ॥१७॥

तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा । तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥१८॥

ढग निर्माण व्हावेत, चंद्राच्या चांदण्यात अमृत असावे, सूर्य तेजस्वी असावा ही सर्व देवाचीच योजना आहे. ॥१८॥

ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें स्थापिलें फणिवरा । जयाचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष ॥१९॥

त्याच्या नियमनामुळे समुद्र मर्यादा ओलांडत नाही, पृथ्वी शेषाच्या आधाराने स्थिर रहाते व चांदण्या आकाशात भ्रमण करतात. ॥१९॥

च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी । जेणें निर्मिले लोक तिनी । तया नाव देव ॥२०॥

परादी चार वाणी, जारजादी चार प्राणी, मानवादी चौऱ्यांशी लक्ष योनी व स्वर्गादी तीन लोक देवानेच उत्पन्न केले. ॥२०॥

ब्रह्मा विष्णु आणी हर । हे जयाचे अवतार । तोचि देव हा निर्धार । निश्चयेसीं ॥२१॥

ज्या ईश्वराचे ब्रह्मदेव, विष्णू व शंकर हे अवतार असतात, तोच हा देव असे निश्चित समजावे. ॥२१॥

देव्हाराचा उठोनि देव । करूं नेणे सर्व जीव । तयाचेनि ब्रह्मकटाव । निर्मिला न वचे ॥२२॥

पूजेतील देवाची मूर्ती बाहेर येऊन सर्व जीवसृष्टी व पांचभौतिक जग निर्माण करणे शक्य नाही. ॥२२॥

ठाई ठाई देव असती । तेहिं केली नाही क्षिती । चंद्र सूर्य तारा जीमूती । तयांचेनि नव्हे ॥२३॥

देवांच्या लहानमोठ्या मूर्ती जागोजागी असतात. त्या जग निर्माण करू शकत नाहीत. (मूर्तीच जगाच्या आधाराने

राहतात!) सूर्य, चंद्र, तारे व ढग निर्माण करण्याचे सामर्थ्य त्यांना मुळीच नाही. ॥२३॥

सर्वकर्ता तोचि देव । पाहों जातां निरावेव । ज्याची कळा लीळा लाघव । नेणती ब्रह्मादिक ॥२४॥

ईश्वर सगुण, निराकार व निरवयव असून तोच सर्व निर्माण करतो. त्याचे सूक्ष्मत्व ब्रह्मदेवादिकांनाही कळत नाही. त्याचे कर्तुम अकर्तुमादि सामर्थ्य व केवळ संकल्पाने सृष्टी उत्पन्न करण्याचे कौशल्य लक्षात येत नाही. ॥२४॥

येथें आशंका उठिली । ते पुढीलीये समासीं फिटली । आतां वृत्ती सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥२५॥

‘निराकारापासून साकार जग कसे निर्माण होईल?’ अशी शंका येथे येते. त्याचे उत्तर पुढील समासात देऊ. जगत् निर्मितीचा तपशील आता ऐका. ॥२५॥

पैस अवकाश आकाश । कांहींच नाहीं जें भकास । तये निर्मळीं वायोस । जन्म जाला ॥२६॥

प्रथम अतिशय व्यापक, पोकळीचेच तयार झालेले व त्यात दुसरे काही नसलेले (भकास) असे निर्मळ आकाश होते. त्यात अचानक वायू तयार झाला. ॥२६॥

वायोपासून जाला वन्ही । वन्हीपासुनी जालें पाणी । ऐसी जयाची करणी । अघटित घडली ॥२७॥

वायूपासून अग्नी व अग्नीपासून पाणी तयार होण्याची अशक्य असलेली घटना घडली. असा तो सर्वसामर्थ्यसंपन्न आहे. ॥२७॥

उदकापासून सृष्टि जाली । स्तंभेविण उभारली । ऐसी विचित्र कळा केली । त्या नाव देव ॥२८॥

पाण्यापासून पृथ्वी तयार होऊन ती कोणत्याही आधारावाचून अंतरिक्षात फिरू लागली. असे अतर्क्य सामर्थ्य असते, तोच देव. ॥२८॥

देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती । तयासचि देव म्हणती । विवेकहीन ॥२९॥

देवाने निर्माण केलेल्या पृथ्वीवर अगणित दगड असतात. त्यातीलच एकाला आकार देऊन अविवेकी लोक त्यालाच देव म्हणतात! ॥२९॥

जो सृष्टिनिर्माणकर्ता । तो ये सृष्टीपूर्वी होता । मग हे तयाची सत्ता । निर्माण जाली ॥३०॥

ज्याने ही अनंत सृष्टी निर्माण केली तो ती निर्माण करण्याच्या आधीपासून होता. नंतर तो तिचा नियामक झाला. नियमनरूप सत्ता अस्तित्वात आली. ॥३०॥

कुल्लाळ पात्रापूर्वी आहे । पात्रें कांहीं कुल्लाळ नव्हे । तैसा देव पूर्वीच आहे । पाषाण नव्हे सर्वथा ॥३१॥

मडके तयार करण्याआधी कुंभार असतो, पण मडक्यांचा कुंभार तयार होत नाही! (दगडाचा देव करतात त्याप्रमाणे) तसा देव सृष्टीपूर्वीचाच आहे. पाषाण सृष्टीपूर्वी नसतो. ॥३१॥

मृत्तिकेचें शैत्य केलें । कर्ते वेगळे राहिले । कार्यकारण येक केलें । तरी होणार नाहीं ॥३२॥

मातीचे सैनिक तयार केले तर ते करणारा मूर्तिकार (चेतन) मातीपासून व सैनिकांपासून (अचेतन) वेगळाच असतो. म्हणून मातीचे सैनिक (कार्य) व ते करणारा चेतन मूर्तिकार (कारण) कधीच एक असू शकत नाहीत. (त्याप्रमाणे अचेतन दगडाचा चेतन देव होऊ शकत नाही. येथे समर्थ कर्त्याला निमित्त कारण व कृतीला कार्य म्हणतात.) ॥३२॥

तथापि होईल पंचभूतिक । निर्गुण नव्हे कांहीं येक । कार्याकारणाचा विवेक । भूतांपरता नाहीं ॥३३॥

ब्रह्म- मूळमाया- गुणमाया- जडमाया या सृष्टीच्या विकासक्रमात जडमाया, म्हणजेच पंचमहाभूते होत. त्या पंचमहाभूतांमध्ये आकाश हे कारण तर वायू हे कार्य, वायू हे कारण तर अग्नी हे कार्य इ. प्रकारे कार्यकारण भाव असू शकतो. पण ब्रह्म या निर्गुण स्वरूपात तो असणे शक्य नाही. कारण ब्रह्म अवयवशून्य, अखंड व भेदशून्य आहे. त्यांत एक कारण व त्याचे दुसरे कार्य असा भेद संभवत नाही. म्हणून कार्य व कारणांची भाषा केवळ पांचभूतिक

सृष्टीत संभवते. ॥३३॥

अवधी सृष्टि जो कर्ता । तो ते सृष्टीहूनि पर्ता । तेथें संशयाची वार्ता । काढूंचि नये ॥३४॥

जो सर्व सृष्टी निर्माण करतो तो त्या सृष्टीहून वेगळा असतो. या सरळ सरळ कळणाऱ्या गोष्टीबद्दल शंकासुद्धा घेऊ नये. ॥३४॥

खांबसूत्रीची बाहुली । जेणें पुरुषें नाचविली । तोचि बाहुली हे बोली । घडे केवी ॥३५॥

जो कळसूत्री बाहुल्या दोऱ्यांनी नाचवतो तोच त्या बाहुल्याही असतो असे घडणे कधीतरी शक्य आहे काय? ॥३५॥

छायामंडपीची सेना । सृष्टीसारिखीच रचना । सूत्रें चाळी परी तो नाना । वेक्ति नव्हे ॥३६॥

झिरझिरीत पडद्यामागे मोठा दिवा ठेवून त्या दिव्याच्या पार्श्वभूमीवर कागदी आकृतींच्या सावल्या नाचविण्याचा खेळ करतात. हाच छाया मंडप. त्या कागदी आकृत्या सृष्टीतील विविध आकृत्यांप्रमाणे समजाव्यात. जरी त्या नाचविणाऱ्याने कागदी सैनिकांच्या आकृती तयार करून त्यांच्या सावल्या नाचवल्या तरी, व सैनिक अनेक असले तरी, तो मात्र एकटाच असतो. ॥३६॥

तैसा सृष्टिकर्ता देव । परी तो नव्हे सृष्टिभाव । जेणें केले नाना जीव । तो जीव कैसेनी ॥३७॥

त्याप्रमाणें सृष्टी व सृष्टीतील अब्जावधी जीव यांचा ईश्वर निर्माता असल्याने तोच सृष्टी किंवा जीव असणे कसे शक्य आहे? ॥३७॥

जें जें जया करणें पडे । तें तें तो हें कैसें घडे । म्हणोनि वायांचि बापुडे । संदेहीं पडती ॥३८॥

ज्याला जे निर्माण करावयाचे तोच ते असतो हे अशक्य आहे. हे लक्षात न घेणारे अज्ञानी लोक अकारण संशयात सापडतात. ॥३८॥

सृष्टि ऐसेंचि स्वभावे । गोपुर निर्मिलें बरवे । परी तो गोपुर कर्ता नव्हे । निश्चयेसीं ॥३९॥

ही सृष्टी जणू देवळावरील सुंदर गोपुरासारखी आहे. पण गोपुर बांधणारा स्वतः गोपुर असू शकत नाही. ॥३९॥

तैसें जग निर्मिलें जेणें । तो वेगळा पूर्णपणें । येक म्हणती मूर्खपणें । जग तोचि जगदीश ॥४०॥

जो जग निर्माण करतो तो जगाहून सर्वस्वी वेगळा असतो. निव्वळ मूर्ख असणारे जग व ईश्वर एकरूप समजतात. (हे म्हणणे मायावादाचे आहे.) ॥४०॥

एवं जगदीश तो वेगळा । जग निर्माण त्याची कळा । तो सर्वांमधें परी निराळा । असोन सर्वीं ॥४१॥

असा ईश्वर जग निर्माण करून, सर्वव्यापी असून, सर्वाहून अलिप्त असतो. हे त्याचे अद्भुत कौशल्य किंवा लीला आहे. (पहा गीता अ.९. ऐश्वर्ययोग.) ॥४१॥

म्हणोनि भूतांचा कर्दमु । यासी अलिप्त आत्मारामु । अविद्यागुणें मायाभ्रमु । सत्यचि वाटे ॥४२॥

पंचभूतांचे एकत्रीकरण होऊन तयार झालेला मायिक प्रपंच अविद्येच्या प्रभावामुळे सत्य वाटतो. ईश्वर त्यांत असून अलिप्त असतो. ॥४२॥

मायोपाधी जगडंबर । आहे सर्वहि साचार । ऐसा हा विपरीत विचार । कोठेंचि नाही ॥४३॥

दृश्य जगत् ही ब्रह्माची मायिक उपाधी आहे. ती उपाधीसुद्धा ब्रह्माप्रमाणें सत्य आहे. असा विपरीत विचार अद्वैतशास्त्रात कोठेच नाही. ॥४३॥

म्हणोनि जग मिथ्या साच आत्मा । सर्वापर जो परमात्मा । अंतर्बाह्य अंतरात्मा । व्यापूनि असे ॥४४॥

म्हणून - १) देह व जगत् मिथ्या. २) आत्मा सत्य. ३) जीव व ईश्वराहून सूक्ष्म ब्रह्म. ४) ईश्वर अंतर्बाह्य व्यापून नियामक (सर्वापर = ब्रह्म; अंतरात्मा = ईश्वर). ॥४४॥

तयास म्हणावें देव । येर हें अवघेंचि वाव । ऐसा आहे अंतर्भाव । वेदांतीचा ॥४५॥

त्या ब्रह्मवस्तूलाच देव म्हणावे. इतर सर्व अध्यस्त, मायिक, कल्पित व मिथ्या समजावे. वेदान्तशास्त्राचे हे वर्म आहे. (अविद्या उपाधी = जीव, माया उपाधी = ईश्वर, निरुपाधिक = ब्रह्म. अविद्या उपाधी देहात. माया उपाधी जगात. ब्रह्मात दोन्ही उपाधी नाहीत.) ॥४५॥

पदार्थवस्तु नासिवंत । हें तों अनुभवास येत । याकारणें भगवंत । पदार्थवेगळा ॥४६॥

पांचभौतिक पदार्थ किंवा वस्तू नाश पावतात हे तर सर्वांच्याच अनुभवाला येते. ब्रह्म अविनाशी असल्याने ते ह्या पदार्थापासून वेगळे असते. ॥४६॥

देव विमळ आणी अचळ । शास्त्रें बोलती सकळ । तया निश्चळस चंचळ । म्हणों नये सर्वथा ॥४७॥

ब्रह्म विमळ व निश्चळ आहे असे वेदान्तशास्त्र सांगते : त्या निश्चळाला चंचळ म्हणजे उत्पत्ती व नाश असलेले कधीच मानू नये ॥४७॥

देव आला देव गेला । देव उपजला देव मेला । ऐसें बोलतां दुरिताला । काये उणें ॥४८॥

व्यापक ब्रह्म आले किंवा गेले, अज व अमर असलेले ब्रह्म जन्माला आले व मेले असे म्हणणाऱ्याला पापाचा साठा कमी पडेल काय? (पाप = अज्ञान.) ॥४८॥

जन्ममरणाची वार्ता । देवास लागेना सर्वथा । देव अमर ज्याची सत्ता । त्यासी मृत्य कैसेनी ॥४९॥

इंद्रादी देवांना अमर म्हणतात. त्यांचे सापेक्ष अमरत्व ब्रह्माच्या निरपेक्ष अमरत्वावर निर्भर आहे. अशा त्या ब्रह्माला जन्ममरण स्पर्शही करित नाहीत. त्याला मरण कसे येईल? ॥४९॥

उपजणें आणी मरणें । येणें जाणें दुःख भोगणें । हें त्या देवाचें करणें । तो कारण वेगळा ॥५०॥

जन्माला येणे, मरून जाणे, सुखदुःखादी द्वंद्व भोगणे इ. ईश्वराच्या नियमनानुसार होतात. नियामक ईश्वर त्याहून वेगळा असतो. (ब्रह्म अलिप्त असते.) ॥५०॥

अंतःकरण पंचप्राण । बहुतत्वीं पेंडज्ञान । यां सर्वास आहे चळण । म्हणोनि देव नव्हेती ॥५१॥

मनादी अन्तःकरण, प्राणापानादी पंचप्राण, पिंडाची व्यापेंशी तत्त्वे घ्या सर्वांना उत्पत्ती, स्थिती व लय असल्याने ते देव नव्हेत. ॥५१॥

येवं कल्पनेरहित । तया नाव भगवंत । देवपणाची मात । तेथें नाहीं ॥५२॥

म्हणून ब्रह्म स्वसंवेद्य असून इंद्रादी देव किंवा ईश्वर यांना खरे देवपण नाही. ॥५२॥

तव शिष्यें आक्षेपिलें । तरी कैसें ब्रह्मांड केलें । कर्तेपणें कारण पडिलें । कार्यामधें ॥५३॥

यावर शिष्य विचारतो- निराकार ब्रह्माने, साकार ब्रह्मांड कसे तयार केले? जगात असे दिसते की कारण जेव्हा कर्ता होते तेव्हा ते सहजच कार्यरूप होते. उदा.- ॥५३॥

द्रष्टेपणें द्रष्टा दृश्यीं । जैसा पडे अनायासीं । कर्तेपणें निर्गुणासी । गुण तैसे ॥५४॥

पाहणारा जेव्हा पाहू लागतो, तेव्हा ,सहजच तो जे पहातो त्याच्या आकाराचा होतो. (चिदाभास घटाकार होतो- पहा विचारसागर.) त्याप्रमाणे निर्गुणाने ब्रह्मांडाचे कर्तृत्व स्वीकारले तर ते सगुणरूप होते. ॥५४॥

ब्रह्मांडकर्ता कवण । कैसी त्याची वोळखण । देव सगुण किं निर्गुण । मज निरोपावा ॥५५॥

म्हणून ब्रह्मांड निर्माण करणारा देव कोणता? त्याचे स्वरूप काय? तो सगुण की निर्गुण ते मला स्पष्ट करून सांगावे. ॥५५॥

येक म्हणती त्या ब्रह्मातें । इच्छामात्रें सृष्टिकर्ते । सृष्टिकर्ते त्यापर्ते । कोण आहे ॥५६॥

कोणी असे म्हणतात की ब्रह्म स्वरूपाला केवळ संकल्प झाल्याने सृष्टी निर्माण झाली, म्हणून दुसरा सृष्टिकर्ता कोठून आणावा? ॥५६॥

आतां असो हे बहु बोली । सकळ माया कोठून जाली । ते हे आतां निरोपिली । पाहिजे स्वामी ॥५७॥

आता माझे बोलणे नको. ही माया व मायिक सृष्टी कोठून आली? कशी आली? ते आता मला समजावून सांगा. ॥५७॥

ऐसें ऐकोनि वचन । वक्ता म्हणे सावधान । पुढिले समासीं निरूपण । सांगिजेल ॥५८॥

या प्रश्नाचे उत्तर देताना वक्ता म्हणतो- आता सावधपणे ऐका. याचे उत्तर पुढील समासात सांगू. ॥५८॥

ब्रह्मीं माया कैसी जाली । पुढें असे निरोपिली । श्रोतीं वृत्ति सावध केली । पाहिजे आतां ॥५९॥

ब्रह्मरूप अधिष्ठानावर अध्यस्त, माया कोठून आली? ती पुढील समासात सांगू. श्रोत्यांनी सावध होऊन ऐकावे ॥५९॥

पुढें हेंचि निरूपण । विशद केलें श्रवण । जेणें होये समाधान । साधकांचें ॥६०॥

पुढील समासात हाच विषय स्पष्ट करून सांगितला आहे. त्याने साधकांचे समाधान होईल. ॥६०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'देवदर्शननाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'देवदर्शन' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास दुसरा : सूक्ष्मआशंका

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । तें पाहिजे निरोपिलें । निरावेवीं कैसें जालें । चराचर ॥१॥

श्रोत्याने असा प्रश्न विचारला होता की अवयवरहित व म्हणून निराकार ब्रह्मापासून साकार सृष्टी कशी निर्माण झाली? त्या मागील प्रश्नाचे आता उत्तर देऊ. ॥१॥

याचें ऐसें प्रतिवचन । ब्रह्म जें कां सनातन । तेथें माया मिथ्याभान । विवर्तरूप भासे ॥२॥

त्याचे उत्तर असे- अनादि नित्य ब्रह्मावर विवर्त झाल्याने मायेचे सत् असत् विलक्षण असलेले भान होते. (विवर्त- अधिष्ठानापेक्षा विपरीत व अन्यथारूप असणे. उदा. झाडाच्या खोडावर राक्षसाचा विवर्त होतो. झाडाचे खोड व्यावहारिक तर राक्षस त्याहून विपरीत म्हणजे काल्पनिक असतो. व्यावहारिक खोड अचेतन तर काल्पनिक राक्षस चेतन म्हणजे अन्यथारूप किंवा वेगळा असतो.) ॥२॥

आदि येक परब्रह्म । नित्यमुक्त अक्रिय परम । तेथें अव्याकृत सूक्ष्म । जाली मूळमाया ॥३॥

मुळात परब्रह्म सतत मुक्त, क्रियाशून्य व व्यापक असून त्यात प्रगटीकरणाला सुरुवात न झालेली, अति सूक्ष्म असलेली मूळमाया उत्पन्न झाली. (अव्याकृत- केवळ स्फुरण रूप.) ॥३॥

श्लोक

आद्यमेकं परब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् । तस्य माया समावेशो जीवमव्याकृतात्मकम् ॥४॥

श्लोकार्थ- प्रथम एकमेव, सततमुक्त व विकाररहित ब्रह्मच होते. त्याच्या, प्रगटीकरणाला सुरुवात न झालेल्या मूळमायेत, जीवभावाचा समावेश झाला. (तिसऱ्या व चौथ्या ओवीला प्रमाण म्हणून हा श्लोक दिला आहे.)

आशंका ॥ येक ब्रह्म निराकार । मुक्त अक्रिये निर्विकार । तेथें माया वोडंबर । कोठून जाली ॥४॥

शंका- ब्रह्म नित्यमुक्त, क्रियाशून्य, निर्विकार, एकमेव व निराकार असताना तेथे मायेचा भूलभुल्य्या कोठून आला? ॥४॥

ब्रह्म अखंड निर्गुण । तेथें इच्छा धरी कोण । निर्गुणीं सगुणेविण । इच्छा नाही ॥५॥

ब्रह्माला 'मी एक आहे, बहु व्हावे' असा संकल्प झाला असे श्रुती सांगते. ब्रह्म तर अखंड व निर्गुण आहे. सगुणाला इच्छा होणे शक्य आहे. निर्गुणाला नाही. मग 'अमन' (मुंडक उप.) ब्रह्माला इच्छा करणारा, इच्छेचा विषय व इच्छा असे खंड असणारी इच्छा कशी होणार? ब्रह्म अखंड आहे. ॥५॥

मुळीं असेचिना सगुण । ह्यणोनि नामें निर्गुण । तेथें जालें सगुण । कोणेपरी ॥६॥

'ब्रह्म निर्गुण आहे' याचा अर्थच असा की त्यात सगुणाला मुळात वाच नाही. ते सगुण असणेच शक्य नाही. मग ते आले कोठून? ॥६॥

निर्गुणचि गुणा आलें । ऐसें जरी अनुवादलें । लागों पाहे येणें बोलें । मूर्खपण ॥७॥

निर्गुणाचेच सगुणांत रूपांतर झाले असे जर कोणी स्पष्टीकरण करील तर त्याला मूर्खच म्हणावे लागेल! ॥७॥

येक म्हणती निरावेव । करून अकर्ता तो देव । त्याची लीळा बापुडे जीव । काये जाणती ॥८॥

कोणी म्हणतात की निरवयव देव सृष्टी निर्माण करूनही अकर्ताच राहतो. त्याची ही लीला बिचाऱ्या अज्ञानी जीवाला कशी कळणार! हे कसे शक्य आहे ते त्याचा तोच (देव) जाणे. ॥८॥

येक म्हणती तो परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा । प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥९॥

कोणी म्हणतात की परमात्म्याचा महिमा अगाध आहे. बिचाऱ्या जीवात्म्याला तो कसा कळणार? ॥९॥

उगाच महिमा सांगती । शास्त्रार्थ अवघा लोपिती । बळेंचि निर्गुणास म्हणती । करूनि अकर्ता ॥१०॥

असे हे देवाचे नसलेले, काल्पनिक माहात्म्य सांगून ते वेदान्तशास्त्राला हरताळ फासतात. निर्गुणाला बळजबरी करून अकर्ता म्हणतात. ॥१०॥

मुळीं नाहीं कर्तव्यता । कोण करून अकर्ता । कर्ता अकर्ता हे वार्ता । समूळ मिथ्या ॥११॥

ज्याला मुळात कोणतीच क्रिया नसते तो करणार काय व ते करून अकर्ता होणार कसा? कर्ता व अकर्ता या शब्दांनाच मुळात तेथे काही अर्थ नाही. तशी भाषाच बोलू नये. ॥११॥

जे ठाईचे निर्गुण । तेथें कैचें कर्तेपण । तरी ते इच्छा धरी कोण । सृष्टिरचाव्याची ॥१२॥

जे स्वरूपानेच सत्त्वादी गुणरहित आहे, त्याला कर्तेपणा येईलच कसा? मग 'आपण सृष्टी निर्माण करावी' ही इच्छा कोणाला होते? ॥१२॥

इच्छा परमेश्वराची । ऐसी युक्ती बहुतेकांची । परी त्या निर्गुणास इच्छा कैंची । हें कळेना ॥१३॥

ती इच्छा परमेश्वराला (ब्रह्म) होते, असे स्पष्टीकरण बऱ्याच ठिकाणी दिले आहे. पण निर्गुणाला इच्छा कशी होते हा प्रश्न अनुत्तरित राहतो. ॥१३॥

तरी हें इतुकें कोणें केलें । किंवा आपणचि जालें । देवेंविण उभारलें । कोणेपरी ॥१४॥

मग हे स्पष्ट दिसणारे जग कोणी केले? ते आपले आपणच तयार झाले का? देवावाचून त्याची उभारणी कशी झाली? ॥१४॥

देवेंविण जालें सर्व । मग देवास कैंचा ठाव । येथें देवाचा अभाव । दिसोन आला ॥१५॥

देवावाचूनच सृष्टी उत्पन्न होते असे मानले तर देव या तत्त्वाची गरजच काय? त्याचे अस्तित्व का मानावे? देव नाहीच असे ठरते. ॥१५॥

देव म्हणों सृष्टिकर्ता । तरीं येवं पाहे सगुणता । निर्गुणपणाची वार्ता । देवाची बुडाली ॥१६॥

देव सृष्टी निर्माण करतो तर तो सगुण मानला पाहिजे. असे आतांपर्यंत (एवं) ठरले आहे. मग 'ब्रह्म निर्गुण आहे' हे शास्त्र खोटे ठरते. ॥१६॥

देव ठाईचा निर्गुण । तरी सृष्टिकर्ता कोण । कर्तेपणाचें सगुण । नासिवंत ॥१७॥

ब्रह्म स्वरूपाने निर्गुण असल्याने सृष्टीचा कर्ता कोणाला म्हणावे? ज्याला कर्तेपणा असतो ते सगुण सहजच विनाशी असते! ॥१७॥

येथें पडिले विचार । कैसें जालें सचराचर । माया म्हणों स्वतंतर । तरी हेंहि विपरीत दिसे ॥१८॥

येथे हे दृष्य जग कसे झाले या विचाराचा गुंता सुटत नाही. माया स्वतंत्रपणे हे जग निर्माण करते असे म्हणावे तर तेही शास्त्राला विरोधी आहे. ॥१८॥

माया कोणीं नाहीं केली । हे आपणचि विस्तारली । ऐसें बोलतां बुडाली । देवाची वार्ता ॥१९॥

माया कोणी निर्माण केली नसून तिची ती निर्माण होऊन सर्वत्र व्यापून रहाते, असे म्हणावे तर देवाचे अस्तित्व नाकारावे लागते किंवा ते निरर्थक ठरते. ॥१९॥

देव निर्गुण स्वतसिद्ध । त्यासी मायेसि काये समंध । ऐसें बोलतां विरुद्ध । दिसोन आलें ॥२०॥

ब्रह्म निर्गुण व स्वयंसिद्ध असून त्याचा मायेशी काहीच संबंध नाही असे म्हणावे तर 'ब्रह्म अधिष्ठान व माया अध्यस्त' ह्या वेदान्तशास्त्राला विरोध येतो. ॥२०॥

सकळ कांहीं कर्तव्यता । आली मायेच्याचि माथां । तरी भक्तांस उद्धरिता । देव नाहीं कीं ॥२१॥

सर्व कर्तृत्व मायेचे आहे असे म्हणून तिचे माहात्म्य सांगावे तर मग भक्तांचा उद्धार करणारा देव नाहीच असे म्हणावे लागते. ॥२१॥

देवेंविण नुस्ती माया । कोण नेईल विलया । आम्हां भक्तां सांभाळाया । कोणीच नाहीं ॥२२॥

मायेवर देवाचे नियंत्रण नसेल तर तिचे हे दृश्य जग कोण नष्ट करील? आम्हां भक्तांचा कृपाळूपणें सांभाळ करण्यासाठी कोणीच असणार नाही. ॥२२॥

म्हणोनि माया स्वतंतर । ऐसा न घडे कीं विचार । मायेस निर्मिता सर्वेश्वर । तो येकचि आहे ॥२३॥

म्हणून माया स्वतंत्र आहे असे म्हणणे कधीच शक्य नाही. ब्रह्म हेच माया निर्माण करते असे म्हणावे लागते. ॥२३॥

तरी तो कैसा आहे ईश्वर । मायेचा कैसा विचार । तरी हें आतां सविस्तर । बोलिलें पाहिजे ॥२४॥

श्रोतां व्हावें सावधान । येकाग्र करूनियां मन । आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ॥२५॥

आता ईश्वर व माया ह्यांचे स्वरूप सविस्तर सांगितले पाहिजे. श्रोत्यांनी एकाग्र चित्ताने सावध होऊन ते ऐकावे. ॥२४-२५॥

येके आशंकेचा भाव । जनीं वेगळाले अनुभव । तेहि बोलिजेती सर्व । येशानुक्रमें ॥२६॥

वेगवेगळ्या लोकांचा भाव, अनुभव व मते वेगळी असतात. त्या सर्वांचा आता परामर्श घेऊ. ॥२६॥

येक म्हणती देवें केली । म्हणोनि हे विस्तारली । देवास इच्छा नस्ती जाली । तरी हे माया कैंची ॥२७॥

एक मत असे आहे की माया ही देवाची निर्मिती असून त्याच्या इच्छेनुसार तिचा विस्तार झाला. देवाला संकल्प झालाच नसता तर माया कशी निर्माण झाली असती? ॥२७॥

येक म्हणती देव निर्गुण । तेथें इच्छा करी कोण । माया मिथ्या हे आपण । जालीच नाहीं ॥२८॥

पण ब्रह्म निर्गुण असताना त्याला इच्छा कशी झाली? माया स्वरूपाने कल्पित असल्याने तिला अस्तित्वच नाही. ॥२८॥

येक म्हणती प्रत्यक्ष दिसे । तयेसी नाहीं म्हणतां कैसें । माया हे अनादि असे । शक्ती ईश्वराची ॥२९॥

पण जगताच्या रूपाने माया प्रत्यक्ष दिसत असताना तिचे अस्तित्व नाकारणार कसे? माया ही ईश्वराची अनादि शक्ती आहे असे शास्त्र सांगते. ॥२९॥

येक म्हणती साच असे । तरी हे ज्ञानें कैसी निरसे । साचासारिखीच दिसे । परी हे मिथ्या ॥३०॥

कोणी म्हणतात की माया त्रिकालाबाधित सत्य आहे. पण संत सांगतात की ज्ञानाने तिचा निरास होतो. मग ती सत्य कशी? ती सत्य वाटते पण अनिर्वचनीय असते. ॥३०॥

येक म्हणती मिथ्या स्वभावें । तरी साधन कासया करावें । भक्तिसाधन बोलिलें देवें । मायात्यागाकारणें ॥३१॥

कोणी म्हणतात की माया स्वरूपाने मिथ्या असेल तर तिचेच रूप असलेल्या अज्ञान व अविद्येच्या निवृत्तीसाठी

साधना का करावी? देव तर सांगतात की भक्ती ह्या साधनाने त्यांचा निरास होतो. (पहा गीता- ७-१४. 'दैवी ह्येषा गुणमयी'-) ॥३१॥

येक म्हणती मिथ्या दिसते । भये अज्ञानसन्धेपाते । साधन औषधही घेईजेते । परी ते दृश्य मिथ्या ॥३२॥

मंद प्रकाशात ज्याप्रमाणे भयामुळे दोरीऐवजी साप सत्यत्वाने दिसतो त्याप्रमाणे अज्ञानाचा ज्वर चढल्यामुळे ब्रह्माऐवजी जगत् सत्यत्वाने दिसते. त्या ज्वरासाठी साधना हे औषध घ्यावे लागते. तरीही दृश्य जगत् मात्र अनिर्वचनीय आहे. (सत् विलक्षण असून भासते म्हणून साधना करावी.) ॥३२॥

अनंत साधनें बोलिलीं । नाना मते भांबावलीं । तरी माया नवचे त्यागिलीं । मिथ्या कैसी म्हणावी ॥३३॥

अध्यात्म शास्त्रातील अनेक मतमतांतरानुसार वेगळ्या वेगळ्या साधना करूनही ती मते व साधना गोंधळलेलीच असतात. त्या सर्वांनीही माया निवृत्त होत नाही! अशी माया भ्रमरूप आहे असे कसे म्हणावे? ॥३३॥

मिथ्या बोले योगवाणी । मिथ्या वेदशास्त्रीं पुराणीं । मिथ्या नाना निरूपणीं । बोलिली माया ॥३४॥

योगशास्त्र, वेदान्तशास्त्र व पुराणे माया भ्रमरूप आहे असे सांगतात. अनेक भाष्यग्रन्थातही तसेच सांगितले आहे. ॥३४॥

माया मिथ्या म्हणतां गेली । हे वार्ता नाही ऐकिली । मिथ्या म्हणतांच लागली । समागमें ॥३५॥

'माया भ्रमरूप आहे' असे नुसते म्हणून माया निवृत्त झाल्याचे ऐकिवात नाही! 'ती मिथ्या आहे' ह्या वाक्यातच तिचे अस्तित्व सिद्ध होते. ॥३५॥

जयाचे अंतरीं अज्ञान । नाही वोळखिले सज्जन । तयास मायामिथ्याभान । सत्यचि वाटे ॥३६॥

ज्याला 'मी आत्मा' असे ज्ञान नाही व संत ओळखून त्यांची सेवा केली नाही, त्यांना मायेने दिसणारा जगत् भ्रम सत्य वाटतो. ॥३६॥

जेणें जैसा निश्चये केला । तयासी तैसाचि फळला । पाहे तोचि दिसे बिंबला । तैसी माया ॥३७॥

ज्याने जसा निश्चय करावा तसा तो होतो. त्याला तसा अनुभव येतो. जे बघावे तेच दिसते. 'माया' आहे म्हणणाऱ्याला ती आहे. ॥३७॥

येक म्हणती माया कैची । आहे ते सर्व ब्रह्मचि । थिजल्या विघुरल्या घृताची । ऐक्यता न मोडे ॥३८॥

कोणी म्हणतात की माया आहेच कोठे? सर्व ब्रह्मच ब्रह्म आहे. शुद्ध ब्रह्म हे पातळ तुपाप्रमाणे असून दृश्य जगत् थिजलेल्या तुपाप्रमाणे आहे. ॥३८॥

थिजलें आणी विघुरलें । हें स्वरूपीं नाही बोलिलें । साहित्य भंगलें येणें बोलें । म्हणती येक ॥३९॥

निर्विकार ब्रह्म स्वरूपाचे बाबतीत पातळपणा व थिजलेपणा हे दृष्टान्तापुरतेसुद्धा संभवत नाहीत. अशा बोलण्यानेसुद्धा वेदान्तशास्त्र (साहित्य) जणू मोडते. त्याची मोडतोड होते. ॥३९॥

येक म्हणती सर्व ब्रह्म । हें न कळे जयास वर्म । तयाचे अंतरींचा भ्रम । गेलाच नाही ॥४०॥

'सर्व खल्विदं ब्रह्म' ह्या श्रुतीचे वर्म ज्याला कळले नाही त्याच्या अन्तःकरणातील अज्ञानाचा भ्रम वा गोंधळ गेलेला नसतो. ॥४०॥

येक म्हणती येकचि देव । तेथें कैचें आणिलें सर्व । सर्व ब्रह्म हें अपूर्व । आश्चर्य वाटे ॥४१॥

ह्यावर कोणी आक्षेप घेतात की केवळ ब्रह्मच असताना 'सर्व' ह्या नावाने जे 'इदं'चा विषय होणारे जगत् ते तुम्ही

आणलेच कोठून? 'सर्व ब्रह्म' हा शब्दप्रयोग असंभव असून तो तुम्ही करता ह्याचे आश्चर्य वाटते. ॥४१॥

येक म्हणती येकचि खरें । आनुहि नाहीं दुसरें । सर्व ब्रह्म येणें प्रकारें । सहजचि जालें ॥४२॥

त्यावर उत्तर देतात की एका ब्रह्माशिवाय दुसरे काही अणुमात्रही सत्य नाही. त्यामुळें दुसरे काहीं भासत असेल तर त्याला ब्रह्मच म्हणावे लागते. म्हणून 'सर्व ब्रह्म' ही शब्दयोजना संभवते. ॥४२॥

सर्व मिथ्या येकसरें । उरलें तेंचि ब्रह्म खरें । ऐसीं वाक्यें शास्त्राधारें । बोलती येक ॥४३॥

कोणी शास्त्राचा आधार घेऊन असे म्हणतात की जे जे बुद्धीला कळते ते ते सर्व मिथ्या असून ते बाजूला सारल्यावर जे उरते ते ब्रह्मच फक्त सत्य आहे. (सर्व = बुद्धीला कळणारे. जगातील सर्व पदार्थ, स्वतःचे सुख, दुःख, क्रोधादि व 'अहं' हेही बुद्धीला कळतात.) ॥४३॥

आळंकार आणी सुवर्ण । तेथें नाहीं भिन्नपण । आटाआटी वेर्थ सीण । म्हणती येक ॥४४॥

कोणी म्हणतात की सोने व त्याचे अलडकार यांत जराही भेद नाही. उगीच वैचारिक कोलांट्या मारून फुकट शीण का करावा? (पण सोन्याचा दागिना कोणी केला? कसा झाला? की 'प्रथमपासून' सोने व दागिना दोन्ही आहेत?) ॥४४॥

हीन उपमा येकदेसी । कैसी साहेल वस्तूसी । वर्णवेक्ती अव्यक्तासी । साम्यता न घडे ॥४५॥

कोणी म्हणतात की सोने व दागिन्याची ब्रह्म व जगताला दिलेली उपमा एकांगी आहे. ती ब्रह्माला जुळत नाही. ब्रह्म अमूर्त आहे व सोने मूर्त आहे. दोन्हीत उपमा देण्यापुरतेही साम्य नाही. ॥४५॥

सुवर्णीं दृष्टी घालितां । मुळींच आहे वेक्तता । आळंकार सोने पाहातां । सोनेंचि असे ॥४६॥

सोन्यावर दृष्टी स्थिर केली तरी ते मुळातच रूपवान, मूर्त किंवा व्यक्त आहे. सोन्यावरील दृष्टी काढून अलडकाराच्या वेगळ्या रूपावर स्थिर केली तरी ते सोनेच असते. ॥४६॥

मुळीं सोनेंचि हें वेक्त । जड येकदेसी पीत । पूर्णास अपूर्णाचा दृष्टांत । केवीं घडे ॥४७॥

मुळात सोनेच व्यक्त, अचेतन व पिवळ्या रंगाचे असते. (ब्रह्म अव्यक्त, चेतन व अवर्ण आहे.) पूर्ण ब्रह्माला अपूर्ण सोन्याचा दृष्टान्त कसा देता येईल? (ज्याला रूप- वर्णादी विशेष असतात ते अपूर्ण असते. निर्विशेष ब्रह्म पूर्ण आहे.) ॥४७॥

दृष्टांत तितुका येकदेसी । देणें घडे कळायसी । सिंधु आणी लहरीसी । भिन्नत्व कैचें ॥४८॥

ह्याचे उत्तर असे देतात- दृष्टान्त नेहमीच एकदेशी असतो असे शास्त्रच सांगते. समजूत पटली की दृष्टान्ताचे काम संपते. समुद्राचे पाणी व त्यावरील तरडग किंवा लाटा ह्यांत वेगळेपणा असतो का? ॥४८॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ । येका दृष्टांतें कळे पष्ट । येका दृष्टांतें नष्ट । संदेह वाढे ॥४९॥

दृष्टान्ताचे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन प्रकार असतात. उत्तम व मध्यम दृष्टान्ताने सिद्धान्त कळतो. कनिष्ठ दृष्टान्ताने उलट गोंधळच वाढतो. ॥४९॥

कैंचा सिंधु कैंची लहरी । अचळ्वास चळाची सरी । साचाऐसी वोडंबरी । मानूंच नये ॥५०॥

समुद्र व लाटांचा तरी दृष्टान्त ब्रह्म व दृश्य जगताला कसा जुळेल? ब्रह्म निश्चळ असते तर समुद्र चंचळ! जादू कधी खरी मानू नये. ॥५०॥

वोडंबरी हे कल्पना । नाना भास दाखवी जना । येरवी हे जाणा । ब्रह्मचि असे ॥५१॥

कोणी म्हणतात- जादू ही एक प्रकारे फसवणूकच असून त्यात अनेक विचित्र दृश्ये दाखवतात. तशी माया जगदाभासाची दृश्ये दाखवते. तत्त्वदृष्टीने पाहिले तर हे सर्व ब्रह्मच आहे. ॥५१॥

ऐसा वाद एकमेकां । लागतां राहिली आशंका । तेचि आतां पुढें ऐका । सावध होउनि ॥५२॥

असे एकमेकांवर कडी करू पहाणारे वाद फार पूर्वीपासून चालत आलेले आहेत. पण यथार्थ उत्तर मात्र मिळालेले नाही. ते आता पुढील समासात सावध होऊन ऐका. ॥५२॥

माया मिथ्या कळों आली । परी ते ब्रह्मीं कैसी जाली । म्हणावी ते निर्गुणें केली । तरी ते मुळींच मिथ्या ॥५३॥

माया भ्रमरूप आहे हे खरे, पण ती ब्रह्मस्वरूपावर कशी भासू लागली? ती निर्गुण ब्रह्माने उत्पन्न केली असे म्हणावे, तर 'भ्रमरूप उत्पन्न झाले' असे म्हणावे लागेल! ॥५३॥

मिथ्या शब्दीं काहींच नाहीं । तेथें केलें कोणें काई । करणें निर्गुणाचा ठाई । हेंहि अघटित ॥५४॥

मिथ्या म्हणजे 'काहीच नाही' असा अर्थ आहे असे वाटते. तेथे कोण, काय, कसे व केव्हा करणार? निर्गुणाने काही केले म्हणावे तर ते केवळ अशक्य आहे. ॥५४॥

कर्ता ठाईचा अरूप । केलें तेंहि मिथ्यारूप । तथापी फेडूं आक्षेप । श्रोतयांचा ॥५५॥

ब्रह्म स्वरूपानेच अरूप व निराकार आहे. जे जगत् त्याने केले असे म्हणतात तेही अनिर्वचनीय मिथ्या आहे. पण श्रोत्यांना ह्या शंकेचे स्पष्ट उत्तर देऊ. ॥५५॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मआशंकानिरूपण' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मआशंका' नावाचा दुसरा समास समाप्त**

दशक आठवा : मायोद्धव अथवा ज्ञानदशक

समास तिसरा : सूक्ष्मआशंकारूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अरे जे जालेंचि नाहीं । त्याची वार्ता पुससी काई । तथापि सांगों जेणें कांहीं । संशय नुरे ॥१॥

जगत्, सृष्टी, ब्रह्मांड इ. नावाने ओळखले जाणारे वस्तुतः उत्पन्न झालेलेच नाही! त्यासंबंधी विचार करण्याचे कारणच काय? पण तुला विचार करावासा वाटतो म्हणून काही विचार सांगतो. त्यामुळे तुझ्या मनातील शंका निघून जाईल. (अजातवाद ही समर्थाची मुख्य भूमिका आहे. (पहा- १२-६-२०) ॥१॥

दोरीकरितां भुजंग । जळाकरितां तरंग । मार्तंडाकरितां चांग । मृगजळ वाहे ॥२॥

मंद प्रकाशात दोरी पडलेली असते म्हणून तिच्यावर भयामुळे सर्प भासतो. पाण्याचा साठा असतो म्हणून त्यावर वाऱ्यामुळे तरंग निर्माण होतो. आकाशात भर दुपारी सूर्य तळपतो म्हणून माळ जमिनीवर भ्रमामुळे पाणी स्पष्टपणे भासते. ॥२॥

कल्पनेकरितां स्वप्न दिसे । सिंपीकरितां रूपें भासे । जळाकरितां गार वसे । निमिष्य येक ॥३॥

अर्धवट झोपेत कल्पना सुरू झाल्याने स्वप्न दिसते. भर उन्हात समुद्रकाठी शिंपी चकाकून चांदीचा भास होतो. मूळ पाणी असते म्हणून अति थंडीमुळे पाण्याची गार तयार होऊन ती थोडा वेळ गार ह्या स्वरूपात रहाते. ॥३॥

मातीकरितां भिंती जाली । सिंधुकरितां लहरी आली । तिळाकरितां पुतळी । दिसों लागे ॥४॥

माती आहे म्हणून तिची भिंत (विटांची) होते. समुद्र आहे म्हणून लाट दिसते. शरीरावरील मोठ्या चामखिळीला (वांग) बाहुलीसारखा आकार भासतो. ॥४॥

सोन्याकरितां आळंकार । तंतुकरितां जालें चीर । कासवाकरितां विस्तार । हातापायांचा ॥५॥

सोने आहे म्हणून अलंकार दिसतात. उभे-आडवे धागे असतात म्हणून वस्त्र दिसते. कासवाचे अवयव हा त्याच्या शरीराचाच विस्तार असतो. ॥५॥

तूप होतें तरी थिजलें । तरीकरितां मीठ जालें । बिंबाकरितां बिंबलें । प्रतिबिंब ॥६॥

तूप असते म्हणून ते थिजते. समुद्राची खाडी असते म्हणून खारट मीठ तयार होते. बिंब असते म्हणून बिंबसापेक्ष प्रतिबिंब दिसते. ॥६॥

पृथ्वीकरितां जालें झाड । झाडाकरितां छ्याया वाड । धातुकरितां पवाड । उंच नीच वर्णाचा ॥७॥

जमीन असल्यामुळे तिच्यातून वृक्ष जन्माला येतो. वृक्षामुळे त्याची मोठी सावली दिसते. मूळ धातू (Metal) असतो म्हणून सुवर्ण रंगाचे मौल्यवान सोने व काळ्या रंगाचे कमी किमतीचे लोखंड असा भेद पडतो. ॥७॥

आतां असो हा दृष्टांत । अद्वैतास कैचे द्वैत । द्वैतेविण अद्वैत । बोलतांच न ये ॥८॥

आता ही दृष्टान्तांची उधळण पुरे झाली. अद्वैत हे पारमार्थिक वास्तव आहे. त्यात खरे तर द्वैत कोठून आणावे? पण द्वैत पत्करल्याशिवाय अद्वैत पटवून सांगताच येत नाही. (द्वैत पत्करणे = अध्यारोप. अद्वैत = अपवाद, 'अध्यारोप अपवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते'- भ. शंकराचार्य. समर्थानी ह्या सर्व दृष्टान्तात मायावाद, परिणामवाद, आरंभवाद, सर्वब्रह्म वाद इत्यादी सर्व वादांचे दृष्टान्त सांगितले आहेत. समर्थाचा अजातवाद आहे. त्याचा दृष्टान्त संभवत नाही.) ॥८॥

भासाकरितां भास भासे । दृश्याकरितां अदृश्य दिसे । अदृश्यास उपमा नसे । म्हणोनि निरोपम ॥१॥

भासण्यासारखे काही तरी असते म्हणून भास होतो. दिसण्यासारखे काही असते म्हणून ते दिसते. जे अरूप, निराकार, अव्यक्त असते त्याला उपमा देता येत नाही. (ब्रह्माला आकाश ह्या शब्दगुण असलेल्या महाभूताचा दृष्टान्त देण्याची पद्धत आहे. तोच ब्रह्माला दृष्टान्तासाठी सर्वांत जवळचा पदार्थ आहे.) ॥१॥

कल्पनेविरहित हेत । दृश्यावेगळा दृष्टांत । द्वैतावेगळें द्वैत । कैसं जालें ॥१०॥

पर्वतावर अग्नी आहे = प्रतिज्ञा. धूर दिसतो त्यावरून = हेतू. ह्या तर्काच्या मांडणीत हेतू मांडताना कल्पना करावी लागते. स्वयंपाकघरात 'धूर तेथे अग्नी' अशी व्याप्ती दिसते म्हणून अशी कल्पना करणे शक्य आहे. पण ब्रह्माविषयी अशी कल्पना करता येत नाही. कोणताही दृष्टान्त दृश्य पदार्थातीलच घ्यावा लागतो. त्याहून वेगळा दृष्टान्त आणणार कोठून? अद्वैत द्वैताहून भिन्न आहे. अद्वैत अमूर्त, द्वैत मूर्त आहे. मूर्ताचा दृष्टान्त अमूर्ताला कसा वापरणार? ॥१०॥

विचित्र भगवंताची करणी । वर्णवेना सहस्रफणी ।तेणें केली उभवणी । अनंत ब्रह्मांडाची ॥११॥

(सामान्य भाविकाच्या समजुतीसाठी दिलेले उत्तर-) मायावी ईश्वराची करणी अनाकलनीय असते. त्याच्या सामर्थ्याविषयी कल्पनाही करता येत नाही. प्रत्यक्ष हजार जिभा असलेल्या शेषालाही त्याचे वर्णन करता येत नाही. अनंत ब्रह्मांडांची रचना त्या ईश्वराची आहे. ॥११॥

परमात्मा परमेश्वरु । सर्वकर्ता जो ईश्वरु । तथापासूनि विस्तारु । सकळ जाला ॥१२॥

परब्रह्मरूप परमात्मा किंवा परमेश्वराने माया ही उपाधी धारण केली की त्याला सर्वकर्ता ईश्वर म्हणतात. त्यापासून हा जगाचा अफाट विस्तार झाला. ॥१२॥

ऐसीं अनंत नामें धरी । अनंत शक्ती निर्माण करी । तोचि जाणावा चतुरीं । मूळपुरुष ॥१३॥

त्या ईश्वराला ब्रह्मदेवादी नावे असून तोच अनेक प्रकारच्या शक्ती उत्पन्न करतो. (पहा- श्री यंत्र.) म्हणून ईश्वरच ह्या सर्व दृश्य सृष्टीचा मूळ पुरुष आहे असा शहाण्याने निर्णय करावा. ॥१३॥

त्या मूळपुरुषाची वोळखण । ते मूळमायाचि आपण । सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥१४॥

मूळस्फुरणरूप मूळमाया हेच ईश्वराचे सैद्धान्तिक स्वरूप आहे. सर्व कर्तृत्व त्याचे असते. (सकळ करणे जगदीशाचे) ॥१४॥

श्लोक

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥७॥

श्लोकार्थ- कार्य, कारण व कर्तृत्व ह्यांचे प्रकृती (मूळमाया) हे मूळ आहे.

हे उघड बोलतां न ये । मोडों पाहातो उपाये । येरवीं हें पाहातां काय । साच आहे ॥१५॥

हे उघडपणे बोलणेही कठीण आहे. कारण सर्व साधने जीव, अन्तःकरण, देव व जग गृहीत धरून बसविलेली असतात. सर्वाला कारण प्रकृती आहे, असे म्हटले तर साधने मोडून जातील. (देवरूप ईश्वर, अन्तःकरण, जीव व जग हे सर्व प्रकृतिमय आहेत. मिथ्या आहेत.) तसे पाहिले तर ह्यांतील एक तरी सत्य आहे काय? ॥१५॥

देवापासून सकळ जालें । हें सर्वास मानलें । परी त्या देवास वोळखिलें । पाहिजे कीं ॥१६॥

हे सर्व जग ईश्वराने उत्पन्न केले हे सर्वच भाविकांना मान्य असते. पण त्याचे खरे स्वरूप जाणलेच पाहिजे. ॥१६॥

सिद्धांचे जें निरूपण । तें साधकांस न मने जाण । पक्व नाहीं अंतःकर्ण । म्हणोनियां ॥१७॥

'मी ब्रह्म आहे' ह्या अनुभवाने ज्यांचे जीवब्रह्मैक्य सिद्धीला गेले आहे त्यांचे अनुभवातून आलेले बोलणे सत्य

असले तरी सामान्य भाविकांना ते पटत नाही. समजत नाही. आवडत नाही. कारण त्यांची बुद्धी ते ग्रहण करण्याइतकी परिपक्व झालेली नसते. (ती कर्माने शुद्ध, उपासनेने शान्त, वैराग्याने अनासक्त व गुरुवाक्य-श्रवणाने साधनोन्मुख झालेली नसते.) ॥१७॥

अविद्यागुणें बोलिजे जीव । मायागुणें बोलिजे शिव । मूळमायागुणें देव । बोलिजेतो ॥१८॥

ब्रह्माला अविद्येच्या उपाधीमुळे जीव म्हणतात, माया उपाधीमुळे शिव म्हणतात, मूळ माया उपाधीमुळे देव म्हणतात. ॥१८॥

म्हणौनि कारण मूळमाया । अनंत शक्ती धरावया । तेथीचा अर्थ जाणावया । अनुभवी पाहिजे ॥१९॥

म्हणून नाना प्रकारच्या शक्ती धारण करणारी मूळमाया असते, ह्या सर्वांचे रहस्य जाणणारा ब्रह्मानुभवीच हवा. (मायेला शक्ती हे दुसरे नाव आहे. मायिक जग सत्य वाटते तोपर्यंत ते जग व्यवस्थित चालण्यासाठी अनेक प्रकारच्या शक्तींची गरज असते हे मान्य करावे लागते व तशा शक्ती असल्याचा अनुभवही येतो. पण जगाचे मिथ्यत्व अनुभवाला येताच शक्ती आपोआपच मिथ्या ठरते.) ॥१९॥

मूळमाया तोचि मूळपुरुष । तोचि सर्वांचा ईश । अनंतनामी जगदीश । तयासीचि बोलिजे ॥२०॥

मूळ मायेलाच मूळ पुरुष म्हणतात. तोच सर्वनियामक ईश्वर असून त्यालाच जगदीशादी अनेक नावे आहेत. ॥२०॥

अवधी माया विस्तारली । परी हे विशेष नाथिली । ऐसिया वचनाची खोली । विरुळा जाणे ॥२१॥

दृश्य प्रपंचाचा सर्व पसारा हा मूळमायेचा विस्तार असून ती माया समूळ भ्रमरूप आहे. तिला सत्यत्वाने अस्तित्वच नाही. हे गूढ सिद्धान्त जाणणारी क्वचित कोणी व्यक्ती असते. ॥२१॥

ऐसें अनुर्वाच्य बोलिजे । परी हें स्वानुभवे जाणजे । संतसंगेविण नुमजे । कांहीं केल्यां ॥२२॥

हे बोलणे खरे तर बोलण्यासारखे नाही. त्याचे रहस्य अनुभवले पाहिजे. हा अनुभव कसा घ्यावा ते श्रीगुरूंच्या संगतीत होणाऱ्या मार्गदर्शनाने कळते. ॥२२॥

माया तोचि मूळपुरुष । साधकां न मने हें निशेष । परी अनंतनामी जगदीश । कोणास म्हणावें ॥२३॥

मूळ मायेला मूळपुरुष किंवा ईश्वर म्हणावे हे शास्त्रसंस्कार नसलेल्या भाविकाला मुळीच मान्य होत नाही. पण अनेक नावे असलेला जगदीश हे कोणत्या तत्त्वाचे रूप समजावे? कोणाला जगदीश म्हणावे? ॥२३॥

नामरूप माये लागलें । तरी हें बोलणें नीटचि जालें । येथें श्रोतीं अनुमानिलें । कासयासी ॥२४॥

‘ज्याला नाम व रूप असते ते सर्व मायिक असते,’ हे एकदा स्वीकारले की अनेक रूपांनी व नामांनी ओळखला जाणारा ईश्वर मायिक असतो हे सरळ सरळ कळते. ह्या ठिकाणी सामान्य भाविकाने तर्क चालविण्याची गरजच काय? ॥२४॥

आता असो हे सकळ बोली । मागील आशंका राहिली । निराकारीं कैसी जाली । मूळमाया ॥२५॥

आता हा विषय पुरे. निराकार ब्रह्मापासून साकार माया कशी उत्पन्न झाली हा प्रश्न अजून तसाच राहिला आहे. (८-२-४) ॥२५॥

दृष्टीबंधन मिथ्या सकळ । परी तो कैसा जाला खेळ । हेचि आतां अवघें निवळ । करून दाऊं ॥२६॥

जादूगाराने टाकलेले मोहजाल पूर्णपणे भ्रामक असते त्याप्रमाणे हे जग मिथ्या आहे. पण हा सृष्टिभ्रम दाखविण्याचा खेळ कसा होतो ते आता स्पष्ट करून सांगू. ॥२६॥

आकाश असतां निश्चळ । मधें वायो जाला चंचळ । तैसी जाणावी केवळ । मूळमाया ॥२७॥

मूळ आकाश किंवा अवकाश अत्यंत शांत असते. त्यात कोणतीच हालचाल नसते. त्यात अचानकपणे वहाणारा वायू निर्माण होतो. त्याप्रमाणे शांत ब्रह्मामध्ये स्फुरणरूप मूळमाया निर्माण झाली. ॥२७॥

रूप वायोचें जालें । तेणें आकाश भंगलें । ऐसें हें सत्य मानलें । नवचे किं कदा ॥२८॥

वायूला रूप असले तरी त्यामुळे आकाश खंडित झाले असे कोणी म्हटले तर ते कोणी खरे मानणे कधीच शक्य नाही. (कारण वायूमध्येही आकाश असते. वहाणारा वायू गेला तरी तो आतील आकाश बरोबर नेत नाही! तो आकाशातूनच वाहतो.) ॥२८॥

तैसी मूळमाया जाली । आणी निर्गुणता संचली । येणें दृष्टांतें तुटली । मागील आशंका ॥२९॥

त्याप्रमाणें मूळमाया अचानक उत्पन्न झाली तरी ब्रह्माचे निर्गुणत्व अबाधित राहिले. ह्या दृष्टान्ताने मागे घेतलेल्या शंकेचे निरसन झाले.(८-२-५३) ॥२९॥

वायु नव्हता पुरातन । तैसी मूळमाया जाण । साच म्हणता पुन्हा लीन । होतसे ॥३०॥

आकाशात अचानक वायू निर्माण झाला. तो आधीपासून नव्हता. मूळ मायेच्या बाबतीत हेच समजावे. ती सत्य मानावी तर ज्ञानी महात्म्यांच्या दृष्टीने ती नसते. किंवा कल्पान्ती लीन होते. ॥३०॥

वायो रूपें कैसा आहे । तैसी मूळमाया पाहें । भासे परी तें न लाहे । रूप तयेचें ॥३१॥

वायू केवळ स्पर्शाने अस्पष्टपणे कळतो. त्याप्रमाणे मूळमाया तर्काने मानावी लागते. गुण व जड मायेच्या रूपाने ती दिसते. पण तिचे मूळ स्वरूप प्रत्यक्ष दाखविता येत नाही. ॥३१॥

वायो सत्य म्हणों जातां । परी तो न ये दाखवितां । तयाकडे पाहों जातां । धुळीच दिसे ॥३२॥

‘वायू सत्य आहे’ असे म्हटले तर तो डोळ्यांनी दिसत नाही. तो पहाण्याचा प्रयत्न केला तर त्याचेबरोबर उडणारी धूळच दिसते! ॥३२॥

तैसी मूळमाया भासे । भासे परी ते न दिसे । पुढें विस्तारली असे । माया अविद्या ॥३३॥

त्याप्रमाणें मूळ माया तर्काने किंवा श्रुतिप्रमाणाने कळते, पण ती दिसत नाही. तिचा अविद्यारूपाने झालेला विस्तार (धूळ) दिसतो. ॥३३॥

जैसें वायोचेनि योगें । दृश्य उडे गगनमार्गें । मूळमायेच्या संयोगें । तैसें जग ॥३४॥

ज्याप्रमाणें वाऱ्याबरोबर (वायू) धूळ, ढग, गवत, धूर इ. दृश्य पदार्थ आकाशात उडतात त्याप्रमाणे मूळमायेचे विविधतापूर्ण जग ब्रह्मस्वरूपात दिसू लागते. ॥३४॥

गगनीं अभाळ नाथिलें । अकस्मात उद्भवलें । मायेचेनि गुणें जालें । तैसें जग ॥३५॥

आकाशात मूळचे नसताना अचानकपणे अनिर्वचनीय ढग जमतात त्याप्रमाणे मायेच्या प्रभावामुळे ब्रह्म स्वरूपात अचानक जग भासू लागते. (नाथिले = अनिर्वचनीय. ढग पूर्वी नव्हते. नंतर नसतात, मधेच दिसतात.) ॥३५॥

नाथिलेंचि गगन नव्हतें । अकस्मात आलें तेथें । तैसें दृश्य जालें येथें । तैसियापरी ॥३६॥

अनिर्वचनीय ढग प्रथम नव्हते. अकस्मात जमा झाले. त्याप्रमाणें दृश्य जगत् पूर्वी नव्हते. एकाएकी उत्पन्न झाले. ॥३६॥

परी त्या आभाळाकरितां । गगनाची गेली निश्चळता । वाटे परी ते तत्वता । तैसीच आहे ॥३७॥

पण त्या ढगांमुळें शांत आकाशात हालचाल सुरू झाली. त्याचा शांतपणा जणू मोडला. पण सूक्ष्म निरीक्षण केले तर ते शांतच असते. ॥३७॥

तैसें मायेकरितां निर्गुण । वाटे जालें सगुण । परी तें पाहतां संपूर्ण । जैसें तैसें ॥३८॥

त्याप्रमाणें मायेमुळें निर्गुणाला सगुणता आल्याचा भास होतो. पण ज्ञान दृष्टीने पाहिले असता त्याच्या निर्गुणत्वाला जराही धक्का लागत नाही. ॥३८॥

आभाळ आलें आणि गेलें । तरी गगन तें संचलें । तैसें गुणा नाहीं आलें । निर्गुण ब्रह्म ॥३९॥

ढग जमा झाले व विरून गेले तरी आकाश शांतच असते. तसे निर्गुण ब्रह्म प्रत्यक्षात सगुण कधीच होत नाही. ॥३९॥

नभ माथां लागलें दिसे । परी तें जैसें तैसें असे । तैसें जाणावें विश्वासें । निर्गुण ब्रह्म ॥४०॥

आकाश घुमटाप्रमाणे वरती आहे असे वाटले तरी ते निराकार असल्याने वर, खाली, बाजूला इ. प्रकारे नसते. असायचे तसेच असते. निर्गुण ब्रह्म तसेच सर्वव्यापक आहे. ॥४०॥

ऊर्ध पाहातां आकाश । निळिमा दिसे सावकास । परी तो जाणिजे मिथ्या भास । भासलासे ॥४१॥

वर आकाशाकडे पाहिले तर ते निळेच निळे दिसते. परंतु त्याची ही निळाई केवळ भास आहे. ते खरे निळे नाही. ॥४१॥

आकाश पालथें घातलें । चहूंकडे आटोपलें । वाटे विश्वास कोडिलें । परी तें मोकळेंचि असे ॥४२॥

आकाश जर कल्पनेने उलटे केले व जणू विश्वाला झाकण्यासाठी चहूंकडून झाकणाप्रमाणे घट्ट बसविले तरी प्रत्यक्षात ते निराकार व अवकाशरूप किंवा पोकळच असते. ॥४२॥

पर्वतीं निळा रंग दिसे । परी तो तया लागला नसे । अलिप्त जाणावें तैसें । निर्गुण ब्रह्म ॥४३॥

दुरून पाहिले तर डोंगर निळे दिसतात. पण तो निळेपणा त्या डोंगरांना चिकटलेला नसतो. तो त्यांचा नसतो. निर्गुण ब्रह्म त्या निळाईप्रमाणे अलिप्त जाणावे. ॥४३॥

रथ धावतां पृथ्वी चंचळ । वाटे परी ते असे निश्चळ । तैसें परब्रह्म केवळ । निर्गुण जाणावें ॥४४॥

वाहन वेगाने धावू लागले की जमिनीला उलटा वेग आल्याचा भास होतो. जमीन जराही हालत नाही. तसे निर्गुण ब्रह्म समजावे. ॥४४॥

अभाळाकरितां मयंक । वाटे धावतो निशंक । परी तें अवघें माईक । अभाळ चळे ॥४५॥

स्थिर असलेला चंद्र ढगांमुळे पळतो असे वाटते. पण ते पळणे हा भ्रम आहे. ढग पळतात. ॥४५॥

झळे अथवा अग्निज्वाळ । तेणें कंपित दिसे अंत्राळ । वाटे परी तें निश्चळ । जैसें तैसें ॥४६॥

धडाडलेल्या अग्नीच्या ज्वाळा थरारू लागल्या की आकाश थरथरल्यासारखे वाटते, पण आकाश शांतच असते. ॥४६॥

तैसें स्वरूप हें संचलें । असतां वाटे गुणा आलें । ऐसें कल्पनेसि गमलें । परी तें मिथ्या ॥४७॥

त्या आकाशाप्रमाणें निर्गुण ब्रह्म सर्वत्र व्यापून असता सगुण झाल्यासारखे (जगत् रूपाने) वाटते. पण हा भ्रम होय. ॥४७॥

दृष्टिबंधनाचा खेळ । तैसी माया हे चंचळ । वस्तु शाश्वत निश्चळ । जैसी तैसी ॥४८॥

नजरबंधीचा प्रयोग जसा भ्रामक असतो त्याप्रमाणें माया भ्रमरूप असून ब्रह्म नित्य, सत्य, अनादी असते. ॥४८॥

ऐसी वस्तु निरावेव । माया दाखवी अवेव । ईचा ऐसाच स्वभाव । नाथिलीच हे ॥४९॥

ब्रह्म अवयवरहित अखंड असून मायेमुळें ते अवयवांचे व खंडित वाटते. मुळात मिथ्या असलेल्या मायेचा हा खास स्वभाव आहे. ॥४९॥

माया पाहाता मुळींच नसे । परी हे साचाऐसी भासे । उद्धवे आणि निरसे । अभाळ जैसें ॥५०॥

जसे ढग जमा होतात व विरून जातात त्याप्रमाणें अनिर्वचनीय माया जगत् रूपाने सत्य असल्याप्रमाणें भासते. ॥५०॥

ऐसी माया उद्धवली । वस्तु निर्गुण संचली । अहं ऐसी स्फूर्ति जाली । तेचि माया ॥५१॥

मूळ निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणी 'एकोऽहं' असे स्फुरण अचानक झाले. हे स्फुरण म्हणजेच माया. माया अशा प्रकारे निर्माण झाली. ॥५१॥

गुणमायेचे पवाडे । निर्गुणीं हें काहींच न घडे । परी हें घडे आणी मोडे । सस्वरुपीं ॥५२॥

हा सर्व खेळ गुणमायेचा आहे. निर्गुण 'अक्रीड' असते. पण अध्यस्ताचा खेळ अधिष्ठान ब्रह्मावर भासतो. ॥५२॥

जैसी दृष्टी तरळली । तेणें सेनाच भासली । पाहातां आकाशींच जाली । परी ते मिथ्या ॥५३॥

दृष्टीला भ्रम झाल्यानंतर तिला सैन्य समोर असल्यासारखे भास होतात. हा सैन्याचा भास आकाशाच्या पोकळीतच होतो, पण तो भ्रामक असतो. ॥५३॥

मिथ्या मायेचा खेळ । उद्धव बोलिला सकळ । नाना तत्वांचा पाल्हाळ । सांडूनियां ॥५४॥

व्याऐंशी तत्वांच्या तपशिलाचा पसारा सोडून देऊन मिथ्या मायेच्या खेळातील जगताची निर्मिती मूळमायेत असल्याचे शास्त्रकार सांगतात. ॥५४॥

तत्त्वे मुळींच आहेती । वोंकार वायोची गती । तेथीचा अर्थ जाणती । दक्ष ज्ञानी ॥५५॥

व्याऐंशी तत्त्वे मूळ मायेतच बीजरूपाने असतात. अ, उ, म इत्यादींनी तयार झालेला प्रणव उत्पत्ती, स्थिती, लय इत्यादींच्या प्रतीक रूपाने वायुरूप ईश्वराशी निगडित आहे. (प्रथमस्फुरण = मूळमाया = ईश्वर = वायू. अशी समर्थाची मांडणी आहे.) ह्याचे रहस्य वेदान्तशास्त्रात पारंगत असलेले ब्रह्मवेत्ते जाणतात. ॥५५॥

मूळमायेचें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण । सूक्ष्म तत्त्वे तेंचि जाण । जडत्वा पावलीं ॥५६॥

मूळमाया कार्योंमुख झाली की तिलाच वायू म्हणतात. मूळच्या सुप्त व सूक्ष्म तत्वांनाच स्थूलता मिळाली. ती व्यक्तदशेला आली. ॥५६॥

ऐसीं पंचमाहांभूते । पूर्वी होतीं अवेक्ते । पुढें जालीं वेक्ते । सृष्टिरचनेसी ॥५७॥

पुढे स्पष्ट व स्थूल झालेली पंचमहाभूते आधी सुप्त व सूक्ष्म होती. नंतर सृष्टीची रचना होताना ती व्यक्त झाली. ॥५७॥

मूळमायेचें लक्षण । तेंचि पंचभूतिक जाण । त्याचे पाहें वोळखण । सूक्ष्मदृष्टीं ॥५८॥

सूक्ष्म, सुप्त व पंचीकरण न झालेली पंचमहाभूते ह्यांचीच मूळमाया घडलेली असते. आता त्यांचा सूक्ष्म तपशिलासह विचार करू. ॥५८॥

आकाश वायोविण । इच्छाशब्द करी कोण । इच्छाशक्ति तेचि जाण । तेजस्वरुप ॥५९॥

शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. वायूशिवाय हा शब्द कसा उमटणार? 'एकोऽहं' हा संकल्परूप शब्द ब्रह्माचे ठिकाणी उमटला. ह्या संकल्पशक्तीलाच तेज म्हणतात. ॥५९॥

मृदपण तेंचि जळ । जडत्व पृथ्वी केवळ । ऐसी मूळमाया सकळ । पंचभूतिक जाणावी ॥६०॥

कोठेही असलेला मरुपणा पाणी या महाभूताचा असतो. कोणत्याही कठीणपणामध्ये पृथ्वी असते. अशी ही पांचभौतिक मूळमाया जाणून घ्यावी. ॥६०॥

येक येक भूतांपोटीं । पंचभूतांची राहाटी । सर्व कळे सूक्ष्मदृष्टी । घालून पाहातां ॥६१॥

प्रत्येक महाभूतामध्ये इतर चार महाभूतांचा विशिष्ट प्रमाणात समावेश असतो. सूक्ष्मदृष्टीने पाहिले तर हे कळते. ॥६१॥

पुढें जडत्वास आलीं । तरी असतीं कालवलीं । ऐसी माया विस्तारली । पंचभूतिक ॥६२॥

सूक्ष्म महाभूते जगतनिर्मितीचे वेळी अधिकाधिक स्पष्ट होत गेली तेव्हा त्यांचे पंचीकरण झालेले होते. असा हा पंचमहाभूतांचा विस्तार झाला. ॥६२॥

मूळमाया पाहातां मुळी । अथवा अविद्या भूमंडळीं । स्वर्ग मृत्य पाताळीं । पांचचि भूतें ॥६३॥

पहिल्या मूळमायेमध्ये किंवा अविद्यामय सृष्टीमध्ये व स्वर्ग, मृत्यू व पाताळात केवळ पंचमहाभूतेच असतात. ॥६३॥

श्लोक

स्वर्गे मृत्यौ पाताले वा यत्किंचित्सचराचरं ।

सर्वं पंचभूतकं राम षष्ठं किंचिन्न दृश्यते ॥६४॥

श्लोकार्थ— हे रामा, स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ किंवा सर्व चर व अचर सृष्टीत जे काही आहे ते सर्व पाच महाभूतांचे आहे. सहावे काहीच नाही.

सत्य स्वरूप आदिअंती । मध्यें पंचभूतें वर्तती । पंचभूतिक जाणिजे श्रोतीं । मूळमाया ॥६४॥

सृष्टीपूर्वी व सृष्टीनंतर सच्चिदानंद ब्रह्मच फक्त असते. ह्या दरम्यान पांच महाभूतांची सृष्टी असते. ती महाभूते मूळमायेत असतात. ॥६४॥

येथें उठिली आशंका । सावध होऊन ऐका । पंचभूतें जालीं येका । तमोगुणापासुनी ॥६५॥

येथे एक शंका उद्भवते. ती शंका आता सावधपणे ऐका. सृष्टीची उत्पत्ती हा तमोगुणाचा परिणाम आहे असे शास्त्र सांगते व त्यापासून पंचमहाभूते उत्पन्न झाली. ॥६५॥

मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैचीं होती । ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥६६॥

मूळ माया सत्त्वादी गुणरहित असते. मग त्यापासून महाभूते कशी निर्माण होतात? अशी शंका आताच घेतली आहे. ॥६६॥

ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । संशयास उभें केलें । याचें उत्तर दिधलें । पुढिले समासीं ॥६७॥

ही जी शंका श्रोत्यांनी घेतली त्याचे उत्तर पुढील समासात दिले आहे. ॥६७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मआशंकानाम' समास तिसरा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मआशंका' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक आठवा : मायोद्भव अथवा ज्ञानदशक

समास चवथा : सूक्ष्मपंचभूते

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागील आशंकेचें मूळ । आतां होईल प्रांजळ । वृत्ति करावी निवळ । निमिष्य येक ॥१॥

मागे विचारलेल्या प्रश्नाचे अधिक स्पष्ट उत्तर आता देऊ. काही वेळ अंतःकरणवृत्ती एकाग्र करावी. ॥१॥

ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिच्या पोटा माया आली । मग ते गुणा प्रसवली । म्हणौनि गुणक्षोभिणी ॥२॥

ब्रह्माचे ठिकाणी मूळमाया निर्माण झाली. तिच्यापासून माया जन्माला येऊन तिने त्रिगुणांना जन्म दिला. म्हणून ह्या मायेला गुणक्षोभिणी म्हणतात. (गुणांना जन्म देण्यासाठी तिचा क्षोभ झाला.) ॥२॥

पुढें तिजपासाव कोण । सत्वरजतमोगुण । तमोगुणापासून निर्माण । जालीं पंचभूतें ॥३॥

पुढे ह्या गुणक्षोभिणीपासून सत्व, रज व तम हे गुण उत्पन्न होऊन ह्यातील तमोगुणापासून पंचभूते झाली. ॥३॥

ऐसीं भूतें उद्भवलीं । पुढें तत्वे विस्तारलीं । एवं तमोगुणापासून जालीं । पंचमाहांभूतें ॥४॥

भूतांची अशी निर्मिती झाल्यानंतर त्यांचा पुढे विस्तार झाला. (सूक्ष्मभूते-पंचीकरण-स्थूल भूते) ॥४॥

मूळमाया गुणापरती । तेशें भूतें कैचीं होतीं । ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥५॥

मूळ मायेत त्रिगुण नसताना त्यातील तमापासून भूते उत्पन्न कशी होतील अशी शंका मागे घेतली होती. (८-२-६) ॥५॥

आणीक येक येके भूतीं । पंचभूतें असतीं । तेहि आतां कैसी स्थिती । प्रांजळ करू ॥६॥

शिवाय प्रत्येक महाभूतात उरलेली चार महाभूते ठराविक प्रमाणात असतात. त्याविषयीही आता तपशील सांगू. ॥६॥

सूक्ष्मदृष्टीचें कौतुक । मूळमाया पंचभूतिक । श्रोतीं विमळ विवेक । केला पाहिजे ॥७॥

मूळमायेमध्ये सूक्ष्म महाभूते समाविष्ट असतात ही नवलाई कळण्यासाठी दृष्टी सूक्ष्म करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सूक्ष्म विचार करावा लागतो. स्वच्छ मनाने विवेक करावा लागतो. ॥७॥

आधीं भूतें तीं जाणावीं । रुपें कैसीं वोळखावीं । मग ते शोधून पाहावीं । सूक्ष्मदृष्टीं ॥८॥

आधी त्या महाभूतांचे गुण जाणून घ्यावेत. त्यानंतर सूक्ष्म विचाराने त्यांचा मूळमायेत शोध घ्यावा. ॥८॥

वोळखी नाहीं अंतरीं । ते वोळखावी कोणेपरी । म्हणोनि भूतांची वोळखी चतुरीं । नावेक परिसावी ॥९॥

महाभूतांच्या गुणांचे ज्ञान नसल्याने त्यांची ओळख पटण्यासाठी चतुर साधकाने ते ज्ञान पुरेसा वेळ देऊन मिळवावे. ॥९॥

जें जें जड आणी कठिण । तें तें पृथ्वीचें लक्षण । मृद आणी वोलेपण । तितुकें आप ॥१०॥

जें जें उष्ण आणी सतेज । तें तें जाणावें पै तेज । आतां वायोहि सहज । निरोपिजेळ ॥११॥

चैतन्य आणी चंचळ । तो हा वायोचि केवळ । सुन्य आकाश निश्चळ । आकाश जाणावें ॥१२॥

महाभूत	लक्षण
१) पृथ्वी	- वजन व टणकपणा
२) आप	- मऊपणा व ओलेपणा
३) तेज	- उष्णता व चमकदारपणा
४) वायू	- हालचाल व अस्थिरता
५) आकाश	- पोकळ व शांत

(१०-११-१२)

ऐसीं पंचमाहांभूतें । वोळखी धरावी संकेतें । आतां येकीं पांच भूतें । सावध ऐका ॥१३॥

ह्याप्रमाणे पंचमहाभूतांची मुख्य लक्षणे लक्षात घेऊन त्यांचे परस्परांतील मिश्रण कसे असते ते एकाग्रतेने ऐका. ॥१३॥

जें त्रिगुणाहूनि पर । त्याचा सूक्ष्म विचार । यालागीं अति तत्पर । होऊन ऐका ॥१४॥

पंचीकरण त्रिगुणांच्या निर्मितीपूर्वी झाले असल्याने त्याचा विचार फार सूक्ष्मतेने करावा लागतो. तो अतितत्परतेने ऐका. ॥१४॥

सूक्ष्म आकाशीं कैसी पृथ्वी । तेचि आधीं निरोपावी । येथें धारणा धरावी । श्रोतेजनीं ॥१५॥

श्रोता- सूक्ष्म आकाशात पृथ्वी कशा प्रकारे असते ते प्रथम सांगा.

वक्ता- श्रोत्यांनी त्यासंबंधी मनापासून ऐकावे. ॥१५॥

आकाशातील उरलेली चार भूते-

आकाश म्हणजे अवकाश सुन्य । सुन्य म्हणजे तें अज्ञान । अज्ञान म्हणजे जडत्व जाण । तेचि पृथ्वी ॥१६॥

आकाश स्वयें आहे मृद । तेंचि आप स्वतसिद्ध । आतां तेज तेंहि विशद । करून दाऊं ॥१७॥

अज्ञानें भासला भास । तोचि तेजाचा प्रकाश । आतां वायो सावकाश । साकल्य सांगों ॥१८॥

वायु आकाशा नाहीं भेद । आकाशाइतुका असे स्तब्ध । तथापी आकाशीं जो निरोध । तोचि वायो ॥१९॥

आकाशीं आकाश मिसळलें । हें तों नलगे किं बोलिलें । येणें प्रकारें निरोपिलें । आकाश पंचभूत ॥२०॥

आकाशाचे गुण	महाभूतांचे गुण	महाभूत.
↓	↓	↓
पोकळी, शून्य→	अज्ञान, जडत्व→	पृथ्वीचे.
↓	↓	↓
मऊपणा→	मृदुता→	आपाची.
↓	↓	↓
निळाई→	भासणे→	अग्नीचे.
↓	↓	↓
वायूशी अभेद→	निरोध→	वायूचा
↓		↓
आकाश→	आकाशात असतेच→	आकाश

(निरोध- आकाशात उडवलेल्या पदार्थाची गती ठराविक उंचीवर निरुद्ध होते. हे वायूच्या सामर्थ्यामुळे घडते अशी त्या काळची समजूत.) ॥१६ ते २०॥

वायूतील उरलेली चारभूते-

वायोमध्ये पंचभूते । तेहिं ऐका येकचित्ते । बोलिजेती ते समस्ते । येशान्वये ॥२१॥
हळु फूल तरी जड । हळु वारा तरी निबिड । वायो लागतां कडाड । मोडती झाडे ॥२२॥
तोलेविण झाड मोडे । ऐसें हें कहींच न घडे । तोल तोचि तये जडे । पृथ्वीचा अंश ॥२३॥
येथें श्रोते आशंका घेती । तेथें केंचीं झाडे होतीं । झाडे नव्हतीं तरी शक्ती । कठिणरूप आहे ॥२४॥
वन्हीस्फुलिंग लाहान । कांहीं तन्ही असे उष्ण । तैसें सूक्ष्मीं जडपण । सूक्ष्मरूपें ॥२५॥
मृदपण तेंचि आप । भास तेजाचें स्वरूप । वायो तेथें चंचळरूप । सहजचि आहे ॥२६॥
सकळांस मिळोन आकाश । सहजचि आहे अवकाश । पंचभूतांचे अंश । वायोमध्ये निरोपिले ॥२७॥

वायूचे गुण	महाभूतांचे गुण	महाभूत.
↓	↓	↓
वजन (सूक्ष्म)	कठीणता (शक्ती)	पृथ्वीची
↓	↓	↓
हळुवारपणा→	मृदुता→	आपाची
↓	↓	↓
अस्तित्व कळणे→	भास→	तेजाचा
↓	↓	↓
वायूत वायू सहजच असतो→		वायू
↓		↓
वायूला सर्वव्यापक आकाश व्यापून राहते→		आकाश. ॥२१ ते २७॥

अग्नीतील उरलेली चार भूते-

आतां तेजाचें लक्षण । भासलेपण तें कठिण । तेजीं ऐसी वोळखण । पृथ्वीयेची ॥२८॥
भासला भास वाटे मृद । तेजीं आप तेचि प्रसिद्ध । तेजीं तेज स्वतसिद्ध । सांगणेंचि नलगे ॥२९॥
तेजीं वायो ते चंचळ । तेजीं आकाश निश्चळ । तेजीं पंचभूते सकळ । निरोपिलीं ॥३०॥

तेजाचे गुण.	महाभूतांचे गुण.	महाभूत
↓	↓	↓
भास→	भासामागील अस्तित्व→	पृथ्वीचे.
↓	↓	↓
भासाचा हळुवारपणा→	मृदुता→	आपाची.
↓		↓
तेजात तेज सहजच असते→		तेज
↓	↓	↓
ज्वालांचे चांचल्य	चंचलता→	वायूची
↓	↓	↓
आकाश इतर सर्वांना सहजच व्यापून राहते→		आकाश. ॥२८ ते ३०॥

जळातील उरलेली चार भूते –

आतां आपाचें लक्षण । आप तेंचि जें मृदपण । मृदपण तें कठिण । तेचि पृथ्वी ॥३१॥
आपीं आप सहजचि असे । तेज मृदपणें भासे । वायो स्तब्धपणें दिसे । मृदत्वाआंगी ॥३२॥
आकाश नलगे सांगावें । तें व्यापकचि स्वभावे । आपीं पंचभूतांची नावें । सूक्ष्म निरोपिलीं ॥३३॥

आपाचे गुण	महाभूतांचे गुण	महाभूत.
↓	↓	↓
मृदुतेमागील अस्तित्व→	कठीणता→	पृथ्वीची
↓		
आपतत्त्वात आप (जळ) सहजच असते→		आप.
↓		↓
मृदुता कळते→	भास→	तेजाचा
↓		↓
मृदुत्व स्तब्ध असते→ (स्तब्ध = स्थिर)	कधीतरी स्तब्धता→	वायूची.

आकाश चारी भूतांना सहजच व्यापून असते→ आकाश ॥३१ ते ३३॥

पृथ्वीतील उरलेली चार भूते—

आतां पृथ्वीचें लक्षण । कठिण पृथ्वीचे आपण । कठिणत्वीं मृदपण । तेंचि आप ॥३४॥
कठिणत्वाचा जो भास । तोचि तेजाचा प्रकाश । कठिणत्वीं निरोधांश । तोचि वायो ॥३५॥
आकाश सकळांस व्यापक । हा तो प्रगटचि विवेक । आकाशींच कांहीं येक । भास भासे ॥३६॥

पृथ्वीचे गुण	भूतांचे गुण	महाभूत.
↓	↓	↓
पृथ्वीत तिच्या कठीणतेसह पृथ्वी सहजच असते→		पृथ्वी.
↓		
मऊस्पर्श	मृदुता→	आपाची
↓		
कठीणत्व कळते→	भास→	तेजाचा
↓		
कठीणतेत कोठेतरी उणीव→	निरोध→	वायूचा
↓		

आकाश उरलेल्या चारी महाभूतांना व्यापते→ आकाश ॥३४ ते ३६॥

आकाश तोडितां तुटेना । आकाश फोडितां फुटेना । आकाश परतें होयेना । तिळमात्र ॥३७॥

कितीही प्रयत्न केला तरी आकाश तोडता किंवा फोडता येत नाही. त्याला जराही इकडे तिकडे ढकलता येत नाही.
॥३७॥

असो आतां पृथ्वीअंत । दाविला भूतांचा संकेत । येक भूतीं पंचभूत । तेंहि निरोपिलें ॥३८॥

आतापर्यंत आकाशापासून पृथ्वीपर्यंत पंचभूतांचे पंचीकरण सांगून प्रत्येक स्थूल महाभूतात उरलेली सूक्ष्म महाभूते असतात तेही सांगितलें. (आकाशात १/२ आकाश. उरलेले प्रत्येकी १/८) ॥३८॥

परी हें आहाच पाहातां नातुडे । बळेंचि पोटीं संदेह पडे । भ्रांतिरूपें अहंता चढे । अकस्मात् ॥३९॥

हे पंचीकरण वरवर उथळ दृष्टीने पाहिले तर लक्षात येत नाही. न कळताच पहाण्याचा प्रयत्न केला तर कित्येक शंका येतात व भ्रम झाल्याने 'हे सर्व खोटे आहे' असा अहंकारी निर्णय होऊन जातो! ॥३९॥

सूक्ष्मदृष्टीने पाहातां । वायोचि वाटे तत्वतां । सूक्ष्म वायो शोधूं जातां । पंचभूतें दिसती ॥४०॥

सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर पृथ्वीपासून वायूपर्यंत स्थूल महाभूते नीट कळून वायूची सूक्ष्मता बुद्धीत ठसते. ती सूक्ष्मता कळल्यावर अन्य महाभूतांची सूक्ष्मता कळू लागते. ॥४०॥

एवं पंचभूतिक पवन । तेचि मूळमाया जाण । माया आणी सूक्ष्म त्रिगुण । तेहि पंचभूतिक ॥४१॥

अशा रीतीने सूक्ष्म महाभूतांचे पंचीकरण झालेला वायू म्हणजेच मूळमाया. व्यक्त माया व तीन सूक्ष्म गुण हेही मूलतः पंचभौतिकच आहेत. (पहा ८-४-२) ॥४१॥

भूतें गुण मेळविजे । त्यासी अष्टधा बोलिजे । पंचभूतिक जाणिजे । अष्टधा प्रकृती ॥४२॥

पाच महाभूते व तीन गुण मिळून आठ घटकांची प्रकृती (निसर्ग) तयार होते. ही प्रकृती मूलतः पंचभौतिक आहे. ॥४२॥

शोधून पाहिल्यावीण । संदेह धरणें मूर्खपण । याची पाहावी वोळखण । सूक्ष्मदृष्टीं ॥४३॥

स्वतःच्या दृष्टीला सूक्ष्मत्व देऊन हा विषय समजावून न घेता संशय घेत राहणे हा मूर्खपणा आहे. सूक्ष्म दृष्टीनेच पंचीकरण समजावून घ्यावे लागते. ॥४३॥

गुणापासुनी भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें । जडत्वा येऊन समस्तें । तत्त्वं जालीं ॥४४॥

तमोगुणापासून पंचमहाभूते व्यक्त होऊन स्पष्ट झाली. (पहा ८-४-३) ही सर्व व्यक्त आहेत, अनात्म व अनित्य आहेत. ॥४४॥

पुढें तत्वविवंचना । पिंडब्रह्मांड तत्त्वरचना । बोलिली असे ते जना । प्रगटचि आहे ॥४५॥

ह्यापुढे ह्या आठ तत्त्वांचे विवेचन केले असून त्यांच्यापासून तयार झालेली पिंडाची व ब्रह्मांडाची रचना सर्वानाच दिसते. ॥४५॥

हा भूतकर्दम बोलिला । सूक्ष्म संकेतें दाविला । ब्रह्मगोळा उभारला । तत्पूर्वी ॥४६॥

पंचभूतांचे झालेले मिश्रण सूक्ष्मदृष्टीने कसे पहावे ते सांगून झाले. स्थूल ब्रह्मांड तयार होण्यापूर्वी सूक्ष्म मिश्रण झाले. ॥४६॥

या ब्रह्मांडापैलिकडिल गोष्टी । जें जाली नव्हती सृष्टी । मूळमाया सूक्ष्मदृष्टीं । वोळखावी ॥४७॥

हे अवाढव्य ब्रह्मांड निर्माण होण्यापूर्वी जेव्हा सृष्टिरचना झाली नव्हती तेव्हा असलेली मूळमाया सूक्ष्मविचाराने जाणावी. ॥४७॥

सप्तकंचुक प्रचंड । जालें नव्हतें ब्रह्मांड । मायेअविद्येचें बंड । ऐलिकडे ॥४८॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । हा ऐलिकडिल विचार । पृथ्वी मेरु सप्त सागर । ऐलिकडे ॥४९॥

नाना लोक नाना स्थानें । चंद्र सूर्य तारांगणें । सप्त द्वीपें चौदा भुवनें । ऐलिकडे ॥५०॥

शेष कूर्म सप्त पाताळ । येकविस स्वर्गे अष्ट दिग्पाळ । तेतिस कोटी देव सकळ । ऐलिकडे ॥५१॥

बारा आदित्य अक्रा रुद्र । नव नाग सप्त ऋषेश्वर । नाना देवांचे अवतार । ऐलिकडे ॥५२॥

(पुढील व्यक्त महाभूतांचा तपशील मूळमाया व्यक्त झाल्यानंतरचा आहे. पलीकडे मूळमाया. अलीकडे व्यक्त माया.) सात कंचुकांनी तयार झालेले प्रचंड ब्रह्मांड, माया व अविद्येचा खेळ, ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, अनेक लोक व स्थाने, चंद्र, सूर्य, तारकासमूह, सात बेटे, चौदा भुवने, शेष, कूर्म, सातपाताळ, एकवीस स्वर्ग, आठ दिशापती, तेहेतीस कोटी देव, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, नऊ नाग, सात ऋषी, अनेक देवांचे अवतार. ॥४८-५२॥

१. सप्तकंचुक- पंचमहाभूते, अहंकार व महत्त्व अशा सातांचा मिळून झालेला ब्रह्मांडासारखा मोठा गोल.
२. सप्तद्वीपे : जंबु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर ही सात बेटे.
३. चौदा भुवने : भूः, भूवः, स्वः, महः जनः, तपः व सत्य हे सात स्वर्ग व अतल, वितल, सुतल, रसातल, महातल, तलातल व पाताल ही सात पाताळे.
४. एकवीस स्वर्ग : ज्योति, सित, विमल, अभिआगत, प्रकाश, रम्य, सहज, सिद्ध, नाद, दिव्य, एकांत, स्थिर, तृप्ती, निर्मळ, प्रेमळ, निज, लय, अनंत, नित्य, अतीत व सच्चिदानंद मिळून एकवीस स्वर्ग.
५. अष्ट दिक्पाळ : इंद्र (पूर्व), अग्नी (आग्नेय), यम (दक्षिण), निऋती (नैऋत्य), वरुण (पश्चिम), वायू (वायव्य), सोम (उत्तर), ईश्वर (इशान्य) असे आठ दिशांचे अधिपती.
६. तेहतीस कोटी देव, आठ वसू, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, प्रजापती व वषट्कार मिळून देवांचे तेहतीस प्रकार. (ऐतरेय ब्राह्मण १-१०)
७. बारा आदित्य : धातु, मित्र, अर्यमा, रुद्र, वरुण, सूर्य, भग, विवस्वत्, पूषन्, सवितृ, त्वष्टा व विष्णु ही सूर्याची बारा महिन्यांतील बारा रूपे.
८. अकरा रुद्र : रैवत, अज, भीम, भव, वाम, वृषाकपि, अजैकपाद, उग्र, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप, महान ही रुद्राची अकरा नावे.
९. नवनाग : अनंत, वासुकी, शेष, पद्मनाभ, कंबल, शंखपाल, धृतराष्ट्र, तक्षक व कालिया अशा नागांच्या नऊ जाती.
१०. सप्तऋषी : कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि व वसिष्ठ.

मेघ मनु चक्रवर्ती । नाना जीवांची उत्पत्ती । आतां असो सांगों किती । विस्तार हा ॥५३॥

ढग, सूर्य, मनु, चक्रवर्ती राजे, लक्षावधी जीव इ. सर्व विस्तार मूळ मायेनंतरचा आहे. तो किती सांगावा? ॥५३॥

सकळ विस्ताराचें मूळ । ते मूळमायाच केवळ । मागां निरोपिली सकळ । पंचभूतिक ॥५४॥

सर्व दृश्य जगाचा प्रचंड पसारा मूळमायेपासून निर्माण झाला. ती पांचभौतिक असल्याचे आधी सांगितले आहे. ॥५४॥

सूक्ष्मभूते जे बोलिलीं । तेचि पुढें जडत्वा आलीं । ते सकळहि बोलिलीं । पुढिले समासी ॥५५॥

मूळची सूक्ष्म असलेली पंचमहाभूते पुढे व्यक्त झाली. त्यांचा तपशील पुढील समासात आहे. ॥५५॥

पंचभूते पृथकाकारें । पुढें निरोपिली विस्तारें । वोळखीकारणें अत्यादरें । श्रोतीं श्रवण करावीं ॥५६॥

वेगळ्या वेगळ्या प्रकारे व्यक्त झालेली महाभूते पुढील समासात सविस्तर सांगितली आहेत. त्यांचे ज्ञान होण्यासाठी श्रोत्यांनी ती अगत्यपूर्वक ऐकावीत. ॥५६॥

पंचभूतिक ब्रह्मगोळ । जेणें कळे हा प्रांजळ । दृश्य सांडून केवळ । वस्तुच पाविजे ॥५७॥

ज्या ब्रह्माच्या अधिष्ठानावर हा ब्रह्मांडाचा विस्तार स्पष्ट दिसतो (कळतो) तो विस्तार विवेकयुक्त विचाराने दूर सारून 'ते ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव घ्यावा. ॥५७॥

माहाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें । तैसें दृश्य हें सांडावें । जाणोनियां ॥५८॥

देवळात प्रवेश करण्यापूर्वी महाद्वार असते. ते ओलांडून देवाचे दर्शन घ्यावे लागते. त्याप्रमाणे दृश्य जगत् मागे सारून स्वसंवेद्य ब्रह्माचा अनुभव घ्यावा. त्या दृश्य जगताचे पांचभौतिक मिथ्यात्व लक्षात घेऊन सत्यब्रह्म पहावे. ॥५८॥

म्हणोनि दृश्याचा पोटीं । आहें पंचभूतांची दाटी । येकपणें पडिली मिठी । दृश्य पंचभूतां ॥५९॥

हे सर्व दृश्य जगत् पंचमहाभूतांनीच व्यापले आहे. स्थूल पंचमहाभूते बेमालूमपणे एकत्र येऊन ब्रह्मांडाला मिठी घालून बसली आहेत. ॥५९॥

एवं पंचभूतांचेंचि दृश्य । सृष्टी रचली सावकास । श्रोती करून अवकाश । श्रवण करावें ॥६०॥

अशा रीतीने व्यक्त झालेल्या पंचमहाभूतांनी ह्या दृश्य सृष्टीची क्रमाने रचना झाली आहे. श्रोत्यांनी ती ऐकण्यासाठी पुरेसा वेळ द्यावा. ॥६०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सूक्ष्मपंचभूतनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सूक्ष्मपंचभूते' नावाचा चवथा समास समाप्त**

दशक आठवा : मायोद्धव अथवा ज्ञानदशक

समास पाचवा : स्थूलपंचमहाभूतेस्वरूपाकाशभेदोनाम

॥ श्रीराम समर्थ ॥

केवळ मूर्ख तें नेणे । ह्यणौन घडलें सांगणें । पंचभूतांचीं लक्षणें । विशद करूनि ॥१॥

अगदीच अडाण्याला पंचमहाभूतांचा संगम लक्षात येत नाही म्हणून त्याचे एवढे स्पष्टीकरण करावे लागत आहे!
॥१॥

पंचभूतांचा कर्दम जाला । आतां नवचे वेगळा केला । परंतु कांहीं येक वेगळाला । करून दाऊं ॥२॥

जे पंचीकरण एकदा झाले ते आता वेगळे करणे शक्य नाही. तरीही प्रत्येक महाभूताचे प्राधान्य असलेले पदार्थ वेगळे करून दाखवू. ॥२॥

पर्वत पाषाण शिळा शिखरें । नाना वर्णें लाहान थोरें । खडे गुंडे बहु प्रकारें । जाणिजे पृथ्वी ॥३॥

नाना रंगांची मृत्तिका । नाना स्थळोस्थळीं जे कां । वाळुकें वाळु अनेका । मिळोन पृथ्वी ॥४॥

पुरें पट्टणें मनोहरें । नाना मंदिरें दामोदरें । नाना देवाळयें शिखरें । मिळोन पृथ्वी ॥५॥

सप्त द्वीपावती पृथ्वी । काये ह्यणोनि सांगावी । नव खंडें मिळोन जाणावी । वसुंधरा ॥६॥

नाना देव नाना नृपती । नाना भाषा नाना रिती । लक्ष चौऱ्यासी उत्पत्ती । मिळोन पृथ्वी ॥७॥

नाना उद्धसें जें वनें । नाना तरुवरांचीं बनें । गिरीकंदरें नाना स्थानें । मिळोन पृथ्वी ॥८॥

नाना रचना केली देवीं । जे जे निर्मिली मानवीं । सकळ मिळोन पृथ्वी । जाणिजे श्रोती ॥९॥

नाना धातु सुवर्णादिक । नाना रत्नें जे अनेक । नाना काष्ठवृक्षादिक । मिळोन पृथ्वी ॥१०॥

पर्वत, पत्थर, शिळा, सुळके, अनेक रंगांचे व आकारांचे खडे, दगड, जागोजागी असलेली अनेक रंगांची माती, नाना प्रकारची वाळू, सुंदर खेडी, शहरे, मोठमोठी मंदिरे, देवळे व त्यांची शिखरे, सात बेटांची पृथ्वी किंवा नऊ खंडांची पृथ्वी, अनेक देव, राजे, भाषा, रीतिरिवाज, चौऱ्यांशी लक्ष योनी, घनदाट जंगले, वृक्षांनी भरलेली उपवने, गूढ गुहा, ईशरचित व जीवरचित सृष्टी, सुवर्णादी अनेक धातू व रत्ने, लाकडे व झाडे हे सर्व पदार्थ पृथ्वीतत्त्वाचे आधिक्य असलेले आहेत. ॥३ ते १०॥

आतां असो हें बहुवस । जडांश आणी कठिणांश । सकळ पृथ्वी हा विश्वास । मानिला पाहिजे ॥११॥

आतां हा तपशील पुरे. जेथे वजन व टणकपणा असतो तो पृथ्वीचा असतो असा निश्चय करावा. ॥११॥

बोलिलें पृथ्वीचें रूप । आतां सांगिजेल आप । श्रोतीं वोळखावें रूप । सावध होऊनी ॥१२॥

पृथ्वीचे पदार्थ सांगून झाले. आता जळतत्त्वाचे सांगू. ते सावध होऊन ऐकावेत. ॥१२॥

वापी कूप सरोवर । नाना सरितांचें जें नीर । मेघ आणी सप्त सागर । मिळोन आप ॥१३॥

बारव, विहीर, सरोवर व नद्यांचे पाणी, ढग व सात समुद्र हे सर्व आपतत्त्वाचे आहेत. ॥१३॥

श्लोकार्थ— क्षारक्षीरसुरासर्पिर्दधि इक्षुर्जलं तथा ॥छ॥

श्लोकार्थ- 'समुद्र, दूध, मद्य, तूप, दही व इक्षुरस.'

क्षारसमुद्र दिसताहे । सकळ जन दृष्टीस पाहे । जेथें लवण होताहे । तोचि क्षारसिंधु ॥१४॥
येक दुधाचा सागर । त्या नाव क्षीरसागर । देवें दिधला निरंतर । उपमन्यासी ॥१५॥
येक समुद्र मद्याचा । येक जाणावा घृताचा । येक निखळ दह्याचा । समुद्र असे ॥१६॥
येक उसाच्या रसाचा । येक तो शुद्ध जळाचा । ऐसा सातां समुद्रांचा । वेढा पृथ्वीयेसी ॥१७॥
एवं भूमंडळीचें जळ । नाना स्थळींचें सकळ । मिळोन अवघें केवळ । आप जाणावें ॥१८॥
पृथ्वीगर्भी कितीयेक । पृथ्वींतळीं आवर्णोदक । तिहीं लोकींचें उदक । मिळोन आप ॥१९॥
नाना वल्ली बहुवस । नाना तरुवरांचे रस । मद्य पारा अमृत विष । मिळोन आप ॥२०॥
नाना रस स्नेहादिक । याहि वेगळे अनेक । जळावेगळें अवश्यक । आप बोलिजे ॥२१॥
सारद्र आणी सीतळ । जळासारिखें पातळ । शुक्लीत श्रोणीत मूत्र लाळ । आप बोलिजे ॥२२॥
आप संकेतें जाणावें । पातळ वोले वोळखावें । मृद सीतळ स्वभावे । आप बोलिजे ॥२३॥
जाला आपाचा संकेत । पातळ मृद गुळगुळित । स्वेद श्लेष्मा अश्रु समस्त । आप जाणावें ॥२४॥

सर्वांना दिसणारा खारट पाण्याचा समुद्र, देवांनी उपमन्यूला दिलेला दुधाचा समुद्र, मद्य, तूप, दही, उसाचा रस, गोड पाणी ह्या सात समुद्रांचा पृथ्वीला वेढा आहे. पृथ्वीवर जेवढे 'पाणी' जेथे आहे ते सर्व आप होय. पृथ्वीच्या पोटात, पृथ्वीभोवतीच्या वातावरणात, स्वर्गादी तिन्ही लोकातील पाणी आप होय. वेली व वृक्षांचे रस, मद्य, पारा, अमृत, विष, फळादिकांचे रस, तूपतेल, आपरूप होत. जलासारखे न दिसणारे पण जळरूप असणारे ओलसर थंड, व द्रव पदार्थ आपच होत. उदा- रेत, रक्त, मूत्र, लाळ इ. अशा रीतीने शैत्य, पातळपणा व ओलेपणा दिसला की तो आपाचा मानावा. पातळ, मऊ, गुळगुळीत असलेले घाम, बेडका, अश्रू हे सर्व आपमय होत. ॥१४-२४॥

तेज ऐका सावधपणें । चंद्र सूर्य तारांगणें । दिव्य देह सतेजपणें । तेज बोलिजे ॥२५॥
वन्ही मेधीं विद्युल्यता । वन्ही सृष्टी संव्हारिता । वन्ही सागरा जाळिता । वडवानळु ॥२६॥
वन्ही शंकराचे नेत्रींचा । वन्ही काळाचे क्षुधेचा । वन्ही परीघ भूगोळाचा । तेज बोलिजे ॥२७॥
जें जें प्रकाशरूप । तें तें तेजाचें स्वरूप । शोषक उष्णादि आरोप । तेज जाणावें ॥२८॥

चंद्र, सूर्य, तारकासमूह, इंद्रादी तेजस्वी दिव्य देह, अग्नी, ढगात चमकणारी वीज, प्रळयाग्नी, वडवानल, शंकरांच्या नेत्रातून बाहेर पडलेला क्रोधाग्नी, जठराग्नी, पृथ्वीच्या वातावरणात फाकलेला प्रकाश ही सर्व तेजाची रूपे होत. जे जे प्रकाशरूप शोषण करणारे व उष्ण असते ते सर्व तेजाचे असते. ॥२५ - २८॥

वायो जाणावा चंचळ । चैतन्य चेतवी केवळ । बोलणें चालणें सकळ । वायोमुळें ॥२९॥

वायू चंचल असून कोणतीही हालचाल त्याचेमुळेच होते. बोलणे, चालणे इ. क्रिया प्राणरूप वायूमुळे होतात. ॥२९॥

हाले डोले तितुका पवन । कांहीं न चले पवनेविण । सृष्टी चाळाया कारण । मूळ तो वायो ॥३०॥

जे हालणारे, डोलणारे असते ते वायूमुळे हालते, डोलते. वायूशिवाय जराही चलनवलन होत नाही. सृष्टीच्या व सृष्टीतील सर्व गती वायूमुळे होतात. ॥३०॥

चळण वळण आणी प्रासारण । निरोध आणि अकोचन । सकळ जाणावा पवन । चंचळरूपी ॥३१॥

हालणे, वळणे, फुगणे किंवा वाढणे, आडवणे, संकोच इ. सर्व क्रिया चंचल वायूच्या असतात. ॥३१॥
प्राण अपान आणी व्यान । चौथा उदान आणी समान । नाग कूर्म कर्कश जाण । देवदत्त धनंजये ॥३२॥

प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान हे मुख्य प्राण व नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय हे उपप्राण वायुतत्त्वाचे आहेत. ॥३२॥

जितुकें कांहीं होते चळण । तितुकें वायोचे लक्षण । चंद्र सूर्य तारांगण । वायोचि धर्ता ॥३३॥

जेथे हालचाल तेथे वायू. चंद्र, सूर्य व तारकासमूह आपापल्या कक्षेत व स्वतःभोवती फिरतात ते वायूच्या सामर्थ्यामुळेच. (त्या काळची कल्पना. Gravitational force) ॥३३॥

आकाश जाणावें पोकळ । निर्मळ आणी निश्चळ । अवकाशरूप सकळ । आकाश जाणावें ॥३४॥

पोकळी हेच स्वरूप असणारे, स्वच्छ, शांत व सर्व पदार्थांना अवकाश पुरविणारे महाभूत आकाश आहे. ॥३४॥

आकाश सकळांस व्यापक । आकाश अनेकीं येक । आकाशामध्यें कौतुक । चहूं भूतांचें ॥३५॥

आकाश सर्व ब्रह्मांड व्यापून राहते. पदार्थ अनेक असले तरी त्यातील आकाश तेच असून इतर चार महाभूतांचे सर्व व्यापार आकाशात चालतात. ॥३५॥

आकाशाऐसें नाहीं सार । आकाश सकळांहून थोर । पाहातां आकाशाचा विचार । स्वरूपासारिखा ॥३६॥

आकाशासारखी अतिसूक्ष्म वस्तू सर्व सृष्टीत नाही. ते सर्वाहून व्यापक आहे. जवळजवळ ब्रह्मासारखे आहे. ॥३६॥

तव शिष्ये केला आक्षेप । दोहीचें सारखेंचि रूप । तरी आकाशचि स्वरूप । कां म्हणों नये ॥३७॥

शिष्य- जर आकाश जवळजवळ ब्रह्मासारखेच असेल तर त्याला ब्रह्मच का म्हणू नये? ॥३७॥

आकाश स्वरूपा कोण भेद । पाहातां दिसती अभेद । आकाश वस्तुच स्वतसिद्ध । कां न म्हणावी ॥३८॥

आकाश व ब्रह्म ह्यांतील भेद पाहू गेले तर त्यात अभेदच दिसतो. मग आकाशाला स्वयंभू ब्रह्म का म्हणू नये? ॥३८॥

वस्तु अचळ अढळ । वस्तु निर्मळ निश्चळ । तैसेंचि आकाश केवळ । वस्तुसारिखें ॥३९॥

ब्रह्म न चळणारी, न ढळणारी, विमल व शांत वस्तू आहे. आकाशही तसेच आहे. ॥३९॥

एकोनि वक्ता बोले वचन । वस्तु निर्गुण पुरातन । आकाशाआंगीं सप्त गुण । शास्त्रीं निरोपिले ॥४०॥

वक्त्याचे उत्तर- ब्रह्म त्रिगुणरहित, आद्य व अनादि आहे. आकाशात मात्र दडलेले सात गुण असतात असे शास्त्र सांगते. ॥४०॥

काम क्रोध शोक मोहो । भय अज्ञान सुन्यत्व पाहो । ऐसा सप्तविध स्वभाव । आकाशाचा ॥४१॥

काम, क्रोध, शोक, मोह, भय, अज्ञान व शून्यत्व असे आकाशाचे सात गुण शास्त्र सांगते. (शिवाय शब्द हा आकाशाचा गुण शास्त्रात सांगितला आहे) ॥४१॥

ऐसें शास्त्राकारें बोलिलें । ह्यणौनि आकाश भूत जालें । स्वरूप निर्विकार संचलें । उपमेरहित ॥४२॥

शास्त्र सांगते म्हणून आकाश हे महाभूत आहे. ब्रह्म एकमेव असून त्याला खरे तर आकाशाचाही दृष्टान्त देता येत नाही. ॥४२॥

काचबंदि आणी जळ । सारिखेंच वाटे सकळ । परी येक काच येक जळ । शाहाणे जाणती ॥४३॥

काचेची फरशी व पाणी सारखीच दिसतात (महाभारतातील मयसभा) पण शहाणे त्यातील फरक जाणतात. ॥४३॥

रुवामध्ये स्फटिक पडिला । लोकीं तद्रूप देखिला । तेणें कपाळमोक्ष जाला । कापुस न करी ॥४४॥

कापसाच्या ढिगात स्फटिक पडला तर ओळखू येत नाही. पण स्फटिकाने जखम होते. कापसाने नाही. ॥४४॥

तंदुलामधें श्वेत खडे । तंदुलासारिखेच वांकुडे । चाऊं जातां दांत पडे । तेव्हां कळे ॥४५॥

तांदळात मिसळलेले त्याच आकाराचे पांढरे खडे असतात. जेवताना खड्याने दात पडतो तेव्हां ते कळते. ॥४५॥

त्रिभागामधें खडा असे । त्रिभागासारिखाच भासे । शोधूं जातां वेगळा दिसे । कठिणपणें ॥४६॥

चुना, कात व सुपारी ह्यांच्या बारीक केलेल्या मिश्रणात त्यासारखा दिसणारा खडा असतो. नीट पाहिले तर तो टणक असल्याने वेगळा काढता येतो. ॥४६॥

गुळासारिखा गुळदगड । परी तो कठिण निचाड । नागकांडी आणी वेखंड । येक म्हणों नये ॥४७॥

गुळामध्ये गुळाच्या रंगाचा खडा असतो. पण तो पक्का टणक असतो. गूळ मऊ असतो. नागासारखी दिसणारी वाकडी काटकी व तसेच दिसणारे वेखंड ह्यांत फार फरक आहे. ॥४७॥

सोनें आणी सोनपितळ । येकचि वाटती केवळ । परी पितळेसी मिळतां ज्वाळ । काळिमा चढे ॥४८॥

सोने व पिवळे दिसणारे पितळ अगदी सारखी दिसतात. पण पितळ अग्नीत घातले तर काळे पडते. सोने नाही. ॥४८॥

असो हे हीन दृष्टांत । आकाश म्हणिजे केवळ भूत । तें भूत आणि अनंत । येक कैसे ॥४९॥

असे किती दृष्टान्त दिले तरी ते कमीच पडतात. आकाश हे केवळ एक भूत आहे. ब्रह्म व भूत एक कसे असतील? ॥४९॥

वस्तुसी वर्णचि नसे । आकाश शामवर्ण असे । दोहींस साम्यता कैसे । करिती विचक्षण ॥५०॥

ब्रह्म वर्णरहित असून आकाश निळ्या वर्णाचे आहे. विद्वान त्या दोन्हीत साम्य कसे पहातील? ॥५०॥

श्रोते म्हणती कैचें रूप । आकाश ठाईचें अरूप । आकाश वस्तुच तद्रूप । भेद नाही ॥५१॥

श्रोते- आकाशाला रूप नाही. त्यामुळे रंग असणे शक्य नाही. म्हणून ब्रह्म व आकाश ह्यांत भेद नाही. ॥५१॥

चहूं भूतांस नाश आहे । आकाश कैसें नासताहे । आकाशास न साहे । वर्ण वेक्ती विकार ॥५२॥

आकाश सोडून इतर चार भूतांना नाश आहे हे खरे, पण आकाशाचा नाश कसा होणार? त्याला रूप नाही, रंग नाही व म्हणून ते विकारही नाहीत. ॥५२॥

आकाश अचळ दिसतें । त्याचें काय नासों पाहातें । पाहातां आमुचेनि मतें । आकाश शाश्वत ॥५३॥

न ढळणाऱ्या शांत व शुद्ध आकाशात नाश होणारे आहेच काय? त्यामुळे आमच्या मतें आकाश सत्य आहे. ॥५३॥

ऐसें ऐकोन वचन । वक्ता बोले प्रतिवचन । ऐका आतां लक्षण । आकाशाचें ॥५४॥

आकाश तमापासून जालें । म्हणौन काम क्रोधें वेष्टिलें । अज्ञान सुन्यत्व बोलिलें । नाम तयाचें ॥५५॥

ह्यावर उत्तर देताना वक्ता म्हणतो- आता आकाशाची लक्षणे ऐका. आकाशाची उत्पत्ती तमोगुणापासून झाली आहे. काम, क्रोध, अज्ञान व शून्यत्व ही तमाची लक्षणे असल्याने ती सहजच आकाशाची लक्षणे ठरतात. ॥(५४-५५)॥

अज्ञानें कामक्रोधादिक । मोहो भये आणी शोक । हा अज्ञानाचा विवेक । आकाशागुणें ॥५६॥

अज्ञानामुळे काम, क्रोध, भय, मोह व शोक होतात. हे अज्ञान आकाशाचे (मुळे) असते. ॥५६॥

नास्तिक नकारवचन । तेंचि सुन्याचें लक्षण । तयास म्हणती हृदयसुन्य । अज्ञान प्राणी ॥५७॥

जे वेदांना प्रमाण मानीत नाहीत त्यांचा नकार हेच शून्याचे लक्षण आहे (शून्यवादी जैनमत). त्यांना वेदान्ती अज्ञानी व हृदयशून्य म्हणतात! ॥५७॥

आकाश स्तब्धपणें सुन्य । सुन्य म्हणजे तें अज्ञान । अज्ञान म्हणजे कठीण । रूप तयाचें ॥५८॥

आकाश स्तब्ध असल्याने शून्य असून शून्य म्हणजेच अज्ञान. अज्ञानाचे रूप कठीण असते. (आकाशासह जग तमोगुणाचे. तमोगुण पृथ्वीचा. पृथ्वी कठीण. ती आकाशात असते. (पहा. ८-४-१६ ते २०). ॥५८॥

कठीण सुन्य विकारवंत । तयास कैसें म्हणावें संत । मनास वाटे हें तद्वत । आहाच दृष्टीं ॥५९॥

शून्य कठीण असल्याने विकारी आहे. (अस्ति, जायते इ.) ते सत्य कसे असेल? केवळ उथळ विचारामुळेच ते सत्य वाटणे शक्य आहे. ॥५९॥

अज्ञान कालवलें आकाशीं । तया कर्दमा ज्ञान नासी । म्हणोनियां आकाशासी । नाश आहे ॥६०॥

आकाशात अज्ञानाचा समावेश आहे. ह्या युतीचा ज्ञानाने नाश होतो. म्हणून आकाश विनाशी आहे. ॥६०॥

तैसें आकाश आणि स्वरूप । पाहातां वाटती येकरूप । परी दोहींमध्ये विक्षेप । सुन्यत्वाचा ॥६१॥

अशा प्रकारे आकाश व ब्रह्म एकरूप भासतात. पण आकाशाच्या शून्यत्व ह्या गुणामुळे दोन्हीत फार मोठी तफावत पडते. त्यांचे तथाकथित ऐक्य मोडते. ॥६१॥

आहाच पाहातां कल्पनेसी । सारिखेंच वाटे निश्चयेसीं । परी आकाश स्वरूपासी । भेद आहे ॥६२॥

उथळपणे व घाईने विचार केला तर दोन्ही सारखी वाटतात हे खरे. पण सूक्ष्म विचाराने त्यांतील भेद लक्षात येतो. ॥६२॥

उन्मनी आणि सुषुप्ति अवस्ता । सारिखेच वाटे तत्वता । परी विवंचून पाहों जातां । भेद आहे ॥६३॥

उन्मनी व सुषुप्ती ह्या दोन अवस्थाही सारख्याच वाटतात. पण शास्त्रशुद्ध विचाराने त्यातील भेद कळतो. (ध्यानकाळी तुर्येनंतर उन्मनी येते. सुषुप्ती सर्व जीवांना सहज आहे.—ऐसे शास्त्राधारे बोलिले). ॥६३॥

खोटे खऱ्यासारिखें भाविती । परी परीक्षवंत निवडिती । कां कुरंगें देखोन भुलती । मृगजळासी ॥६४॥

खोटे कितीही खऱ्यासारखे दिसले तरी परीक्षा करणारे त्यातील खरे बरोबर निवडतात. हरिणे मृगजळाला खरे पाणी समजून त्यामागे धावतात. ॥६४॥

आतां असो हा दृष्टांत । बोलिला कळाया संकेत । म्हणौनि भूत आणि अनंत । येक नव्हेती ॥६५॥

हे एकच उदाहरण पुरे. वस्तुस्थिती लक्षात यावी म्हणून ते सांगितले. म्हणून महाभूत (आकाश) व ब्रह्म एक नाहीत. ॥६५॥

आकाश वेगळेपणें पाहावें । स्वरूपीं स्वरूपचि व्हावें । वस्तुचें पाहाणें स्वभावें । ऐसे असे ॥६६॥

आकाशाच्या गुणानुसार ते आत्म्याहून वेगळे जाणावे. अन्तःकरण वृत्तीतील चिदाभास आत्माकार करावा. आत्मज्ञानाचे हेच स्वाभाविक वर्म आहे. ॥६६॥

येथें आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली । भिन्नपणें नवचे अनुभवली । स्वरूपस्थिती ॥६७॥

असे हे शंकेचे उत्तर दिले. संशय नाहीसे झाले. मात्र आत्मस्वरूपापासून वेगळेपणा कायम ठेवून जीवाला स्वरूपानुभव येत नाही हे पक्के लक्षात ठेवावे. ॥६७॥

आकाश अनुभवा येतें । स्वरूप अनुभवापरतें । म्हणोनिया आकाशातें । साम्यता न घडे ॥६८॥

‘हे आकाश’ अशा रीतीने आकाशाचा वेगळेपणाने अनुभव येतो. असे स्वरूपाच्या बाबतीत होत नाही. म्हणून आकाश व ब्रह्म सारखी किंवा एक नसतात. ॥६८॥

दुग्धासारिखा जळांश । निवडूं जाणती राजहंस । तैसें स्वरूप आणी आकाश । संत जाणती ॥६९॥

दुधात मिसळलेले पाणी फक्त राजहंस निवडू शकतात. त्याप्रमाणे आकाश व ब्रह्म ह्यातील फरक संत जाणतात. ॥६९॥

सकळ माया गथागोवी । संतसंगे हे उगवावी । पाविजे मोक्षाची पदवी । सत्समागमें ॥७०॥

आतापर्यन्त केलेले सर्व विवेचन जीवावर मायेच्या असलेल्या जबर पगड्यामुळे करावे लागले. ह्या मायेचा संतसंगीत निरास करावा. त्यांच्या संगतीत मोक्ष ही महान पदवी मिळवावी. ॥७०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'स्थूलपंचमहाभूतेस्वरूपाकाशभेदोनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'स्थूलपंचभूतेस्वरूपाकाशभेद' नावाचा पाचवा समास
समाप्त

दशक आठवा : मायोद्धव अथवा ज्ञानदशक

समास सहावा : दुश्चीतनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी । सत्संगाची महिमा कैसी । मोक्ष लाभे कितां दिवसीं । हें मज निरोपावें ॥१॥

मागील समासातील शेवटी आलेल्या 'मोक्ष' ह्या संकल्पनेचा धागा पकडून श्रोता नम्रतापूर्वक प्रश्न विचारतो- संतसंगतीचा महिमा कसा असतो? काय असतो? मोक्ष किती मुदतीत मिळू शकतो? हे मला सांगावे. ॥१॥

धरितां साधूची संगती । कितां दिवसां होते मुक्ती । हा निश्चय कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥२॥

आपण सांगता त्याप्रमाणे संतांच्या संगतीत राहिले तर मोक्षासाठी किती काळ लागतो? मी आपणांस शरण आलो आहे. मला ह्या प्रश्नाचे निश्चयात्मक उत्तर द्यावे. ॥२॥

मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं । दुश्चीतपणें हानी । होतसे ॥३॥

उत्तर- श्रीगुरुमुखातून येणाऱ्या 'तत्त्वमसि'सारख्या महावाक्यावर नितान्त श्रद्धा ठेवून 'सोऽहं'वर आरूढ होण्याचा अधिकार शिष्याने कमाविलेला असेल तर तो त्याच क्षणी मुक्त होतो! पण अधिकार नसल्यामुळे अन्तःकरणवृत्ती चंचल झाली तर मोक्ष लाभत नाही. (कानावचनाचिये भेटी । सरिसाचि पै किरिटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणु एक जो ॥ ज्ञानेश्वरी. १८-१८९. असा विरळा असतो.) ॥३॥

सुचितपणें दुश्चीत । मन होतें अकस्मात । त्यास करावें निवांत । कोणे परीं ॥४॥

चंचलतेमुळें एकाग्र मन अचानक पांगते. त्याला कसे आवरून घ्यावे ते आता ऐक. ॥४॥

मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडीं । सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥५॥

मनाचे संकल्पविकल्प वैराग्याच्या मदतीने थांबवून अत्यंत आवडीने संतसंगतीत श्रवणाला बसावे. मिळालेले आयुष्य सावधपणाने वापरून श्रवणाचा धागा सुटू न देता येणारा प्रत्येक दिवस सार्थकी लावावा. ॥५॥

अर्थप्रमेय ग्रंथांतरीं । शोधून घ्यावें अभ्यांतरीं । दुश्चीतपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥६॥

श्रीगुरुंच्या मुखातून येणाऱ्या शब्दांचे अर्थ व त्यातील वेदान्तशास्त्राची प्रमेये किंवा सिद्धान्त अनेक शास्त्रग्रंथांतून शोधावेत व बुद्धीत ठसवून घ्यावेत. मन पांगले तर त्याला पुनःपुन्हा आवरावे व पुन्हा अभ्यास करावा. ॥६॥

अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण । तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥७॥

वर वर कळणारा अर्थ प्रसंगी बाजूला ठेवून लक्ष्यार्थ, ध्वन्यर्थ, तिरकस अर्थ इ. लक्षात घेतल्याशिवाय जो उगीचच ऐकत बसतो त्याला श्रोता न म्हणता मनुष्यरूपातील धोंडा म्हणावे. ॥७॥

येथें श्रोते मानितील सीण । आम्हांस केलें पाषाण । तरी पाषाणाचें लक्षण । सावध ऐका ॥८॥

तुम्ही श्रोते म्हणाल की मी तुम्हाला धोंडा म्हटले. त्याचे तुम्हाला दुःखही होईल. पण आता धोंड्याचा एक सदगुण ऐका! ॥८॥

वांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला । दुसरे वेळेसी पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥९॥

ओबडधोबड धोंड्याला जर व्यवस्थित फोडून मूर्ती इ. आकार दिला तर काही काळानंतरही तो आकार तसाच रहातो. ॥९॥

टांकीनें खपली फोडिली । ते मागुती नाहीं जडली । मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हा लागे ॥१०॥

हातोडी छित्रीने (टांकी) धोंड्याचा तुकडा काढला तर तो तुकडा पुन्हा धोंड्याला जाऊन चिकटत नाही. पण माणसाच्या वाईट सवयी काढून टाकल्या तरी पुन्हा त्या जडतात! ॥१०॥

सांगतां अवगुण गेला । पुन्हा मागुता जडला । याकारणें माहांभला । पाषाणगोटा ॥११॥

कोणाच्या उपदेशामुळें अवगुण सोडला तरी तो पुन्हा जडतो. म्हणून माणसापेक्षा धोंडा फार फार चांगला! ॥११॥
ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा । पाषाण आगळा जाणा । कोटिगुणें ॥१२॥

ज्याला आपला अवगुण सोडता येत नाही तो दगडापेक्षा हीन समजावा. दगड त्यापेक्षा कोटीपटीने श्रेष्ठ समजावा. ॥१२॥

कोटिगुणें कैसा पाषाण । त्याचेंहि ऐका लक्षण । श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होउनी ॥१३॥

काही दगड किंवा खडे कोटीपटीने कसे श्रेष्ठ असतात तेही आता नीट लक्ष देवून ऐका. ॥१३॥

माणीक मोतीं प्रवाळ । पाचि वैदूर्य वज्रनीळ । गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥१४॥

माणिक, मोती, प्रवाळ, वैदूर्य, निळसर हिरा, गोमेद, परीस हे सर्व दगड किंवा खडेच असतात. ॥१४॥

याहि वेगळे बहुत । सूर्यकांत सोमकांत । नाना मोहरे सप्रचित । औषधाकारणें ॥१५॥

ह्यांचेशिवाय कित्येक सूर्यकांत, चंद्रकान्त ह्या नावाची रत्ने असतात. औषधासाठी उपयोगी मणीही असतात. ॥१५॥

याहि वेगळे पाषाण भले । नाना तीर्थीं जे लागले । वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमूर्ती ॥१६॥

तीर्थक्षेत्रात सापडणारे सुंदर गोटेही आकर्षक असतात. काही दगडांच्या विहिरी, बारव व देवांच्या मूर्तीही बनतात. ॥१६॥

याचा पाहातां विचार । पाषाणाऐसें नाहीं सार । मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥१७॥

अशा प्रकारे विचार केला तर दगडासारखे मौल्यवान काहीच नाही. त्यांचे पुढे क्षुल्लक माणसाची काय किंमत! ॥१७॥

तरी तो ऐसा नव्हे पाषाण । जो अपवित्र निःकारण । त्यासारिखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥१८॥

पण जो दगड वरीलपैकी कशालाच उपयोगी न पडण्यासारखा कुजका व टाकावू असतो तो व चंचल मनाचे अभक्त ह्यांची योग्यता सारखीच समजावी. ॥१८॥

आतां असो हें बोलणें । घात होतो दुश्चीतपणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥१९॥

आता हे धोंडापुराण पुरे. मनाच्या चंचलतेमुळें सर्वनाश होतो. चित्त थाऱ्यावर नसणाऱ्याचा प्रपंच किंवा परमार्थ ह्यातील काहीच साधत नाही. ॥१९॥

दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतपणें चिंता वसे । दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहतां ॥२०॥

दुश्चीतपणें शत्रुजिणें । दुश्चीतपणें जन्ममरणें । दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होये ॥२१॥

दुश्चीतपणें नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन । दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥२२॥

दुश्चीतपणें नव्हे निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो । दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥२३॥

दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण । दुश्चीतपणें निरूपण । हातीचें जाये ॥२४॥

कोठेच मनाची एकाग्रता होत नसेल तर हाती घेतलेले काम बिघडून जाते, काळज्या निर्माण होतात. क्षणात विस्मरण होते, शत्रूकडून पराभव होतो, जन्ममरणाचे चक्र न सुटल्याने हानी होते, साधना व भजन घडत नाही, अध्यात्मविद्या आत्मसात होत नाही, केलेला निश्चय टिकत नाही, यश येत नाही, हित दुरावते, धड श्रवण होत नाही, नीट विवरण करता येत नाही. चालू झालेले निरूपण विस्कळित होऊन त्यावरील पकड सुटते. ॥२०-२४॥

दुश्चीत बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे । चंचळ चक्रीं पडिलें असे । मानस त्याचें ॥२५॥

लक्ष नसलेला श्रोता शरीराने श्रवणाला बसल्यासारखा दिसला तरी चित्ताने तो तेथे नसतो. त्याचे मन चंचळतेच्या चक्रावर बसून गरागर फिरत असते. ॥२५॥

वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुके आणी बधिर । तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणीयांचा ॥२६॥

वेडा, माथेफिरू, आंधळा, मुका व बहिरा ह्यांना जसा त्यांच्या जीवनाचा उपयोग करून घेता येत नाही त्याचप्रमाणे चंचल माणसाचेही जीवन व्यर्थ जाते. ॥२६॥

सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना । ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥२७॥

श्रवणाला बसण्याविषयी सावध असूनही दुर्लक्ष होत असल्याने काही कळत नाही. शब्द कानावर पडत असूनही काहीच स्वीकारले जात नाही. अध्यात्मविद्या सांगितली जात असूनही सार ब्रह्म व असार जगत् ह्यांचा निश्चय होत नाही. ॥२७॥

ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैचा त्यासी । जयाचे जिवीं अहिर्निशीं । आळस वसे ॥२८॥

चांचल्याच्या जोडीला आळस असेल तर त्याला मोक्ष कसा मिळेल? चोवीस तास आळस असेल तर दुसरे काय होणार? ॥२८॥

दुश्चीतपणापासुनि सुटला । तरी तो सर्वेच आळस आला । आळसाहातीं प्राणीयांला । उसंतचि नाहीं ॥२९॥

कदाचित चांचल्य थांबून आळसाच्या कचाट्यात सापडला तर आळशीपणात गुंतल्याने त्याला सवडच मिळत नाही! ॥२९॥

आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार । आळसें नव्हे पाठांतर । कांहीं केल्यां ॥३०॥

आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण । आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ॥३१॥

आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला । आळसें आळस वाढला । असंभाव्य ॥३२॥

आळसें गेली धारणा धृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती । आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ॥३३॥

आळसें निद्रा वाढली । आळसें वासना विस्तारली । आळसें सुन्याकार जाली । सद्बुद्धि निश्चयाची ॥३४॥

आळसामुळे विचार सुचत नाही, नित्य नैमित्तिक कर्मे होत नाहीत, पाठांतर, श्रवण, कीर्तन काहीच घडत नाही. अध्यात्मविद्या कोपण्यात पडते. नित्यनेम व अभ्यास न होता आळसच अमर्याद वाढतो. स्मरणशक्ती व धैर्य नष्ट होऊन अन्तःकरणात तमोगुण भरून रहातो. विवेकाचा विचार मंदावत जाऊन झोप वाढते. व तीच वासना वाढते. चांगल्या विचाराबाबत झालेला बुद्धीचा निश्चय नष्टप्राय होतो. ॥३०-३४॥

दुश्चीतपणासर्वें आळस । आळसें निद्राविळास । निद्राविळासें केवळ नास । आयुष्याचा ॥३५॥

चंचलतेबरोबर आळस, आळसाने सतत झोप व झोपेने आयुष्याचा नाश होतो. ॥३५॥

निद्रा आळस दुश्चीतपण । हेचि मूर्खाचें लक्षण । येणेंकरितां निरूपण । उमजेचिना ॥३६॥

झोप, आळस व चांचल्य ही मूर्खाची मुख्य लक्षणे आहेत. त्यामुळे निरूपणादी श्रवण घडत नाही. ॥३६॥

हैं तिन्हीं लक्षणें जेथें । विवेक कैचा असेल तेथें । अज्ञानास यापरतें । सुखचि नाहीं ॥३७॥

वरील तीनही लक्षणे जेथे असतील तेथे विवेकाला थारा कसा मिळेल? अज्ञानाला त्याच्या सुखासाठी त्यांचा मोठा आधार आहे! (त्यामुळे अज्ञान तसेच राहते). ॥३७॥

क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस आला । आळस येतां निजेला । सावकास ॥३८॥

भूक लागली की खायचे, पोट भरले की आळस घायचे व आळस देता देता हळूहळू झोपायचे! ॥३८॥

निजोन उठतांच दुश्चीत । कदा नाहीं सावचित । तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ॥३९॥

झोपून उठताच वृत्ती चंचल राहून स्थिरपणे सावध होतच नाही. त्याला निरूपणाने लाभणारे आत्महित कसे साधेल? ॥३९॥

मर्कटापासीं दिल्लें रत्न । पिशाच्याहातीं निधान । दुश्चीतापुढें निरूपण । तयापरी होये ॥४०॥

ज्याप्रमाणे माकडाच्या हातात रत्न द्यावे किंवा माथेफिरूकडे धन सांभाळण्यास द्यावे त्याप्रमाणे चंचल चित्ताच्या श्रोत्याला श्रवणाचा उपयोग होत नाही. ॥४०॥

आतां असो हे उपपत्ती । आशंकेची कोण गती । कितां दिवसां होते मुक्ती । सज्जनाचेनि संगें ॥४१॥

निद्रा, आळस व चांचल्य ह्यांचे प्रासंगिक वर्णन पुरे. संतसंगतीत राहणाऱ्याला किती दिवसात मोक्ष मिळतो ह्या प्रश्नाचे आता उत्तर देऊ. ॥४१॥

ऐका याचें प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें निरोत्तर । संतसंगाचा विचार । ऐसा असे ॥४२॥

आता ह्या प्रश्नाचे उत्तर जाणून घेऊन श्रोत्यांनी ते नीटपणे समजावून घ्यावे. संतसंगतीचे माहात्म्यच तसे आहे. ॥४२॥

लोहो परीसेसी लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला । गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥४३॥

सावध साक्षपी आणी दक्ष । तयास तत्काळचि मोक्ष । इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ॥४४॥

शुद्ध लोखंडाला परिसाचा स्पर्श होताक्षणी त्याचे सोने होते. समुद्रातूनच उडालेला पाण्याचा थेंब पुन्हा समुद्रात पडताच समुद्राएवढा होतो. ओढा मोठ्या नदीला मिळाल्याबरोबर नदीच बनतो! त्याप्रमाणे श्रीगुरूंनी दिलेल्या साधनाविषयी सावध, सतत प्रयत्नशील व शमदमादिकांचा अभ्यास मोडू नये म्हणून दक्ष असणारा त्वरेने मुक्त होतो. इतरांना स्वसंवेद्य ब्रह्माचा अनुभव घेता येत नाही. ॥४३-४४॥

येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावंतां नलगे वेळ । अनन्यास तत्काळ । मोक्ष लाभे ॥४५॥

अशा तात्काळ मोक्षासाठी शिष्याजवळ साधन चतुष्टयपूर्वक कमाविलेली सांख्यबुद्धीच आवश्यक असते. (गीता. अ. २) अशी बुद्धी असेल तर मोक्षाला वेळ लागत नाही. जो श्रीगुरू व साधना ह्यांच्याशी निष्ठा ठेवतो त्याला तात्काळ मोक्ष लाभतो. ॥४५॥

प्रज्ञावंत आणी अनन्य । तयास नलगे येक क्षण । अनन्य भावार्थेविण । प्रज्ञा खोटी ॥४६॥

बुद्धीच्या जोडीला निष्ठा असेल तर मोक्ष दूर नाही. निष्ठेशिवाय असलेली बुद्धी मोक्षाला निरुपयोगी आहे. ॥४६॥

प्रज्ञेविण अर्थ न कळे । विश्वासेंविण वस्तु ना कळे । प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥४७॥

बुद्धीशिवाय अध्यात्मविद्या कळत नाही. श्रद्धा व निष्ठेशिवाय अध्यात्मविद्येने समजलेल्या ब्रह्माचा अनुभव येत नाही. बुद्धी व श्रद्धा ह्यांच्या संयोगाने 'मी देह' हा जन्मोजन्मीचा निश्चय गळून पडतो. ॥४७॥

देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तुप्राप्ती । सत्संगें सद्गती । विलंबचि नाहीं ॥४८॥

हा निश्चय गळून पडणें हेच ब्रह्मानुभवाचे स्वरूप आहे. संतसंगतीत अशी सद्गती त्वरेने मिळते. ॥४८॥

सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास । तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥४९॥

सावध, विशेष प्रयत्नशील, बुद्धिमान व श्रद्धावन्ताचे साधन कष्टमय होत नाही. ॥४९॥

इतर भाविक साबडे । तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे । साधुसंगें तत्काळ, उडे- । विवेकदृष्टी ॥५०॥

इतर जे सामान्य बुद्धीचे, भोळे भाविक असतात त्यांना मात्र मोक्षासाठी साधना करावी लागते. संतांच्या संगतीत त्यांनाही साध्या सरळ भाषेतून विवेकाची नजर लाभते. ॥५०॥

परी तें साधन मोडूं नये । निरूपणाचा उपाये । निरूपणें लागे सोय । सर्वत्रांसी ॥५१॥

पण साधनेची गरज नसणाऱ्यांही साधना सोडू नये. इतरांसाठी आदर्श समोर ठेवून अध्यात्मविद्या सांगत रहावी. त्याचा सर्वांनाच लाभ होतो. ॥५१॥

आतां मोक्ष आहे कैसा । कैसी स्वरूपाची दशा । त्याचे प्राप्तीचा भर्वसा । सत्संगें केवी ॥५२॥

मोक्ष म्हणजे नेमके काय? ती अवस्था कशी असते? संतसंगतीत मोक्षाची हमी कशी मिळते? ॥५२॥

ऐसें निरूपण प्रांजळ । पुढें बोलिलें असे सकळ । श्रोतीं होऊनियां निश्चळ । अवधान द्यावें ॥५३॥

इत्यादी प्रश्नांची सुस्पष्ट उत्तरे पुढील समासात सांगू. श्रोत्यांनी सावधपणें ती ऐकावीत. ॥५३॥

अवगुण त्यागावयाकारणें । न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें । श्रोतीं कोप न धरणें । ऐसिया वचनाचा ॥५४॥

साधकांचे अवगुण जावेत ह्यासाठी प्रसंगी शास्त्रशुद्ध व कठोर बोलावे लागते. माझ्या बोलण्यातील अशा भागाचा श्रोत्यांनी राग मानू नये. ॥५४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'दुश्चीतनिरूपणनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'दुश्चीतनिरूपण' नावाचा सहावा समास समाप्त**

दशक आठवा : मायोद्धव अथवा ज्ञानलक्षण

समास सातवा : मोक्षलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां श्रोतयांचा पक्ष । कितां दिवसां होतो मोक्ष । तेचि कथा श्रोते दक्ष । होऊन ऐका ॥१॥

‘किती मुदतीत मोक्ष मिळतो’ असा प्रश्न श्रोत्याने विचारला आहे. त्याचे उत्तर आता लक्ष देऊन ऐका. ॥१॥

मोक्षास कैसें जाणावें । मोक्ष कोणास ह्याणावें । संतसंगें पावावें । मोक्षास कैसें ॥२॥

मोक्ष म्हणजे नेमके काय? मोक्षाची लक्षणे कोणती? संतांचे संगतीत तो कसा मिळवावा? ॥२॥

तरी बद्ध म्हणजे बांधला । आणी मोक्ष म्हणजे मोकळा जाला । तो संतसंगें कैसा लाधला । तेंहि ऐका ॥३॥

याचे थोडक्यात उत्तर असे की जो बांधला गेला आहे तो बद्ध व मोकळा झाला तो मुक्त. संत सहवासाने मोक्ष कसा लाभतो ते आता ऐका. ॥३॥

प्राणी संकल्पें बांधला । जीवपणें बद्ध जाला । तो विवेकें मुक्त केला । साधुजनीं ॥४॥

‘मी जीव आहे’ अशा सहज निश्चयाने बांधला गेलेल्याला ‘मी ब्रह्म आहे’ या विवेकाच्या शिकवणीने संत मुक्त करतात. ॥४॥

मी जीव ऐसा संकल्प । दृढ धरितां गेले कल्प । तेणें प्राणी जाला अल्प । देहबुद्धीचा ॥५॥

‘मी जीव आहे’ अशा बुद्धीच्या सहज निश्चयात अनेक कल्प, अनेक योनीत जन्माला येऊन तो जीव त्याच्या देहाएवढा (परिच्छिन्न, एकदेशी) बनून जगतो. ॥५॥

मी जीव मज बंधन । मज आहे जन्ममरण । केल्या कर्माचें फळ आपण । भोगीन आतां ॥६॥

तो देहधारी जीव असा विचार करतो की मला जन्ममरणांचे चक्र भोगण्याचे व केलेल्या कर्माची फळे भोगण्याचे अनिवार बंधन आहे. ती मला भोगावीच लागतील. ॥६॥

पापाचें फळ तें दुख । आणी पुण्याचें फळ तें सुख । पापपुण्य अवश्यक । भोगणे लागे ॥७॥

पापकर्माने दुःख व पुण्यकर्माने सुख अशी व्यवस्था असल्याने पापपुण्याची ती ती फळे भोगणे भाग आहे. ॥७॥

पापपुण्यभोग सुटेना । आणि गर्भवासहि तुटेना । ऐसी जयाची कल्पना । दृढ जाली ॥८॥

पापपुण्याची सुखदुःखे व अखंड गर्भवासाचे चक्र अटळ आहेत असा त्याचा पक्का निश्चय झालेला असतो. ॥८॥

तया नाव बांधला । जीवपणें बद्ध जाला । जैसा स्वयें बांधोन कोसला । मृत्य पावे ॥९॥

अशा ‘मी जीव’ या निश्चयाने बांधला गेलेल्याला बद्ध म्हणतात. उदा. रेशमाचा किडा स्वतःभोवती कोश तयार करून त्यातच गुदमरून मरतो. ॥९॥

तैसा प्राणी तो अज्ञान । नेणें भगवंताचें ज्ञान । ह्याणें माझें जन्ममरण । सुटेचिना ॥१०॥

त्या किड्याप्रमाणे भगवंताच्या (स्वरूप) अज्ञानात गुरफटून घेऊन तो जीव जन्ममरण अटळ असल्याच्या कल्पनेत राहतो. ॥१०॥

आतां कांहीं दान करूं । पुढिल्या जन्मास आधारु । तेणें सुखरूप संसारु । होईल माझा ॥११॥

(अटळ जन्ममरण सुखाचे असावेत या कल्पनेने तो तथाकथित पुण्ये करतो-) आता थोडा दानधर्म केला तर ते पुण्य पुढील जन्मात सुख देईल व माझा तो संसार सुखाचा होईल. ॥११॥

पूर्वीं दान नाहीं केलें । ह्याणोन दरिद्र प्राप्त जालें । आतां तरी कांहीं केलें । पाहिजे कीं ॥१२॥

मागील जन्मात दानधर्म न केल्याने या जन्मात दरिद्र्य आले. आता थोडा दानधर्म केला पाहिजे. ॥१२॥

म्हणौनि दिलें वस्त्र जुनें । आणी येक तांब्र नाणें । म्हणे आतां कोटिगुणें । पावेन पुढें ॥१३॥

असा विचार करून एक जुना कपडा व एक तांब्याचे नाणें दान करून पुढील जन्मी त्याचे कोटीपट फळ मिळेल असा विश्वास धरून राहतो. ॥१३॥

कुशावर्तीं कुरुक्षेत्रीं । महिमा ऐकोन दान करी । आशा धरिली अभ्यांतीं । कोटिगुणांची ॥१४॥

कुशावर्त (त्र्यंबकेश्वर) व कुरुक्षेत्र या क्षेत्रामध्ये दानाचे माहात्म्य फार मोठे असल्याचे ऐकून तेथे दान करतो व कोटीपट परतीची मनात अपेक्षा ठेवतो. ॥१४॥

रुका आडका दान केला । अतितास टुकडा घातला । ह्याणे माझा ढीग जाला । कोटि टुकड्यांचा ॥१५॥

पै पैसा दान करतो, भिकाऱ्याला भाकरीचा तुकडा घालतो व आता कोटीपट तुकडे मला मिळाल्यासारखेच आहेत असा निश्चय करतो. ॥१५॥

तो मी खाईन पुढिलिये जन्मीं । ऐसें कल्पी अंतर्त्यामीं । वासना गुंतली जन्मकर्मीं । प्राणीयांची ॥१६॥

हा सर्व साठा मला पुढील जन्मी उपयोगी पडेल अशी वासना धरल्याने तीच वासना पुढील जन्माचे बीज बनते. ॥१६॥

आतां मी जें देईन । तें पुढिले जन्मीं पावेन । ऐसें कल्पी तो अज्ञान । बद्ध जाणावा ॥१७॥

आता ज्या प्रमाणात मी दानधर्म करीन त्याच्या अनंत पटीने मला पुढील जन्मात मिळेल अशी कल्पना करणारा अज्ञानी व बद्ध आहे असे समजावे. ॥१७॥

बहुतां जन्मांचे अंतीं । होये नरदेहाची प्राप्ती । यथें न होतां ज्ञानें सद्गती । गर्भवास चुकेना ॥१८॥

अनंत वेळा अनंत देहांत जन्म मिळाल्यावर अचानक मनुष्यशरीराचा लाभ होतो. त्यात ब्रह्मज्ञान होऊन मोक्ष मिळाला नाही, तर जन्ममरणाचे फेरे चुकत नाहीत. ॥१८॥

गर्भवास नरदेहीं घडे । ऐसें हें सर्वथा न घडे । अकस्मात भोगणें पडें । पुन्हा नीच योनी ॥१९॥

हे जन्ममरण सतत मनुष्यशरीरात होतील असे मुळीच नाही. अकस्मात कृमि-कीटकादी शरीरे मिळतात. ॥१९॥

ऐसा निश्चयो शास्त्रांतरीं । बहुतीं केला बहुतांपरीं । नरदेह संसारीं । परम दुल्लभ असे ॥२०॥

अनेक शास्त्रग्रंथांतून हा निर्णय अनेक प्रकारे सांगितला गेला आहे. पण मनुष्यशरीराचा लाभ अतिदुर्लभ आहे असे सर्वच सांगतात. ॥२०॥

पापपुण्य समता घडे । तरीच नरदेह जोडे । येरवीं हा जन्म न घडे । हें व्यासवचन भागवतीं ॥२१॥

अनंत जन्ममरणांच्या प्रवासात पाप व पुण्य यांचे बळ अचानक समान झाले की नरदेह मिळतो असे भगवान व्यास भागवतात सांगतात. ॥२१॥

श्लोक

नरदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं । प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ।

मयानुकूलेन नभस्वतेरितं । पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥छ॥

(अन्वय) आद्यं नरदेहं सुदुर्लभम् । भवाब्धिं नभस्वत् ईरितम् ।

पुमान् स आत्महा न तरेत् । मयानुकुलेन प्लव सुकल्पं गुरुकर्ण धारं सुलभम् ।

श्लोकार्थ— मूळ नरदेह प्राप्त होणे फार दुष्प्राप्य आहे. त्यात हा संसारसमुद्र दाट धुक्याने झाकला गेला आहे असे म्हटले जाते. तो स्वबळाने तरू पाहणारा आत्मघातकी ठरतो. पण माझ्या सुदैवाने, निष्णात असे जिचे कर्णधार आहेत अशी नौका मला मिळाली असल्याने हा भवसागर तरून जाणे सोपे होईल. श्रीगुरुरूप नौका मिळाल्यास, तो तरणे सोपे होते.

नरदेह दुर्लभ । अल्प संकल्पाचा लाभ । गुरु कर्णधारी स्वयंभ । सुख पाववी ॥२२॥

नरदेह मिळणे फार दुर्मिळ आहे. पण श्रीगुरूंच्या आज्ञेत राहणाऱ्यांसाठी त्यांना झालेला 'याचे कल्याण व्हावे' हा क्षणिक संकल्पसुद्धा आत्मसुखाचा लाभ करून देतो. ॥२२॥

देव अनुकूल नव्हे जया । स्वयं पापी तो प्राणीया । भवाब्धि न तरवे तया । आत्महत्यारा बोलिजे ॥२३॥

पापमय जीवन जगणाऱ्याला ईश्वरकृपा लाभत नाही. तो, भवसमुद्र तरून न जाणारा आत्मघातकी ठरतो. ॥२३॥

ज्ञानेविण प्राणीयांसी । जन्ममृत्य लक्ष चौऱ्यासी । तितुक्या आत्महत्या त्यासी । ह्यणौन आत्महत्यारा ॥२४॥

ज्याला आत्मज्ञान होत नाही त्याला चौऱ्यांशी लक्ष वेळा जन्माला येऊन मरावे लागते. म्हणून तो आत्मघातकी म्हटला जातो. ॥२४॥

नरदेहीं ज्ञानेविण । कदा न चुके जन्ममरण । भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ॥२५॥

मनुष्यजन्मात जर ज्ञान झाले नाही तर जन्ममरण चुकत नाहीत. अनेक प्रकारच्या नीच योनीतील जीवनांचे हाल सोसावे लागतात. ॥२५॥

रीस मर्कट श्वान सूकर । अश्व वृषभ ह्रौसा खर । काक कुर्कुट जंबुक मार्जर । सरड बेडुक मक्षिका ॥२६॥

अस्वल, माकड, कुत्रा, डुक्कर, घोडा, बैल, म्हैस, गाढव, कावळा, कोंबडा, कोल्हा, मांजर, सरडा, बेडूक, माशी. ॥२६॥

इत्यादिक नीच योनी । ज्ञान नस्तां भोगणें जनीं । आशा धरी मूर्ख प्राणी । पुढिलिया जन्माची ॥२७॥

आत्मज्ञान न झाल्यामुळे अशा नीच योनीत जन्म घ्यावे लागतात. तरीही मूर्ख माणूस पुढील जन्म स्वीकारण्याचा संकल्प करतो. ॥२७॥

हा नरदेह पडतां । तोचि पाविजे मागुतां । ऐसा विश्वास धरितां । लाज नाहीं ॥२८॥

आज असलेल्या मनुष्यशरीराला मरण आल्यावर पुन्हा मनुष्य शरीर मिळेल अशी खात्री बाळगणाराला लाज वाटली पाहिजे. ॥२८॥

कोण पुण्याचा संग्रहो । जे पुन्हां पाविजे नरदेहो । दुराशा धरिली पाहो । पुढिलिया जन्माची ॥२९॥

अशी कोणती अगाध पुण्याई जोडली आहे की त्यामुळे पुन्हा मनुष्यजन्म मिळावा? व त्या भरवशावर त्याची तीव्र इच्छा धरावी? ॥२९॥

ऐसे मूर्ख अज्ञान जन । केलें संकल्पें बंधन । शत्रू आपणासि आपण । होऊन ठेला ॥३०॥

असे अज्ञानी मूर्ख स्वतःच्याच संकल्पाच्या बंधनात सापडतात व स्वतःच स्वतःचे वैरी बनतात. ॥३०॥

श्लोक

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥६॥

श्लोकार्थ— आपणच आपले हितकर्ते असतो व आपणच आपले हितशत्रू असतो.

ऐसें संकल्पाचे बंधन । संतसंगे तुटे जाण । ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ॥३१॥

असे हे संकल्पाचे बंधन संतांच्या संगतीत सुटते. ते कसे ते आता ऐका. ॥३१॥

पांचा भूतांचे शरीर । निर्माण जालें सचराचर । प्रकृतिस्वभावं जगदाकार । वर्ते लागे ॥३२॥

पंचमहाभूतांनी घडलेली चर-अचर सृष्टी (ब्रह्मांड = ईश्वराचे शरीर) निर्माण होऊन प्रकृती किंवा मायेच्या स्वभावानुसार गतिशील झाली. (जग = गती) ॥३२॥

देह अवस्ता अभिमान । स्थानें भोग मात्रा गुण । शक्ती आदिकरून लक्षण । चौपुटी तत्वांचें ॥३३॥

जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या जीवाच्या अवस्था, विश्व, तैजस, प्राज्ञ, हे जीवाचे अभिमान, विश्वाचे जागरित हे स्थान, तैजसाचे स्वप्न हे स्थान, प्राज्ञाचे सुषुप्त हे स्थान, त्याचे स्थूल, सूक्ष्म व प्रविविक्त हे भोग, पाद याच मात्रा व जागृतीचा रजोगुण, स्वप्नाचा सत्वगुण व निद्रेचा तमोगुण; इच्छाशक्ती, क्रियाशक्ती, ज्ञानशक्ती, द्रव्यशक्ती (पहा मांडुक्य १-३, ४, ५, ६) अशी पिंडाची रचना आहे. ॥३३॥

ऐसी पिंडब्रह्मांडरचना । विस्तारें वाढली कल्पना । निर्धारितां तत्वज्ञाना । मतें भांबावलीं ॥३४॥

अशी ही पिंडाची व ब्रह्मांडाची रचना 'एकोऽहं' या संकल्पातून विस्तारली. या तत्वांचा निर्णय करून तो जाणताना अनेक मतवादी भांबावून गेले. त्यांचे एकमत होईना. ॥३४॥

नाना मतीं नाना भेद । भेदें वाढती वेवाद । परी तो ऐक्यतेचा संवाद । साधु जाणती ॥३५॥

जेवढी मते तेवढी विविधता व विविधतेतून वाद वाढतात. मात्र या सर्व विविधतेला कोठे पूर्णविराम मिळतो त्याचा निर्णय संतांनी केलेला असतो! ॥३५॥

तया संवादाचें लक्षण । पंचभूतिक देह जाण । त्या देहामध्यें कारण । आत्मा वोळखावा ॥३६॥

देह पांचभौतिक असून त्याचे अधिष्ठान आत्मा आहे या निर्णयात सर्व वादांना पूर्णविराम मिळतो. तो आत्मा मी आहे असा अनुभव घ्यावा. ॥३६॥

देह अंती नासोन जाये । त्यास आत्मा ह्यणों नये । नानां तत्वांचा समुदाय । देहामध्यें आला ॥३७॥

व्याऐंशी तत्वांच्या समुदायासह असलेला देह आयुष्य संपले की नष्ट होतो, त्या देहालाच आत्मा समजू नये. ॥३७॥

अंतःकर्ण प्राणादिक । विषये इंद्रियें दशक । हा सूक्ष्माचा विवेक । बोलिला शास्त्रीं ॥३८॥

घेता सूक्ष्माची शुद्धी । भिन्न अंतःकरण मन बुद्धी । नाना तत्वांचे उपाधी— । वेगळा आत्मा ॥३९॥

स्थूल सूक्ष्म कारण । माहाकारण विराट हिरण्य । अव्याकृत मूलप्रकृति जाण । ऐसे अष्टदेह ॥४०॥

च्यारी पिंडी च्यारी ब्रह्मांडीं । ऐसी अष्टदेहाची प्रौढी । प्रकृतिपुरुषांची वाढी । दशदेह बोलिजे ॥४१॥

मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार, व अन्तःकरण (अंतःकरण पंचक)

प्राण, व्यान, अपान, समान व उदान (प्राणपंचक)

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे विषय (विषयपंचक)

कान, त्वचा, नेत्र, जीभ, नाक ही ज्ञानेंद्रिये (पंचज्ञानेंद्रिये)

वाणी, हात, पाय, जननेंद्रिय, गुदद्वार ही पाच (कर्मेन्द्रिये)

अशा पंचवीस तत्त्वांच्या समुदायाला शास्त्रात सूक्ष्म देह म्हटले आहे. सूक्ष्म देहाचा सूक्ष्म विचार केला तर असे दिसते की मन-बुद्ध्यादी अन्तःकरण व इतर तत्त्वे याहून आत्मा भिन्न व अलिप्त आहे.

स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे पिंडाचे देह.

विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, व मूळप्रकृती हे ब्रह्मांडाचे देह.

असे पिंडाचे चार व ब्रह्मांडाचे चार, असे आठ देह म्हटले जातात. त्यात प्रकृती व पुरुष हे मिळवले तर देहांची संख्या दहा भरते. ॥३९-४१॥

ऐसें तत्वांचें लक्षण । आत्मा साक्षी विलक्षण । कार्य कर्ता कारण । दृश्य तयाचें ॥४२॥

असा हा तत्त्व विचार आहे. ती तत्त्वे अचेतन असून आत्मा त्याहून वेगळ्या लक्षणाचा म्हणजे चेतन असून साक्षी आहे. निमित्त कारण व कर्ता ईश्वर, उपादानकारण प्रकृती व जगत् हे कार्य इ. दृष्याचा तो द्रष्टा आहे. ॥४२॥

जीवशिव पिंडब्रह्मांड । मायेअविद्येचें बंड । हें सांगतां असे उदंड । परी आत्मा तो वेगळा ॥४३॥

जीव, शिव, पिंड, ब्रह्मांड, माया, अविद्या इ. दृष्याचा पसारा सांगू म्हटले तर तो फार मोठा आहे. पण आत्मा त्या सर्वाहून भिन्न व अलिप्त आहे. ॥४३॥

पाहों जातां आत्मे च्यारी । त्यांचें लक्षण अवधारी । हें जाणोनि अभ्यांतरीं । सदृढ धरावें ॥४४॥

एकूण चार आत्म्यांची कल्पना करता येते. त्यांची लक्षणे आता ऐक. ती जाणून चांगली लक्षात ठेवावीत. ॥४४॥

येक जीवात्मा दुसरा शिवात्मा । तिसरा परमात्मा जो विश्वात्मा । चौथा जाणजे निर्मळात्मा । ऐसे च्यारी आत्मे ॥४५॥

भेद उंच नीच भासती । परी च्यारी येकचि असती । येविषीं दृष्टांतसंमती । सावध ऐका ॥४६॥

एक जीवात्मा, दुसरा शिवात्मा, तिसरा परमात्मा, यालाच विश्वात्मा म्हणतात आणि चौथा निर्मळात्मा होय. असे चार आत्मे आहेत. उच्च-नीच, किंवा श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे भेद असल्याचा या चार आत्म्यामध्ये भास होत असला तरी मुळात चारही आत्मे एकच आहेत यासंबंधीचा दृष्टांत सावध होऊन ऐका. ॥४५-४६॥

घटाकाश मठाकाश । महदाकाश चिदाकाश । अवघे मिळोन आकाश । येकचि असे ॥४७॥

तैसा जीवात्मा आणी शिवात्मा । परमात्मा आणी निर्मळात्मा । अवघा मिळोन आत्मा । येकचि असे ॥४८॥

घटीं व्यापक जें आकाश । तया नांव घटाकाश । पिंडीं व्यापक ब्रह्मांश । त्यास जीवात्मा बोलिजे ॥४९॥

मठीं व्यापक जे आकाश । तया नांव मठाकाश । तैसा ब्रह्मांडी जो ब्रह्मांश । त्यास शिवात्मा बोलिजे ॥५०॥

मठाबाहेरील आकाश । तया नांव महदाकाश । ब्रह्मांडाबाहेरील ब्रह्मांश । त्यास परमात्मा बोलिजे ॥५१॥

उपाधीवेगळें आकाश । तया नांव चिदाकाश । तैसा निर्मळात्मा परेश । तो उपाधीवेगळा ॥५२॥

आकाश चार प्रकारचे आहे. घटाला व्यापून असणारे घटाकाश, मठाला व्यापून असणारे मठाकाश, मठाबाहेरील महदाकाश आणि उपाधीविरहित आकाश म्हणजे चिदाकाश होय. आकाशाचे हे चार प्रकार दिसले तरी मूळ आकाश एक आहे. तसेच चार आत्मा मिळून एकच आत्मा आहे हे खालील तक्त्यावरून लक्षात येईल.

आकाश	उपाधी	नाव
१. घटाकाश	घट	जीव-जीवचैतन्य
२. मठाकाश	मठ (घर)	शिव-कूटस्थ चैतन्य
३. महदाकाश	विश्व	परमात्मा-ईश्वर चैतन्य
४. चिदाकाश	उपाधी नाही	निर्मळात्मा-ब्रह्मचैतन्य.

(जी आपले धर्म उपहितावर न घालता वेगळी राहते ती उपाधी. उदा. आकाश = उपहित. घट = उपाधी. घट या उपाधीला घटाच्या आकाराचे रूप आहे. पण तो आकार हा घटाचा धर्म आकाशावर घातला जात नाही. आकाश घटाकार झाल्यासारखे वाटले तरी निराकारच असते. आत्मा देहाकार वाटला तरी निराकार असतो.) ॥४७-५२॥

उपाधीयोगे वाटे भिन्न । परी तें आकाश अभिन्न । तैसा आत्मा स्वानंदघन । येकचि असे ॥५३॥

तीन वेगळ्या उपाधींमुळे आकाश तीन प्रकारचे झाल्यासारखे वाटले तरी ते एकच असते. त्याप्रमाणे सत्त्वदानंदघन आत्मा एकच असतो. ॥५३॥

दृश्यासबाह्य अंतरीं । सूक्ष्मात्मा निरंतरीं । त्याची वर्णावया थोरी । शेष समर्थ नव्हे ॥५४॥

दृश्य सृष्टीच्या आत व बाहेर सूक्ष्म आत्मा सतत व्यापून असतो. त्या आत्म्याचे हे ऐश्वर्य वर्णन करणे वेदांनाही शक्य होत नाही. ॥५४॥

ऐसें आत्म्याचें लक्षण । जाणतां नाहीं जीवपण । उपाधी शोधितां, अभिन्न- । मुळींच आहे ॥५५॥

असे हे आत्म्याचे लक्षण आहे (निरुपाधिक). ते जाणले की जीवदशा राहत नाही. उपाधी या संकल्पनेचा नीट विचार केला तर आत्मा मूळचा निरुपाधिक असल्याने एकच आहे असे लक्षात येते. ॥५५॥

जीवपणें येकदेसी । अहंकारें जन्म सोसी । विवेक पाहतां प्राणीयांसी । जन्म कैंचा ॥५६॥

‘मी जीव आहे’ या भ्रमाने मूळचा व्यापक असलेला तो मर्यादित किंवा संकुचित बनतो व ‘मी उपाधी’ या अहंकारामुळे जन्ममरण भोगत राहतो. विवेक अंगी बाणल्यावर जीवाला तथाकथित जन्म व मरण कसे असेल? ॥५६॥

जन्ममृत्यापासून सुटला । या नाव जाणजे मोक्ष जाला । तत्वे शोधितां पावला । तत्वेतां वस्तु ॥५७॥

जो जन्ममरणाच्या चक्रातून सुटला तोच मुक्त. चौऱ्यांशी तत्त्वे अनात्म आहेत असा निर्णय ती तत्त्वे तपासताना होतो व ‘तत्त्वाहून अलिप्त आत्मा मी आहे’ अशी आत्मभेट होते. ॥५७॥

तेचि वस्तु ते आपण । हें महावाक्याचें लक्षण । साधु करिती निरूपण । आपुलेन मुखें ॥५८॥

‘तत् त्वम् असि’ हे महावाक्य असून (छांदोग्य) ‘ती आत्मवस्तु मी आहे’ असा त्याचा अर्थ सद्गुरू परोपरीने समजावितात. ॥५८॥

जेचि क्षणीं अनुग्रह केला । तेचि क्षणीं मोक्ष जाला । बंधन कांहीं आत्मयाला । बोलोंचि नये ॥५९॥

सद्गुरू जेव्हा अशी कृपा करतात, त्या क्षणी मोक्ष मिळतो. कारण ब्रह्म किंवा आत्मा वस्तुतः कधीच बंधनात नसतो. बंधन कल्पित असते. ते खरे वाटणे हीच अविद्या. ती अविद्या महावाक्याच्या मननाने निवृत्त होते. ॥५९॥

आतां आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली । संतसंगें तत्काळ जाली । मोक्षपदवी ॥६०॥

आता श्रोत्याने विचारलेल्या शंकेचे उत्तर मिळाले. त्याच्या मनातील संशय गेला. संतसंगतीत तात्काळ मोक्ष मिळतो. ॥६०॥

स्वप्नामधें जो बांधला । तो जागृतीनें मोकळा केला । ज्ञानविवेकें प्राणीयाला । मोक्षप्राप्ती ॥६१॥

स्वप्नात 'मी बंधनात आहे' असा अनुभव घेणारा जागा होताच त्यातून सुटतो. तसा आत्मज्ञानाने जागा झालेला मुक्त होतो. ॥६१॥

अज्ञाननिसीचा अंती । संकल्पदुःखें नासती । तेणें गुणें होये प्राप्ती । तत्काळ मोक्षाची ॥६२॥

अज्ञानाची रात्र संपताच 'मी देह', जगत् सत्य इ. संकल्पजन्य दुःखे नष्ट होतात व त्यामुळे तेथल्या तेथे मोक्ष लाभतो. ॥६२॥

तोडावया स्वप्नबंधन । नलगे आणीक साधन । त्यास प्रेत जागृतीवीण । बोलोंचि नये ॥६३॥

स्वप्नामध्ये भासलेले बंधन तोडण्यासाठी इतर कोणत्याच साधनाची गरज नाही. 'जाग येणे' याशिवाय अन्य साधन असूच शकत नाही. ॥६३॥

तैसा संकल्पें बांधला जीव । त्यास आणीक नाहीं उपाव । विवेक पाहातां वाव । बंधन होये ॥६४॥

'एकोऽहं' या मूळ संकल्पामुळे 'देहोऽहं' असा संकल्प जीवाला झाला. त्यानेच तो बांधला गेला. (मूळ अविद्या.) त्यातून सुटण्यासाठी 'मी ब्रह्म' हा विवेकच उपयोगी आहे. इतर प्रयत्न व्यर्थ जातात. ॥६४॥

विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव तो तो सीण । विवेक पाहातां आपण । आत्माच असे ॥६५॥

विवेकावाचून केलेली कोणतीही मोक्षसाधना केवळ शीण देते. विवेक असे सांगतो की मी देहादी नसून आत्मा आहे. ब्याऐंशी तत्त्वे मी नाही. मी ब्रह्म आहे. ॥६५॥

आत्मयाचा ठाई कांहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं । जन्ममृत्यु हें सर्वहि । आत्मत्वीं न घडे ॥६६॥

नित्यमुक्त आत्म्याला बंधन व मोक्ष दोन्ही नसतात. त्याला जन्म व मरण दोन्ही नसतात. ती जीवाला असतात. ॥६६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मोक्षलक्षणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मोक्षलक्षण' नावाचा सातवा समास समाप्त.